П II 163

ЛЕТОПИС

МАТИЦЕ СРПСКЕ

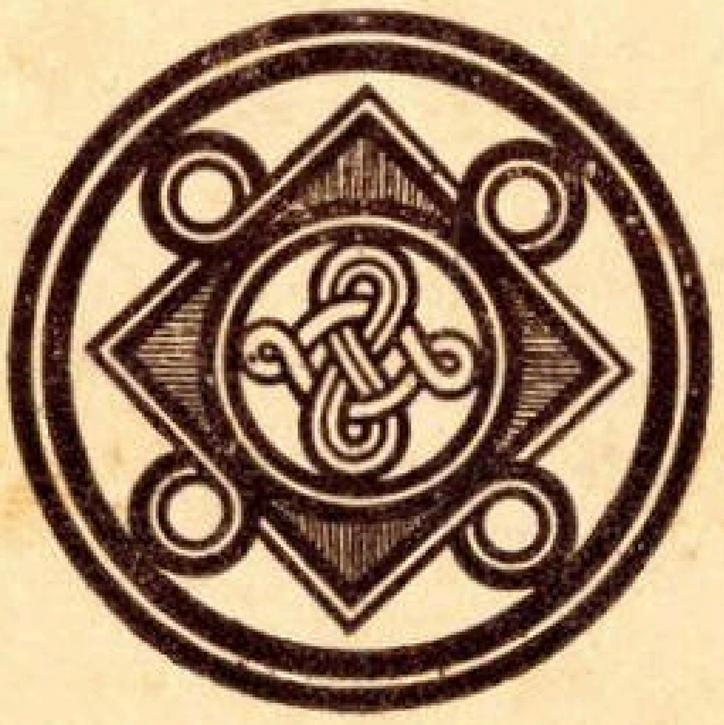

НОВИ САД

ГОДИНА CIII • КЊИГА 320 • СВЕСКА 1.

АПРИЛ, 1929.

Летопис Матице Српске, наш најстарији часопис, технички је и досад био најбоље опремљен међу нашим часописима, а од сада ће још и више дати у том правцу. Садржајно је међу првим часописима нашим. Уредништво се труди да га још више дигне и развије.

Летопис М. С. излази у месечним свескама од 10 табака а претплата износи:

На годину	Дин. 200·—
На $^1/_2$ године	Дин. 100·—
На $^1/_4$ године	Дин. 50·—
За иностранство	Дин. 240·—

За чланове Матице Српске и за ђаке:

На годину	Дин. 160·—
На $^1/_2$ године	Дин. 80·—
На $^1/_4$ године	Дин. 40·—

И поред ове цене *Летопис М. С.* спада међу најјефтиније часописе.

Готове су корице за Летопис Матице Српске за 1914—1928. год. Корице су укусно израђене, од платна, са позлатом, за сваку књигу засебно. Цена је по комаду 10 Дин., без поштарине.

Администрација
Матице Српске

Кав. бр 25567

Година CIII
Април 1929.

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Књига 320.
Свеска 1.

Једна Шездесетгодишњица

Јануара 28. (16.) 1869. састало се у Вел. Бечкереку око три стотине честитих Срба Баната и Бачке да саслушају реферат Светозара Милетића о томе шта треба Војвођани Срби да чине „у интересу слободе и самосталности хришћанских народа и уједињења народа српског на Истоку“, а шта за очување српске народности у Војводини. Конференција је одлично успела, и Милетић је у њој нашао доказ „да смо не само у народној, него и у политичкој свести јако напред коракнули“. Ту је усвојен нацрт програма Српске Народне Слободоумне Странке, и изабран Средишњи Одбор који је коначно редиговао тако звани Бечкеречки Програм. Тај је програм сомборска омладина (пред њима млади Ника Максимовић) прогласила за „српско политичко еванђеље“, и преко десет година су сви добри Срби Војводине ратовали носећи га у души, а Милетић га није напуштао докле њега није свест напустила.

Ипак, овде се не мисли на шездесетгодишњицу Бечкеречког Програма. Овај пут, ми скрећемо погледе с вође на његове војнике међу којима се Милетић осећао несаломив. И налазимо међу учесницима Бечкеречке Конференције два брата Ђуре Јакшића, Јоцу и Максу, свештеника у Српској Цркви и у Ињошу. Они нису двојица између три стотине, јер су обојица изабрани у Средишњи Одбор за редакцију програма. Одиста, кад имамо то на уму, и кад се сетимо њихових синова и синоваца, породица Јакшића заузима прво место у борбама Војводине за идеале националне правде. Јер споменути свештеници добише пре шездесет година синове, Милету и Васу, који ће наставити њихове борбе, ако и не увек на истом пољу; уз њихову сарадњу, најстарији синовац Ђуре Јакшића, Милутин организује пред Рат читав један мали препород Војводине...

Васа Јакшић је умро, искрено жаљен од многих добрих бораца, а Милета Јакшић је неки дан навршио шездесет година живота. Значи, кад би ту било до славе, могао би прославити тај важан датум у нашем животу; велики број бољих душа које не могу да живе само о хлебу, за које је добра и лепа реч исто онако неопходна храна као и кисеоник, као и хлеб, узео би учешћа у такој прослави.

Нема, међутим, изгледа да ће Милета Јакшић икад што славити. Давно је он испевао црни стих:

Мени се чини да већ дуго живим —
И ја сам свестан тога, добро знадем
Да ово време што га трајим сада
Од туђих дана закидам и крадем...

И други, не много ведрији стих:

Животом својим сви смо Богу криви...

А нема ни изгледа да ће покушати да му се одужују његови многобројни читаоци у Војводини. Од Војводине данас не може добити нико ништа, ма био њен најбољи син; од ње се може само одузимати; а оних који одузимају има толико да је она одиста сиромашна кад треба да учини што за себе.

Једно могу и дужни су поштоваоци Јакшићевих песама: поздравити шездесетгодишњицу песника; признати свој велики дуг; сетити се песничке каријере његове, па покајати нека огрешења нашег друштва; најзад, подсетити на једно наше богатство душе гладне духовног живота, да не би дневна граја и варљиви сјај лажних накита скрили од нас солидну лепоту једне поезије, независне од ћуди дана и године.

Песничку каријеру Милете Јакшића вреди скицирати зато што је она у најинтимнијој вези са судбинама његова завичаја, а карактеристична је и за српске и југословенске нарави уопште.

Већ његов одлазак у новосадску гимназију, зато што је српска, а не у ближу бечкеречку или кикиндску, казује много ономе који уме да чита чињенице. Само, он ће у Новом Саду, године 1880., затећи Милетића уморна, а годину дана касније моћи ће читати у *Србадији* Г. Стевана Ћурчића, родом из Каћа, како Београд треба да постане,

поред политичког, и књижевни центар Срба. Уморна Војводина, на уста свога рођеног сина, збацила је са својих рамена тежак и несразмеран терет да се брине о целини Српства. На жалост, у резигницији, она је отишла предалеко: ни своју бригу није умела да брине, и да организује и помаже своје таленте. Тако да, кад би неко запитао Војводину Стару шта је учинила за своју децу која су чувала светлост њеног образа на дивану српске и југословенске културе, одиста би стид био једини одговор.

Свеједно је Милета Јакшић имао срећу да гледа Светозара Милетића у борби против мрачних сила у себи и ван себе; имао је срећу да гледа верна му саборца, Јована Јовановића-Змаја, пре него што се разишао с најбољом омладином у Новом Саду, да чита у *Невену* радове својих старијих другова, Милутина Јакшића, Јована Максимовића, Тихомира Остојића, и уредникове савете њима, па и да, с много успеха, приказује *Несрећну Кафину* чика-Јовину.

Слободарство гимназисте Јакшића није се сасвим поклапало са Бечкеречким Програмом. И он је детињство провео у сенци Чеконићева спахилука, који је стално био и у видокругу стрица му, Ђуре Јакшића. Сем тога, новији нараштај је тражио и новије идеје, а тада је у ваздуху био социјализам, од наших интелектуалаца радије приман у облику руског „нигилизма". Ти утицаји нису остали без трага. У својим стиховима, Милета Јакшић је, касније, решавао проблем Чеконићева спаилука, као што га је честити му Ментор, Г. Милутин Јакшић, опет синовац Ђуре Јакшића, решавао у стварности. И певао је дубоко социјалну песму *Исељеници*, громки протест против социјалне неправде на селу.

Социјална нота у схватањима тог нараштаја није смела извесним тежњама његовим. Није ли Словенство тада свугде робовало, негде само социјално, а већином и национално. Отуда, тај нараштај даје неколико одличних слависта: Никола Манојловић-Рајко, Д-р Јован Максимовић, Д-р Радован Кошутић. Код Милете Јакшића има један разлог више да чита Русе; Војислав Илић је ожењен Тијаном, сестром од стрица, а он је нова звезда у чијем сјају почињу да раде старији и млађи му вршњаци: Милорад Митровић, Шантић, Дучић. Зато и он преводи Љер-

монтова и Крилова, и десетак година потписује своје стихове као „романтични" Ленский. Међутим, кад се једном буде проучавао утицај Војислава на ученике, можда ће се наћи да је у његову песничку школу са собом највише донео, и да је први стигао на своје ноге Милета Јакшић.

Своје песме је Милета Јакшић објављивао у новосадским и карловачким часописима, а ови већ нису били главни ни први српски часописи. Ни иначе није он остављао своје Војводине. У току петнаест година, двапут је покушавао да учи филозофију у Бечу; оба пута је пожурио у Карловце, у Хопово, у Црњу; радије је живео у Црњи, писао стихове и читао их оцу, кога у стиху назива: „друг наш искрени". И певао је банатску равницу, њена жита с турчинцима и орашком у разору, њена бедна, разграђена гробља, по којима буја млада трава...

њој прија то место
од памтивека сузама капано...

Певао наша гумна са голубовима, наше тежаке, чарде. А после певао Фрушку Гору, „глуха поља, тамне долинице", потоке њене и просеке, гробове незнаних монаха, њену несташну вилу и дух благог санка, који

дубоко у шуми негде се одмара...

У градиву нашег живота је Милета Јакшић нашао симболе опште човечанске. Из реалистичког материјала првих му песама убрзо су почела струјати општечовечанска расположења, штимунзи, док су догађаји све више добивали облик симбола. После десет година певања, пошто је испевао и *Летњу Ноћ*, и *Жабе*, и *Песника и Песму*, објавио је Јакшић прву збирку својих стихова (*Песме*, Вел. Кикинда, Штампарија Јована Радака, 1899.).

Казивати судбину ове збирке, значило би радити интересантну тему: наша поезија и њени критичари. Можда се превласт наших критичара никад није показала фаталнија, него у случају ових *Песама*. Под непосредним њиховим дејством, Г. Г. Марко Цар и Милан Савић изрекоше најповољније мишљење о њима; ако се добро сећамо, Шантић је стиховима изразио свој усхит. Али је стил Љубомира Недића био тада тако неодољив да су скоро сви ућутали пред немогућом његовом кри-

тиком ових песама, којом је доказивао да је Војислав Илић испевао лабудову песму српске лирике (!). Бесмисленост Недићеве тезе је најбоље осетио Милорад Митровић, и песник је тада морао устати да брани *Ноћну Тајну* и са њом песничко стварање од болесних ћуди критичара. Једва да је одбранио: Недићево самопоуздање је толико заплашило широке кругове да чак ни редакција *Бранкова Кола*, која је живела од лирских прилога Милете Јакшића, није извршила своју дужност. Она није саопштила српској публици Матошев дитирамбски приказ *Песама*, који је можда и данас сахрањен у загребачком *Животу* 1900.

Г. Бранко Лазаревић је некад писао како је Милета Јакшић, после Недићеве критике, заћутао, јер га се, можда, јако коснула. Ако књижевни историчар и утврди да је Јакшић 1900. до 1906. мање певао, мислимо да је ту било и других разлога. Напустивши Фрушку Гору, а још не преузевши свештеничко место свог оца и деде, песник је дозревао за нову епоху у певању свом.

Још у првој збирци било је елемената извесног модернизма, непозајмљеног са Сене, зачетог у нашем пејзажу. Време које бди над успаваним животом; гробље које гледа за путником који пролази

ко последња људска сен...

Затим погреб монаха *Једног пролетњег дана*, где кос звижди на певање „Вјечна памјат трижди“... Сад, почев од године 1906, даље се развијао Јакшићев таленат за свет снова и слутња, за мистерије свеукупног живота. И пре него што је поново пошао *Старим путем*, путем објављивања својих стихова у *Бранкову Колу*, обрачунао је с Недићим, па се сетио и другога гроба, друкчега гроба. А онда запевао оригинално, из наших претпоставака, своја *Привиђења*, *Лубању*, *Дон Кихота*, *Јагње*, па *Легенду о глуво-немој* и, нарочито, нашу *Велику Тишину* у којој се, са црног орања, само чује рапави глас гаврана

Као питање бачено у простор
Над загонетком мучнога ћутања —
Ал одговора нема... Спи природа,
Мир над њом веје озго са висине —
И гавран ћути немо опоменут
Дубоком збиљом огромне тишине.

На оваке гласове, ни наша критика није могла ћутати. Г. Бранко Лазаревић био је побуђен да пише *Једну књижевну рехабилитацију*, док се Јакшићу даје место иза Дучића, Ракића, Шантића и Пандуровића. Још је мање разумљива ограда Г. Лазаревића: бранећи Јакшићеву поезију, он се надао да не игра улогу „онога римског грађанина који је и Неронов (!) гроб посуо цвећем". (Импресије из Књижевности, II, стр. 17.).

Једнако ни Скерлић није много осетио интимну поезију Јакшићеву, нити је спасао част данашње критике пред потомством. Скерлић прогласив Јакшића за најбољег данашњег песника, поред Вељка Петровића, старе Војводине, Скерлић је рекао истину, али тиме није доказао да разуме песму која није стиховани уводни чланак.

Без критичара који могу вешто да пишу, а ипак правилно да осећају, предратна Војводина је осећала шта има у Милети Јакшићу. Матица Тихомира Остојића је закључила да, као прве књиге посебних издања, штампа збирке Јакшићевих стихова и Петровићевих новела. Та је издања спречио Рат, који је скривио и друго, нелепо издање Јакшићевих *песама* међу књигама Српске Књижевне Задруге. Прилика је, дакле, да Војводина пристојним издањем ове књиге поздрави шездесетгодишњицу песника и борца за ствар добру.

Јер, репрезентант књижевне Војводине у часу кад је требало обарати њен престиж, да би се утврдио углед Београда, кад је Војводина и сама губила веру у себе, Милета Јакшић је са достојанством и филозофским миром подносио своју судбину. Као да је слутио да и њега, и завичај му, и цео народ, чекају тежа искушења. Због рада на обнови српске Војводине, и он је, као и још три Јакшића, 1914. године, прогоњен. Али је сачувао храброст, дописивао са сужњима, и помагао их од своје сиротиње. Предратна његова песма *Христос је устао из мртвих, и говори народима*, прештампана 1918. у ускршњем броју Glasa Slovenaca Hrvata i Srba, читана је широм целе Југославије са сузама у грлу.

Прећи ћемо летом преко наших послератних судбина и покушати да нађемо у њима мало прогале. Све више, Милета Јакшић напушта површину ствари, која је некад дражила његов хумор и иронију му, па се приближује

мистичноме центру из кога Бог Тихи, maüschenstill, ствара овај живот; он рони у дубине увек исте људске душе где владају предисторијске и прелогичне тајанствене силе. Зато су га почели преводити Енглези и Американци, странци који у нашој поезији не траже српско-хрватски превод европских штимунга и слика, него оригиналне доприносе Светској Књижевности.

Као нарочито радосну околност спомињемо, најзад, и то што Милета Јакшић данас ради више него икад. Док су му вршњаци скоро сасвим постали неплодни, дотле он, с млађим сарадницима, — Г. Г. Вељко Петровић, Милош Црњански, Милан Кашанин — достојно представља ону песничку уметност која је скромно проговарала тринаестерцем Орфелина, Рајића и Доситеја, да слободно и громко запева у алкајској строфи Мушицкога, у музикалноме стиху Васе Живковића и Бранка Радичевића, Јовановића и Јакшића и Костића. Тим представљањем наше поезије у песничком сагласју Југославије, па и пред странцима, као и честитошћу свога живота, Милета Јакшић је, у првом реду, задужио Војводину, и кад она једампут покуша да му се одужи, то ће бити уједно и покушај да се Војводина прибере, да се повежу њене позитивне снаге и отпочне јача и методична културна акција онде где је она нарочито потребна.

Васа Стајић

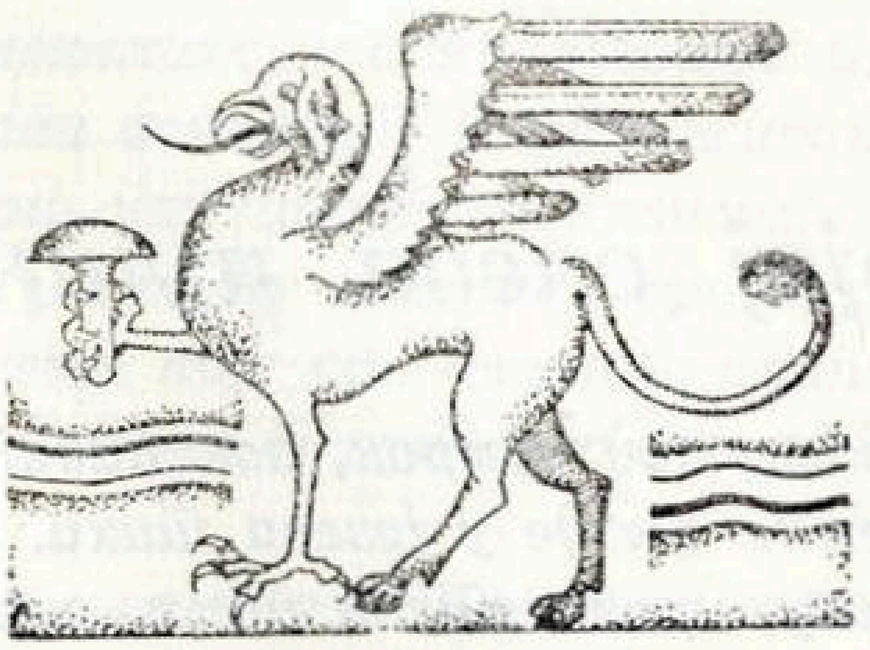

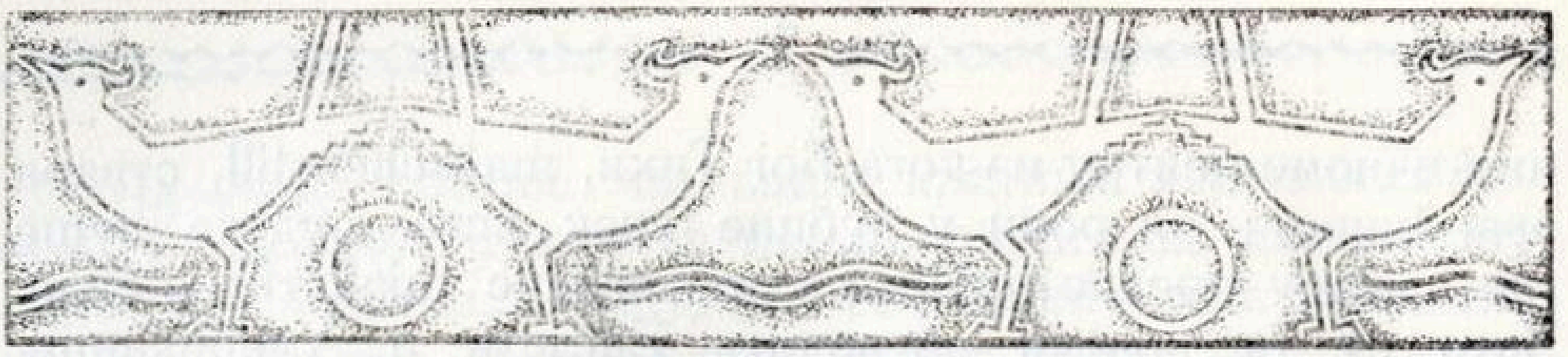

Из интимних писама

Ходамо тако, руком под руку, самотним стазама
(негде на пашњаку меденица забреца);
наједаред отмеш се, појурии;
ја јурим за тобом, достигнем те,
привинем те к себи,
играмо се, смејемо се,
као радошћу занета деца.

А неки пут тако, обоје, застанемо ћутке на брегу,
као загледани у летњи декор око нас:
раскошне пољане у румени сутон,
у долини протичу потоци као на ветру занијале врвце,
у даљини расветљен град као божићње дрвце,
на небу приличан комад јулскога месеца —

погледамо се, останемо тренутак један тако
занемели, као пред једном великом тајном
мала, замишљена деца.

Гвидо Тартаља

Рука о којој снева путник у возу

Путујући у возу, под сумрак, док падају варнице
као мале јесенске звезде у језера тиха, далека;
путујући у возу, кроз летећа поља, сиве оранице,
кроз густе шуме и поред вечерњих река,

путнику, сентименталцу, указује се
с носталијом, на махове, једна визија далека:

визија оне руке остављене тамо код почетне станице,
руке што је у ваздуху нијала једну марамицу,
једну белу марамицу, као неку малу заставу нежности.

Гвидо Тартаља

Три песме

Мирис доласка

Мирис доласка је мирис пахуљава срећна сломена,
неке осамљене обале у прво пролеће под вишким грмом
(обале меке као пајерје и топле од свелог лањског лишћа
гримизна, црвена)
грмом орошеним звезданом врелом прашином,
грмом прелитим житком месечевом срмом

Осећај те исте сребрене влаге: безбројна светла долазе у сусрет;
заискри се у очима туга и окопни их сетом;
крцка трула гранчица под кораком што слути свет;
улице дочекују чудном тишином, непрекинутом ни звуком ни
покретом.

И засјају као вртуљак у покладе светао, чаробан.
Срце тихо и румено трепери: јагода у ускомешаној маховини
скривена,
и сања на обали реке мртви пролетни сан:
обрис родног краја чежњом и ветром везена.

Сазнање номадства

Није ли ме оно неколико година лутања планинским селима
откинуло сети бити декадент и сит живота умором?
Учахурено замотано паучинастим велима:
шапата девојкама у лишћу и тихих драгања шумором,
нових болесних венења које сан сенкама злати?
Не знам, прса су ми широка, перутав сам и кад бих хтео уздисати.

А крвљу одмотах и ове плочнике, однијех кораком, не жалих.
Прах лептирових крила, цветних гримизом, исплетених тишином.
Ипак: неопходна је свакодневност; вечито лутање од варке варци,
мирисав нанос родних поља натопљен асфалтом и бензином,
разапете ветром крошње, очадорено дрвеће паркова и шеталишта.

Ето, век свој једрим заносом у ружичастој барци,
свагде налазим зајрешана огњишта.

И гле, то су бледе лепирице жене што се лепе на вечерње изломе.
Вешају ту безбрижно сјај очију који мени никад не поклоните.
Свеједно радост су. Нисам зажуђен чежњом сунцу и југу,
па се чудим: зашто ови дугоухи градски људи не воле кише
које послије остављају драг трак, петролејску дугу?

Знам у мени је то и превише услућена
самоћама бешумна лепеза
кроз жуте завесе таме и неба (укопрењена чађом и брујем антена):
где тече изван тужних збивања ваљског и ума:
Преблага румен звезданог раскошног беза.
Дивља туга босанских шума.

Адхезија

Мисли су ми трава, рибе и обронци планина,
док силазим са сунцем у дозивању тетреба;
а сена облака, прозрачна и лака,
сети ме:
на том месту река увек притајено вреба.

Ипак, колико сам пута био овако, у предвечерја, у светиљци,
разапет на завесе њених прозора и вен'о,
тражећи је вишку и несталну као јутарња маглица.
Јављање малих препелица
у јесењим кукурузима пробуди ме: плашило сам за птице,
смешно и надевено.

А златним прашком згасну у врховима јела дан.
Младост је свагде блистав вез. Сунце зобљу бобице грожђа.
Ветар то седи по цбуновима. У рибарске мреже запео се сан.
Нисам од гвожђа:
овај мрак што сипи, густ као пепео, испуњава ме још страхом,
гле, добричина медвед оњуши јасенове, крушке и пчелињаке
врелим дахом.

И свет пропах: у покислом шеширу оста град,
улице оне, пуне веселих, крискавих барова којим смо лутали.
Црни и тешки пошли су рудари на рад
кад смо се, неиспавани и мали, враћали.
Она — крхка и плава — и ја.

На обали тако, расцршен и збуњен, као да лутам у сну.
Сја узлазак уз басамаке: соба где ћу осетит' руке драге;
и можда за плач више нећу имати снаге
кад, покајник, клекнем пред њу.

Ево, прве звезде тоило падоше у реку,
њишу се по лишћу и меко прше у тоилике.
Знам: из њених бадемастих очију још вири моја сена танка,
нежно и дрхтаво, као ластавичји реп из гнезда.
Ал' не трепћерим као прије, лице ми је наборано,
коса ретка и опада — усахнула немирна жлезда
мртва Руданка.

Јер сада ја, грозно разбијен и смешен, жудим још само хукове,
чешљеве пене разбите о литице што ће ме ослободити.
Ту, можда, у великом жутом клену, понова ћу одродити
и, као прадед мој Шишко, руке положити, нем и без речи,
на реку ову свету, реку предака, расуту у врбаке и лукове.

Она једино све лечи.

Новак Симић

Сновиђења за живот прави

Тако зањише лишће: распеван свитању идем
без крика и бола за старим светом што беше —
ветрови гором благдан разнеше,
све ноћ је друмом полегла.

Ноћ ова: погашен огањ свуда,
опорим дахом жита под кишом земља дише, —
то покој сад је, сан се долином њише
и жудња за браћу, за брда.

Никада још нисам овако знао чекати,
широко грабити живот, отровно срце тешити;
на овој граници љубави, другови моји једини,
који ће до дна чашу испити?

Ништа то што рука умором стрепи.
Зар суза наша пресахнула није
и згрчен дрхтај под губавом лажи
бивања овог што се тајном крије —

Ништа то што тами своје очи дасте,
што руке боговске за мрву доброте варљиве
осташе сржене, кљасте
ледом кошене њиве —

Ту смо још сами, стиснути, груда црна.

Али ноћ ова:
пригушен крик, преломљен вид,
звер са дна царскога тела и хладних столећа стид
— путеви наши многомилостивом
бедни пред неком правдом и поплачени, блатни
раздањене се — — —

Ето: рађам се из беде ја и друг мој други и стоји
у овој ноћи ветра, црњој од тешкога сна,
опрани светлом, истином чисти —
да кликне зором срце и разум и земља сва:

Радост је живот страдања, стварања,
пламено сунце над њивом.

Стеван Томић

Наши смо!

комедија у три чина.

ЛИЦА.

МИЛАН ЈАНКОВИЋ, професор.
МИЦА, његова жена.
АРСА МИТИЋ, кафеџија из Ражња.
КЕВА, његова жена.
ЈУЛА, њихова кћи.
ГОЛУБ МАРКОВИЋ, хотелијер „код Бостона".
СТАНКО, његов брат и ортак.
БРАНКОВИЋ, адвокат.
СЛУЖАВКА.
МАРИЦА, друга служавка.

Догађа се у Београду, код Јанковића.

Светислав Предић

ЧИН ПРВИ. (1)

Јанковићев кабинет за рад. Писаћи сто, орман за књиге, отоман. На поду гомила књига, на столу гомила хартија, писама и т. д. Десно прозор, лево врата, у дну двоја врата, од којих десна воде у предсобље.

Појава 1.

ЈАНКОВИЋ, ЈАНКОВИЋКА.

ЈАНКОВИЋ. *Седи за столом с извученим фиокама и меће у њих хартије и писма пошто свако прегледа.* Још само да потрпам ове дрангулије у сто, па смо за данас готови, а ти сутра рибај, пери, глачај, бриши прашину и ради што ти је воља. Главно је да сам ја свршио мој посао. Чисто не могу да

верујем да је и то питање решено. Јеси ли ти свесна шта то значи: имати своју кућицу? Ниси, разуме се. Жене никад не схватају ништа у целини. Јеси ли ти анализирала тај појам: „Своја кућица?" Не каже народ бадава: „Своја кућица, своја слободица". Замисли само: нас двоје сами у својој кући. Никако још не могу да се приберем. Све ми изгледа као сан. Погледај, молим те: читав дворац! *Устане, отвори врата лево.* Погледај само: читав дворац.

ЈАНКОВИЋКА. *Меће књиге у орман, сређујући их по величини.* Од три собе.

ЈАНКОВИЋ. Свеједно. А зар дворац не може да буде од три собе? Чим не мораш и да спаваш и да радиш и да једеш у једној соби, исто је као да их имаш и десет. Ни онда не може човек да буде у две собе у исто време. *Прекрсти се.* Хвала Богу кад нам је дао да стекнемо своју кућицу, своју сопствену кућицу. Нема ко више да нам заповеда шта ћемо кувати, како ћемо врата закључавати, колико ћемо гласно говорити. Сад можемо да вичемо колико нас грло носи *Виче.* Ура! Сад смо сами! Вичи: „Сад смо сами!" *Застане и погледа уплашено Јанковићку.* Али шта ти то тамо радиш?

ЈАНКОВИЋКА. Уређујем књиге.

ЈАНКОВИЋ. Како их врага уређујеш?

ЈАНКОВИЋКА. Па по величини. Како би хтео?

ЈАНКОВИЋ. Лепа би ми била библиотека! Остави, ја ћу то свршити. Морам да их уредим по струкама.

ЈАНКОВИЋКА. Када ћеш и њих уредити кад ни писаћи сте ниси још уредио? Што дангубиш? Сврши прво посао па се после одушевљавај.

ЈАНКОВИЋ. *Постиђен.* Имаш право. Одушевио сам се па сам сасвим заборавио шта сам почео да радим. Али како да се не не радујем? Замисли, после толико година могу опет књиге да сместим у орман и на полице. Погледај испод кревета.

ЈАНКОВИЋКА. Шта имам да гледам испод кревета? Имам преча посла.

ЈАНКОВИЋ. Али погледај само! Нећеш наћи више књига испод кревета. Погледај испод отомана! Нема више књига под отоманом. Све ће доћи на своје место.

ЈАНКОВИЋКА. Само твоје хартије неће никад.

ЈАНКОВИЋ. *Седне за сто и прегледа хартије.* Сад ћемо бити готови. *Погледа на сат.* Ао, скоро поноћ! Уморан сам од ове галаме. Да свршим ово па да легнемо.

ЈАНКОВИЋКА. *Седне на оттоман.* Бога ми ни ја не могу више. Хвала Богу што је готово, али ми је доста.

ЈАНКОВИЋ. *Убрза сређивање хартија.* Сад ћу ја брзо ово што је остало. *Баца понеко писмо у корпу.* Ово ми не треба, ни ово, ни ово... Ово? Хајд' нек'остане. Ово не треба. И ово може да се баци. Да видим још портфељ. *Вади хартије из портфеља.* Ово треба. Ово не треба. Ово... ово... *Чита па се удари по челу.* Их!

ЈАНКОВИЋКА. Шта је?

ЈАНКОВИЋ. У овој гунгули сам заборавио као на смрт.

ЈАНКОВИЋКА. Шта је, забога? Меница?

ЈАНКОВИЋ. Море, горе него меница.

ЈАНКОВИЋКА. Па шта онда?

ЈАНКОВИЋ. Кевино писмо.

ЈАНКОВИЋКА. Кевино писмо? Какво Кевино писмо?

ЈАНКОВИЋ. Море, нека иде до ђавола.

ЈАНКОВИЋКА. Па шта хоће? Откуд сад она наједампут да ти пише?

ЈАНКОВИЋ. Ех, откуд! Моли ме да порадим да Јула буде примљена у школу Женског Друштва. Има, вели, дете вољу да се усаврши у шнајдерај, па јој треба да добро научи модерно кројење. Какво је то модерно кројење? Зар није свако кројење једнако?

ЈАНКОВИЋКА. Остави сад кројење него гледај шта ћеш с њом. Кад си добио то писмо?

ЈАНКОВИЋ. Враг ће га знати! Ко ће то још да памти? Све се већ изгужвало. *Гледа писмо.* Нема датума, разуме се. Заборавио сам на њега као на смрт. *Чита писмо* „Само, зете, молим те пожури сас одговор јербо ће школа да почне за петнаес' дана, па се бојим да дете не изгуби време, а има јаку вољу да изучи модерно кројење". Шта сад да радим ако је школа почела а девојци због мене пропадне година?

ЈАНКОВИЋКА. Питај одмах сутра, а сад остави. Не вреди ти ништа да се једиш

ЈАНКОВИЋ. Баш ми је криво. *Опет букне.* А шта има мени да се обраћа? Што није писала Женском Друштву? Него хоће жена протекцију, па нашла мене да је протежирам. То су ти ти рођаци из унутрашњости! Само мисле од дуга времена како могу да те насекирају, да ти покажу да, иако живиш у Београду, ипак имаш корен тамо негде у Чајетини или Сурдулици, или, што је најгоре, у Ражњу! Јес' у Ражњу! Ја, браће,

немам ништа с Ражњем. Откако сам писао то име на пропису па док се нисам оженио, нисам никад чуо за Ражањ. Могао сам мирне душе мислити да га је прогутао земљотрес као... како се зваше оно место? *Досећа се.* Али свеједно. Шта сам ја крив што се твоја баба родила у Ражњу? Ја сам се оженио тобом а не с твојим теткама и пријама у Ражњу. Да је то моја фамилија, ја бих с њоме одавно рашчистио, али овако мислим да треба и према теби да имам обзира. Ако Јули сад пропадне година, бићу ја крив. Ко ће их издржати? Ко ће ме опрати у Ражњу? Нећу се смети жив појавити!

ЈАНКОВИЋКА. Боже, кад те човек слуша мислио би да сваке недеље идеш у Ражањ. Кад си се досад тамо појавио?

ЈАНКОВИЋ. Нисам никад, али ме може судбина тамо одвести. Замисли: Јула због мене није постала ражањски... како се зваше онај из *Фемине*?

ЈАНКОВИЋКА. Поаре.

ЈАНКОВИЋ. Јест, Поаре. Само што је он мушко а она женско. Кажем ти, просто ми дође да искочим из коже. Што ме није опоменула депешом?

ЈАНКОВИЋКА. Па ваљда није хтела да ти досађује.

ЈАНКОВИЋ. Ех, није хтела да ми досађује! А сад ми не досађује! Све бих их побио!

ЈАНКОВИЋКА. Умири се молим те. Нека иду сви до ђавола! Сутра ћеш видети шта можеш да учиниш, а сада мир. Хајде да легнемо; не могу више да гледам.

ЈАНКОВИЋ. *Гледа по соби.* У главном је готово. Ово нека остане за сутра. Где је то проклето писмо? *Узме га.* Да га метнем код цигарета; иначе ћу га опет заборавити. *Савије писмо и мешне га у кутију за цигарете.* Тако. Сад га ваљда нећу заборавити. Нека иду сви до ђавола!

ЈАНКОВИЋКА. Јеси ли готов?

ЈАНКОВИЋ. Јесам. Можемо да се одморимо. *Протегли се и зева.* Баш ми је било доста. *Отвори врата од собе лево и одврне прекидач у соби лево.* Гаси.

ЈАНКОВИЋКА. Ево. *Заврне прекидач. Обоје оду лево и затворе врата.*

Пауза. Чује се напољу звонце и затим разговор.

Појава 2.

СЛУЖАВКА. ЈАНКОВИЋ. ЈАНКОВИЋКА. КЕВА. ЈУЛА.

СЛУЖАВКА. *Уђе и куцне на врата лево.* Господине!

ЈАНКОВИЋ. *Споља,* Шта је?

СЛУЖАВКА. Траже вас.
ЈАНКОВИЋ. Шта је? Је ли какав телеграм?
СЛУЖАВКА. Није.
ЈАНКОВИЋ. *Одврне прекидач.* Шта је?
КЕВА. *Носи бошчу.* Добро вече. Добро вече, зете.
ЈАНКОВИЋ. Кева!
КЕВА. Јесте ли жељни гости?
ЈАНКОВИЋКА. *На вратима.* Кева!
КЕВА. Добро вече, Мицо. Јеси ли жељна гости? *Пољуби се с Мицом и Јанковићем. Окрене се.* Али куде је то дете? *Викне.* Јуло!
ЈАНКОВИЋ. *Не може да се прибере.* Добро вече. Добро дошли.
КЕВА. Боље нашли. *Викне најоље.* Јуло!
ЈУЛА. *Уђе с путничком торбом.* Ево ме.
КЕВА. Мислела сам да си се изгубила. Ајде кажи добро вече. Ово ти је тетка.
ЈУЛА. *Хоће да пољуби Мицу у руку.* Љубим руке, тетка.
ЈАНКОВИЋКА. *Није очарана; више пословно.* Жива била, жива била. *Отргне руку.*
КЕВА. *Јули.* А ово ти је тећа. Пољуби тећу у руку. Шта си се укрутила?
ЈУЛА. *Хоће Јанковића да пољуби у руку.* Љубим руке.
ЈАНКОВИЋ. *Отргне руку.* Нека, нека.
ЈАНКОВИЋКА. Откуд ви у ово доба? *Служавци.* Можеш да идеш. *Служавка оде лево у дну.*
КЕВА. Ето тако. Воз имао закашњење, а нисмо знале да сте променили стан, па смо ишле на стари атрес. Тамо су нам казали да сте сад у своју кућу. Ништа без своју кућу. Своја кућица, своја слободица.
ЈАНКОВИЋКА. Јесте, данас смо баш довршили сеобу. Цео дан смо спремали и уређивали. Јако смо се уморили.
КЕВА. Ако, ако. Себи радиш. *Гледа по соби.* А лепа ви је кућа.
ЈАНКОВИЋКА. Скромна, мала, тек колико за нас двоје.
КЕВА. Хе, да је среће па да имате и деце, али Божја воља. Ете, и ја муку мучим сас ову моју. Кад навије главурину, не можеш да изиђеш с њу на крај. „Хоћу да се усавршим, хоћу да се усавршим!" *Показује на врх главе.* Ту ми се попела. „Хајде, шта да радим?" велим, да гу упишем. Најпосле, нека си изучи за учитељицу рада! Ти знаш Арсу. Неће да чује да гу

удаје, а већ да да мираз, мани се! Јављају се и прилике, али ми је млада. Дете је. Кротка је као јагње. Ништа не зна, па куд могу да гу удајем? Нека си изучи шнајдераj кад има вољу, па ћемо видимо. Нико још није од своју судбину утекао: ако ће буде сретна, ће буде и кроз годину две. *Седне.* Уморна сам од воз. Да мало седнем.

ЈАНКОВИЋ. Изволи, седи. *Јули.* Седи, Јуло.

ЈУЛА. Нека, фала.

КЕВА. *Јули.* Та седи кад ти тета каже. То ти је тетка. Њена баба и моја баба две рођене сестре. Тако се ретко виђамо, па смо се отуђили; ама крв није вода. *Јула седне.* Тако, кћери. Код своју си фамилију, немој да се стидиш. *Јанковићу и Јанковићки.* Па ме дете пита у воз куде ћемо одседнемо. Ја ги кажем: „Куде него код нашу Мицу!" Куд смем да помислим да идем на друго место! Ће се наљути.

ЈАНКОВИЋКА. Нисам ја тако осетљива.

КЕВА. Немој да говориш! Знам те добро. Како могу да те увредим?

ЈАНКОВИЋКА. Само код нас је неред. Још нисмо све наместили.

КЕВА. Иха, зар зато да се замеримо? Немојте ви ништа да се женирате.

ЈАНКОВИЋ. Ето, ни књиге ми још нису уређене.

КЕВА. Де, даће Бог, све ће среди. Само од Бога здравље! *Јули.* Раскомоти се, кћери. Шта чекаш?

ЈУЛА. Ништа. Онако.

КЕВА. А имате, кажеш, леп стан?

ЈАНКОВИЋКА. Свега три собе. Једна за спавање, једна за јело и ова. Није велико, али је боље но што смо имали до јуче: свега једну собу.

КЕВА. Сачувај, Боже! Сад ви је лепо. Можете и гости да примите.

ЈАНКОВИЋ. Један би гост и могао за невољу да преноћи овде на отоману, али немамо јоргана и јастука. Имамо тачно за нас два кревета.

КЕВА. Море, кој те пита за јорган! Зар да се замеримо за један јорган? А како си спију у воз? Тврдо, тврдо, па оно-лики народ, па онај дуван! А овде је дивота. Може човек да се покрије и сас ћебе. Па и кад су двоје, једно може и на зем. *Сагне се и шушне ћилим.* Иха! Ћилим као душек! Баш је добро кад си човек има вамилију! Куд би се потуцала по хотели? Није

да кажеш што ћу платим, ама да се потуцам по страни људи, татабићи да ме изеду. Па за мен хајде нек иде, ама за ово дете ме жао. А овде код вас дивота.

ЈАНКОВИЋКА. *Окреће се и гледа по соби.* Не знам шта бих.... Немамо баш ништа. Нисмо се надали.

КЕВА. Али ништа. Све ће се удеси. *Скине једном ногом ципелу с друге.* Ах, проклете! Изгореше ми ноге. Дете нек' легне на миндерлук, а ја ћу на зем. Зар сам мало пута спавала на зем? Јуло, скини шешир. *Устане, отвори бошчу, извади два јастучета и намести један на отоман, а други мешне на ћилим на ћебе које је прострла.* Ете тако. Све се може кад се 'оће. Е, па да се одморимо. И ви сте, кажеш, уморни. *Раскомоћује се.*

ЈУЛА. *Скине шешир и ципеле, обуче папуче и седне на отоман.* Мајка, што ти не легнеш на диван?

КЕВА. Нека, нека, добро је мени и овде. Него, зете, ја не могу дуго да си седим у Београд, па треба да уредим за Јулу. Кад сте нас овако лепо примили, ваљда ће Јула може остане код вас док не сврши курс. Није дуго, три месеца.

ЈАНКОВИЋ. Три месеца?

ЈАНКОВИЋКА. Три месеца?

КЕВА. Јес' само три месеца. Она ви неће ништа смиће. Кротка је, ништа не зна, кај дете. Кућу ће ти развесели кај канаринка; весела је, весела, а пева по цео дан.

ЈАНКОВИЋ. Пева? По цео дан?

КЕВА. Јес' кај канаринка.

ЈАНКОВИЋ. Али ја скоро цео дан радим. Мени треба мир.

КЕВА. Уме она и да си ћути.

ЈАНКОВИЋКА. Немам где да је метнем да спава. Имамо само два кревета.

КЕВА. Па ето ту на миндерлуче. И то је добро за њу. Је ли Јуло?

ЈАНКОВИЋКА. Али не може овде у соби да спава. Милан ту ради дуго у ноћ, па Јула не може ту да спава.

КЕВА. Мислиш због светлост? Не шкоди ги то ништа. И дома гу бије сунце ујутру у очи кај да гу боде, па опет си спи кај јагње, слатко дете.

ЈАНКОВИЋКА. Али и иначе је незгодно да спава где Милан ради. Већ је велика.

КЕВА. Ама она је кај дете. Ништа то не мари. Није она кај ове београдске.

ЈАНКОВИЋКА. Незгодно је веруј.

КЕВА. Де, ће се удеси. За овуј ноћ нек буде овако, а сутра ће се разговоримо. Све се може кад се оће. *Пауза.* Уморни сте. Ајде да се одморите, а и ми смо уморне од воз.

ЈАНКОВИЋ. *Пође да легне.* Лаку ноћ.

КЕВА. *Пружи руку Јанковићу и Јанковићки.* Лаку ноћ, зете. Лаку ноћ, Мицо.

ЈАНКОВИЋ, *Сувo.* Лаку ноћ.

ЈУЛА. Лаку ноћ.

КЕВА. *Јули.* Пољуби течу и тетку руку.

ЈУЛА. *Љуби их у руку.* Лаку ноћ, течо.

ЈАНКОВИЋ. Нека. Лаку ноћ.

ЈАНКОВИЋКА. Лаку ноћ. *Оду лево.*

Појава 3.

КЕВА. ЈУЛА.

КЕВА. Ајде, кћери, лези. *Скине горњу сукњу.* Ете, туј ће будеш. Ће ти бидне добро.

ЈУЛА. *Скине хаљину и остане у доњој сукњи, обуче џархешку реклу и легне.* Оће. Лаку ноћ.

КЕВА, Лаку ноћ. *Пољуби је. Гледа по соби.* Куде му се ово завршће?

ЈУЛА. *Гледа унаоколо.* Ене там' код врата.

КЕВА. А, ене га. *Пође ,ка вратима али у том се чује куцање на прозору.*

ЈУЛА. *Скочи и седне.* Иј̣у, црна! Кој то чука?

КЕВА. *Ослушне.* Нема нико. *Јаче куцање.* Истину чука!

ЈУЛА. *Устане и отвори прозор.* Кој чука?

СТАНКО. *Споља.* Ја, Станко.

ЈУЛА. А, ви сте! Тако смо се уплашиле. Баш смо хтеле да легнемо.

СТАНКО. Заборавили сте амрел у возу па сам вам га донео. Знам да сутра морате да изиђете, па сам се бојао да покиснете ако падне киша. Ишао сам у стари стан господинов, па сам зато задоцнио.

ЈУЛА. *Узме кишобран кроз прозор.* А, фала, фала много. Баш је лепо од вас. *Кеви.* Господин Станко донео амрел што смо заборавили у воз.

КЕВА. Ја сам већ мислила да је пропао. Баш му фала.

СТАНКО. Куда ћете сутра?

ЈУЛА. Ујутру идем у школу, а после ћу сас мајку да пазарим прибор. У вече ћемо гу испратимо.

СТАНКО. Хоћете ли ми дозволити да и ја испратим вашу мајку?

ЈУЛА, О, с драге воље. Биће ми мило.

СТАНКО. А на подне ћу да вас причекам на корзу кад се враћате да вам помогнем ако што треба.

ЈУЛА. Добро, фала много. Само што се трудите толико? Чисто се срамујем.

СТАНКО. Мени то чини задовољство. Немојте ништа да се женирате. А сад лаку ноћ. Идите унутра да не озебете.

ЈУЛА. Нећу. Не бојте се. Лаку ноћ. *Пружи му кроз прозор руку, затвори прозор, и легне на отоман.*

КЕВА. Красан човек.

Појава 4.

КЕВА. ЈУЛА. ЈАНКОВИЋ.

ЈАНКОВИЋ. *Одшкрине врата лево и протури главу.* Ко је то био? Је ли мене ко тражио?

КЕВА. Господин Станко

ЈАНКОВИЋ. Господин Станко? Ко је то? Шта је хтео?

КЕВА Донео ним амрел што смо заборавили у воз. Он је хотелијер. Путовао је сас нас па смо се упознале. Красан човек.

ЈАНКОВИЋ. А, тако. Има ли још што да вам донесе?

КЕВА. *Гледа редом по стварима.* Нема ништа. Све је ту. *Јули.* Је ли, Јуло?

ЈУЛА. Ја мислим да јесте.

ЈАНКОВИЋ. Онда можемо мирно да спавамо?

КЕВА. Можемо, можемо. Неће нас више нико буди. А баш ме уплашно сас чукање.

ЈАНКОВИЋ. Онда лаку ноћ. *Оде лево.*

КЕВА. Лаку ноћ. *Угаси осветљење и легне на ћилим.*

Позорница остаје неколико тренутака у мраку. Затим се полако осветљава кроз прозор. Свануло је.

Појава 5.

КЕВА. ЈУЛА.

КЕВА. *Протегли се, протрља очи, зене неколико пута и седне.* Авај! Шта ли, Боже, ради Арса? Јуло, јеси ли будна?

ЈУЛА. *Протегли се.* Јесам.

КЕВА. *Устане, покуши ћебе и јастуче па их мешне код прштьага.* Ајде, ћерко, устај. Треба да си идемо у школу.

ЈУЛА. Колико је то сат'?

КЕВА. Не знам. Свануло је, само тол'ко видим. Чекај, да питам у кујну. *Окреће се по соби.* Куд ово беше кујна? *Отвори врата у дну десно.* Овде није. *Отвори врата у дну лево.* А ево гу. *Прође отоману и чека да Јула устане, па покуши ствари и мешне код прштьага.*

ЈУЛА. *Протегли се.* Куде ћу се умијем?

КЕВА. Ене там', у кујну. *Оду обе лево у дну.*

Појава 6.

ЈАНКОВИЋ. ЈАНКОВИЋКА.

ЈАНКОВИЋ. *Провири кроз врата.* Устале су. *Уђе у прижами.*

ЈАНКОВИЋКА. Данас нису чекали да Јули удари сунце у очи. Шта да радимо, ако Бога знаш? Ове не мисле да иду.

ЈАНКОВИЋ. Па Кева ваљда не мисли да остане?

ЈАНКОВИЋКА. Кева не мисли, али мисли Јула. Шта да радимо?

ЈАНКОВИЋ. Покушаћемо да их се отресемо. Изложи им још једанпут све разлоге због којих Јула не може да остане код нас.

ЈАНКОВИЋКА. Па јесмо ли им изложили, али си видео да су слабо осетљиве за њих.

ЈАНКОВИЋ. Покушај мало енергичније. Можда ћемо ипак успети да их убедимо.

ЈАНКОВИЋКА. Покушај ти. Можда ћеш ти имати више успеха.

ЈАНКОВИЋ. Незгодно је да ја наваљујем. Твоја су фамилија, па нема смисла да се показујем нељубазан. Не би направило добар утисак у Ражњу када би се чуло да сам их ја терао.

ЈАНКОВИЋКА. Брига ме! Нека направи утисак какав хоће. Не могу од своје собе да правим хотел.

ЈАНКОВИЋ. Слушај, ти буди енергична, скоро груба, па се позивај на мене, а ја ћу да потврђујем оно што ти кажеш, док их не убедимо. Али, чекај! Сад ми паде одлична идеја на памет. Како би било да пре њих отрчим у Женско Друштво па да их замолим да је одбију? Уписао бих се из захвалности за члана утемељача или добротвора. Шта велиш? Сјајна идеја, а?

ЈАНКОВИЋКА. Нема смисла да девојци правимо неприлике. Чуо си да има јаку вољу да се усаврши. Нека учи, само не у мојој кући.

ЈАНКОВИЋ. Имаш право. Па шта онда да радимо?

ЈАНКОВИЋКА. Слушај, Кева има овде сестру, Насту. Што не остави Јулу код ње?

ЈАНКОВИЋ. Има сестру? Па како ја то нисам раније знао?

ЈАНКОВИЋКА. Много си се ти интересовао за Кевину сестру! Сирота је па се стидела да дође, те нисам имала прилике ни да ти је помињем. Доста ти је било и с Кевом.

ЈАНКОВИЋ. Па шта се онда ваздан мислимо? Нека иде код сестре! Шта има природније од тога!

ЈАНКОВИЋКА. Да покушамо да јој то саветујемо.

Појава 7.

ЈАНКОВИЋ, ЈАНКОВИЋКА, КЕВА, ЈУЛА.

КЕВА. *Улази с малим послужавником с две шоље црне кафе и две чаше воде с два парчета шећера.* Добро јутро, зете. Добро јутро, Мицо. Како сте спавали?

ЈАНКОВИЋКА. Хвала, добро.

ЈАНКОВИЋ. А ви?

КЕВА. Кај јањци.

ЈАНКОВИЋ. Баш ми је мило. *Јанковићка му да знак да буде мање љубазан.* Само сте се намучиле. Немамо што нам треба за госте, ми смо вам већ рекли.

КЕВА. Море, зете, добро је било, кад ти кажем! Особито је Јула добро спавала. Је ли, ћерко?

ЈУЛА. Кај заклана. Боље него дома.

ЈАНКОВИЋ. *Погледа Јанковићку очајно.* Ипак, ипак, није то прави одмор. Незгодно је, није удешено за спавање.

КЕВА. Море, добро је, кад ти кажем. А ја скувала кафу. Волим сама да скувам. *Сркне и пије даље кафу.*

ЈАНКОВИЋ. Добро си урадила.

КЕВА. *Јули.* Узми кафу

ЈУЛА. Нека, фала.

КЕВА. Море, узми. Немој да се срамујеш. Овде си кај дома. Наши смо! *Да Јули другу шољу кафе. Јула узме и пије.* Дакле, зете, кажеш Јула може да остане код вас?

ЈАНКОВИЋ. Па, овај... Знаш... Како да ти кажем...

КЕВА. Баш ви фала! Знаш како је: велики варош, дете младо, не зна ништа, па се бојим. Волим да знам куде је.

ЈАНКОВИЋ. Али зар не би могла да је оставиш код Насте? Рођена ти је сестра, те би јој код ње било најбоље.

КЕВА. Код Насту? Мани, немој да ми помињеш Насту. Сва се стресем кад на њу помислим.

ЈАНКОВИЋ. Али зашто?

КЕВА. Мани, молим те! Намћор жена. Свадиле смо се много, па не волим да гу молим за ништо. Она чека да ја прва дођем, а ја опет нећу. Имам и ја мој понос. А и онако, није згодно да дете буде код њу. Нема ни комоцију, сиротиња је, далеко седи, а држи и самци, па куд ћу дете да оставим там'?

ЈАНКОВИЋКА. Али незгодно је и код нас, веруј. Милан је толико заузет, ради ноћу.

КЕВА. Је л' само то? Ич не брини! Скиде ми се кам с душу. Како ће се Арса обрадује кад чује! Много је поздравио зета. Он га много бегенише. Није што су пашанци, него онако, много га бегенише.

ЈАНКОВИЋКА. Баш ми је мило, али веруј, Кево, не може ништа да буде. Тескоба је, једва има места и за нас. Не може!

КЕВА. Ух, што ми рече! Дакле не може? Добро, онда, Јуло, да се врнеш у Ражањ. Кад не може, не може. Жао ми је, дете имало тако јаку вољу да се усаврши у модерно кројење. Ништа онда. Крој како си научила у Ражањ. Баш човек нема брата докле му не роди мајка. *Погледа оттоман.* Ето, целу ноћ ће стоји празан а могло би дете лепо да спи на њег'. *Јанковићки.* Сећаш се кад си била мала код нас, како те је чувала моја мајка? Малецка си била, малецка, кад оно идосмо у лојзе па си се уплашила од онуј краву, а моја мајка те узела па те носила, носила све до у лојзе. Сећаш ли се?

ЈАНКОВИЋКА. Сећам се. Давно је било али сам запамтила,

КЕВА. Давно је било па се заборавило. *Јули.* Ајде, кћери, пакуј ствари да се врнемо дома. Што ли ће Арса каже кад гу види? Брзо свршила школу. Е, што ћеш, није Бог дао сваком!

ЈАНКОВИЋКА. Што си таква, Кево? Што не покушаш некако? Има у Београду још места за спавање сем овог отомана! Немој детету да упропастиш будућност ни за шта.

КЕВА. Ја гу не упропашћујем. Тако Бог оће.

ЈАНКОВИЋ. Неће тако Бог, него ето десило се.

КЕВА. *Скупља ствари.* Е, шта ћеш? Не да се сваком! *Јули,* Камо тај јастук?

ЈУЛА. Еве га.

КЕВА. *Пакујући сшвари, више онако као за себе.* Кад ли, Боже, иде први воз за Ниш?

ЈАНКОВИЋ. Немам ред вожње. Али зашто си тако на крај срца? Чекај да се договоримо. Измислићемо ваљда нешто.

КЕВА. Нема што да се измишљава. Свршено је. Неће више Кева да ви досађује.

ЈАНКОВИЋ *Приђе Кеви ухваши је за руку.* Чекај, немој да пакујеш! Да видимо!

КЕВА. *Пакује даље.* Нема шта да видимо. Видела сам што сам имала. *Јули.* Хајде, облачи се, шта гледаш?

ЈУЛА. *удари у йлач.* Еве, сад ћу.

КЕВА. *Јули.* Шта слиниш? Нико ти није умрео! Не мора свако да изучи модерно кројење. За теб' је добро и старо.

ЈАНКОВИЋ. *Јули.* Немој да плачеш! Тако нећеш отићи из моје куће. *Кеви.* Немој да се спремаш за пут. Остави!

КЕВА. А што?

ЈАНКОВИЋ. Да видимо. Покушаћемо некако да удесимо. Нећу девојци да кварим срећу. Зар због мене да се не усаврши. Ето, нека остане неко време, па ћемо видети. *Јанковићки.* Је ли, Мицо?

ЈАНКОВИЋКА. Па, овај....

ЈАНКОВИЋ. Ето, и Мица пристаје. *Јули.* Остани, па ћемо да видимо. Ако не иде, јавићемо Кеви, па нека те води или смести на другом месту.

КЕВА. Шта? Може да остане? *Јанковићки.* Шта? Може да остане? *Загрли Јанковићку.* Крв није вода! Знала сам. Зато сам гу и довела код вас. *Загрли Јанковића.* Зете, фала ти много. Зна Арса зашто те бегенише. *Јули.* Пољуби течу и тетку у руку. Сад ће ти они бидну кај отац и мајка. *Сшрого.* Да ги слушаш боље нег оца и мене! Да ме не срамотиш у Београд! Образ да чуваш кај очи! Јеси ли чула?

ЈУЛА. Јесам. *Пољуби у руку Јанковића и Јанковићку.*

КЕВА. А сад пожури, да не почне школа без теб'!

ЗАВЕСА.

(Наставиће се).

Браћа

(Одломак из романа).

То су биле ноћи кад град није спавао. Људи су ходали по својим собама, огрнути бундама, шаловима, шињелима. Не скидајући тешко одело, кухали су на петролеуму вечере, јели стојећи, хитајући. Незнано зашто, нити су се грејали самовари, нити су се ложиле пећи. Чинило се да се сав град кренуо некуд на пут. Улице су биле пусте, нико се није појављивао. Вратнице, прозорски капци, врата, враташца, све је било на катанцу.

И тек што је наступила јесења ноћ, град је почео да стење.

Стењање се протезало, као урлање вукова у мартовској отоплини. Стењање је поплављало куће, преливало се по крововима и свуда се чуло: у подрумима, на таванима, по складиштима, иза глухих дебелих кућних зидова, у собама и собичцима. Пролазило је кроз димњаке и потресало прозорска стакла. — једном речи, проницало је свуда.

Вучји чопори шуњали су се по замрзлим трговима, улицама, баракама, тражећи добити, разносећи с ветром своје урлање, које се претварало у стењање. И ћутећи поздрављала су се међусобно дрхтава црвенила над градом.

Почето је од синагоге. Она је горела дан и две ноћи. Никита, седећи у потпуно мрачној кухињи, прислушкивао је тешке кораке људи на улици, који су вукли доле, к бараци, гломазне, неудобне за пренос, ствари. Понекад су се заустављали под прозорима ради одмора. Говорили су дубоким гласовима, дозивали су се, затим су опет, стењући, подизали ношене ствари и одлазили даље. После некога времена они су се лако враћали натраг, весело узвикујући и лупајући палицама по кућној огради.

Никита је изашао у предсобље и видео да је двориште било нежно-ружичасто од недалекога пламена, и све што је било на дворишту лелујало се од колебања огњене светлости.

Никита није легао у постељу. Био је сву ноћ у приправности, као и сви остали у граду: није скидао капута, јер му је било хладно, да се није могао загрејати. Ништа није јео и глад није осећао.

Тако је сачекао јутро, које се појавило штуро и бледо, са бескрвном, позном светлошћу. Не налазећи себи места, Никита се успео у ходник горњега спрата, одакле је могао видети крај Смурске уличице и Ниже улице. Мртва тишина; жива се душа

није показивала из кућа; све се укочило; и кад би врапчић на улици поскочио, одмах би привукао на себе пажњу.

Ту укоченост нарушила су врата̀шца кућице на углу Ниже улице. Она су се полагано отварала и кроз њих се појавио плећат човек, сав забрашњављен То је био трговац-брашнар, кога је Никита често сретао у суседству.

Брашнар је изишао на улицу сањив, скинуо је капу, превукао руком по црној коси, затурио руке за леђа и прислонио се уз врата̀шца. Вероватно, он се пробудио раније но што је требало, и нашло се време да пре почетка рада постоји на улици.

Наједампут он окрете главу устрану, наже се унапред и упре поглед. У том тренутку и Никита чу издалека широку гудњаву, која се равномерно појачавала и постепено прелазила у дуго стењање, као прошле ноћи. Брашнар је упрто гледао у дубину Ниже улице, затим живо и неочекивано, гипко штуче кроз врата̀шца и притвори их за собом.

Стењање се приближавало све ближе и ближе, и наједампут сва Смурска улица заурла као љута звер. На пустој Нижој улици указа се човек. Трчао је средином улице с раскопчаним капутом, без капе, машући силно рукама. Лице му је било бледо као хартија. Кад се он поравњао с кућицом на углу, вратанца се отворише и из њих искочи брашнар. Он јурну попреко, да пресече бежање непознатога човека, скочи и подметне му ногу. Човек паде колико је дуг, раширивши руке као крст, али опет магновено скочи и поче бежати. Брашнар га брзо достиже и удари га песницом у леђа.

Човек паде на колена и, не дижући се, окренувши се лицем к брашнару, допузи к њему на коленима, тресући се и склопивши молећиво руке. Брашнар рашири широко ноге, подбочи се и одби главом. Тада човек клече и поче се крстити. Чинио је то тако брзо као да је његов живот зависи од броја крстова. Но крстио се необично, с лева на десно, као да се крсти левак.

Све је то трајало само једно магновење, и човек се још крстио и, дрхтећи, пузио на коленима брашнару, кад са Ниже улице дојури дугоруки човечина, прискочи јаднику који је пузио и удари га у лице. Он паде и не могаде се више дићи. Наједампут поврвеше, једно за другим, људска страшила, одрпанци, мангупи, и уставише се пред човеком, који је ударен лежао. Ништа се није видело осим батина, песница, раширених прстију, одрпаних капа...

Смурска уличица стењала је, урлала из свега грла, и анатеме јуришаше од бараке к Нижој улици, да што пре стигну, да зграбе свој део...

— —

Стењање на улици престало је. Никита је видео, како су се одрпанци разбежали по Суморској и Нижој улици; наједампут на углу никога није било, све је опустело и замукло. И само супрот кућице на углу, поред стубића, који је означавао границу између улице и тротоара, на сивој прашини, лежала је замрљана клада...

Колико је времена прошло откад је Никита видео на улици ту непокретну кладу? Гледао је на њу не дишући. Чинило му се да се она миче, па је све више упирао поглед. Клада се није кретала, и све је као и пре било тихо и пусто.

Али наједампут отворише се вратанца, иза којих се скривао брашнар, и са дворишта појави се нека старица. Она приђе клади, наже се и затресе главом. Затим, не хитајући, врати се натраг на двориште, оставивши отворена вратанца. То су била у својој околини. једина отворена вратанца која је Никита могао видети.

После минуте старица се опет појавила, Носила је ведро воде, по-женски, накренувши се на страну и машући подигнутом слободном руком.

Пришавши клади, она је поче полагано поливати. Црнило се слевало, клада се поче белуцати, али одмах поче је обливати јасно-црвена боја. У исто време је све више добијала изглед човечји: видеше се руке, подигнуте у вис пете, округао затиљак. И наједампут сва та црвена маса покрете се и поче се подизати.

То је био човек.

За време док су га били, одрпанци успели су да га свуку и изују. Остатак рубља, промочен крвљу, залепио се за тело; крв, помешана с водом, добила је јарку боју; обливен од главе до ногу, човек се повијаше на танким, слабим ногама, као да је размишљао да ли да понова падне на земљу или да пође даље.

Пошао је. Старица га је подупрла својим плећима, а он ју је загрлио. Да није то била мајка тога мученика?

Огњено-црвени човек ишао је средином Смурске уличице, горе, ка Старострожној улици, к води, ишао је кратким корацима, страшно погрбљен. У прашини иза њега остајали су црни трагови...

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Ево, шта се доцније сазнало о избивеном човеку.

Он се возио на колима. Крај трга окружила га је гомила. Требао је да се тада заустави, али он се био уплашио и рекао кочијашу да потера коња што брже. Гомила је појурила за њим, а он, уплашивши се још више, испалио је револвер у ваздух. Тада га је кочијаш збацио с кола. Држећи револвер, човек је пробио себи пут кроз гомилу и побегао. Тако је пројурио кроз шест квартова...

Остало је Никита видео сам.

Уосталом, није знао да је избивени човек био Пољак и да се тога ради он није крстио онако како је то желео брашнар. Али зар је све то важно?...

Наступила је и минула нова ноћ, опет у стењању града, у трептању огњене светлости. Саност је некад надјачавала страх и узнемиреност. Никита је падао у глухи заборав, но одмах се трзао, прислушкивао је звуке на улици, још се тешње огртао својим капутом и запиткивао своју тетку.

— Не, не, не спавам — говорила је тетка, и, у сумраку, видео је како она зимогрожљиво огрће свој црни шал.

Изгубиле су се сваке границе између сна и јаве, и Никита као да је опет видео својим очима како се онај исти човек крсти необичном брзином и како пузи на коленима, и даље се опет продужавало у сну, како он, у јарко-црвеној боји, иде по средини улице, посрћући и остављајући за собом црне трагове.

— Ти спаваш?

— Не, не, не спавам...

Ујутру, позвали су Никиту у кухињу, на доњи спрат. Кад је пролазио мимо пећи (то је био најтамнији угао кухиње, куда ни лети није допирала светлост), чуо се загушљив глас:

— Никита!

Он се заустави. Срце претрну, после поче силно ударати.

— Ко је? запита он да се једва чуло.

— Ја,

— Ко? Ја не видим.

— Ја, Никита, ја!

— Јаков Мојсејевич? ускликну Никита.

Он коракну у таму и тихо изведе свога учитеља на светлост.

— Откада ви овде? — запита шапћући, као да се уплашио свога случајнога усклика.

— Ето, као што видиш — одговори тихо Јаков Мојсејевич и поведе руком по себи одозго на ниже, као да му је показивао себе.

На њему су биле високе чизме, кратак топли капут, јагњећа капа с наушницима. „Цвикер“ му је дрхтао на грбавом носу.

— Могу сазнати, — рече Никита, додирујући његов рапави капут.

— Нико ме није видео! Ја сам био ту у близини, крио сам се. Но тамо је опасно.

— Код нас је боље, — рече Никита, храбрећи се.

Он заћута, пажљиво погледа унаоколо и протрља руке: опет му је било хладно, као ноћу.

— Ја сасвим не свирам... ових дана, — расејано проговори он.

Јаков Мојсејевич не одговори ништа.

— Ваљда ће овде бити добро, брзо прошапута Никита, показавши на угао иза пећи, и затим додаде:

— Тетка ником неће рећи.

Затим се приближи уху Јакова Мојсејевича и запита га:

— А куварица вас није видела?

— Не, није видела!

У том тренутку поред кухињског прозора промаче брзо нека сенка. Никита одстрани учитеља у тамни угао и притрча вратима. Чуо се куцањ.

Никита отвори врата. Ковачева жена, не успевши још ни уста да отвори, полуокренута трчаше даље од врата добацујући Никити речи без везе:

— Изнесите иконе!... Овамо иду!... К вратима... Излазите сви!... Иконе на прозоре... иконе на прозоре!... кад дођу, биће доцкан!...

Са свога прага, та женска се још једном окрете и викну:

— Завесе подигните... Ево иду!...

По крововима таласало се и приближавало се вучје урлање.

Никита јурну у кухињу. Његова тетка, ставши на столицу, већ је скидала икону.

— Брже, брже!... донеси одозго, а ја ћу ову да скинем! — викну Никита.

Он скочи на другу столицу, отвори киот и истрже из њега икону у сјајној, сребрној ризи.

Никита је радио тачно, промишљено и брзо. Одбацивши завесу, он прислони икону к стаклу, да се са улице види риза.

Под степеницама које су водиле на други спрат налазила се мала остава где се чувало јело. Никита отвори брзо вратанца,

разбаца венце сухога лука и све што је тамо било, и притрча к пећи:

— Јакове Мојсејевичу, — прошапта — хајдете брже!

Он дохвати учитеља за капут и повуче га к оставници и угура га унутра. Затим га покри венцима лука.

— Овде је боље... ја ћу вам рећи... кад...

И затвори вратанца.

Тетка је донела са другога спрата још две иконе. Он узе једну, а другом га тетка благослови и поднесе хладну ризу к његовим усницама. Он цмокну оштри венчић и изиђе.

Поред врата од дворишта, збивени у гомилу наслонили су се један уз другог житељи дворишта. Побожно као на литији, они су држали у рукама чађаве, сиромашне иконе, и пажљиво су прислушкивали урлање које се приближавало иза угла улице.

Нижа улица већ је беснела, урлала, ударала. Оштра лупњава разбијала је урлање и у ваздуху осећао се задах од запаљене косе.

— Кога ли то? Где? — запита шапућући Никита.

Њему су објашњивали, понављали су неколико пута једно исто, но он ништа није разумевао и понова је питао: чија је кућа, ко тамо станује, јесу ли већ запалили или још не.

Њему је било потребно да говори.

Са ниже улице излетела је гомила бујних младића са затуреним капама, са тољагама и топузинама у рукама. Газдински су загледали у прозоре кућа, пробијали су се кроз људе који су држали иконе, улазили су у дворишта. Осмотревши све, они су ишли даље по уличици на Староострожну...

Урликање и удари иза угла престали су на тренутак, као да су легли на земљу, али одмах опет са страшном, одвратном промуклошћу, стотине гласова преплетоше се у право рикање. Лава бандитска зали тротоаре, улицу, сваљујући на земљу, људе који су стајали са иконама...

Постоји ли на свету ишта ужасније него што је подивљала разјарена гомила људска, са буздованима, тољагама и ломачама, намоченим петролеумом?...

— — — — — — — — — — — — — — — —

Никита приђе к оставници и, не обазирући се, отвори вратанца.

— Јакове Мојсејевичу!

Опет му одговори ћутање. Он рукама разбаца венце лука и дотаче се грубога капута.

— Јакове Мојсејевичу!

И тада, под шуштањем лука, чу испрекидани шапат:

— Но, ја вам... једнако... одговарам!

— Сад можете! — викну Никита. — Изиђете, хајдемо горе.

Он извуче свог учитеља на светлост. Јаков Мојсејевич, као да је са мраза ушао у кућу, поче протирати свој цвикер. Кад је видео да завесе нису спуштене, дохвати Никиту за руку и повуче га на други спрат.

Тамо у полутамној соби, окренутој прозорима у ходник, седе, ослонивши се лактовима о сто, и затвори шакама лице.

Ћутао је. Никитина тетка му приђе, бојажљиво му се дотаче главе и поглади је од чела до затиљка.

— Господе, Господе! рече тетка.

Јаков Мојсејевич откри лице, стидљиви осмех пређе му преко усана, па он опет брзо затвори лице шакама.

— Господе! — понови тетка.

Тако су они провели дан и ноћ, тако се код њих склонио Никитин учитељ-виолиниста, музичар Јаков Голдман...

Али да ли је све то збиља било? Да није то само неко болесно бунцање, све те бандитске гомиле и чопори крвавих вукова људских, то нечовечје стењање, те улице без људи, налик на гробља, дрхтави огњеви, тресак дасака, прозорских рамова и врата?..

Треба само погледати на ма коју раскрсницу великих улица тога истог града: какво је ту благостање људи, како импонују постављени шињели полицијских представника, како небеско сијање излучују блистава дугмета жандармска, како се марљиво штити спокојство житеља помоћу прослављене пешадије, козачких патрола, позиција артиљеријских... Све то сија, блиста, блешти; све умиљено верује у неисцрпност благонаравности; све се ту безоблачно, сунчано нада у високу идеју праведности и божанског поретка...

Шта може бити дирљивије од тога братског, душоспасавајућег одушевљења, кад сам господин Начелник Губерније, надевши на главу „троуголку“ и не штедећи своје здравље, праћен својим фијакером, прелази читаве улице од једног краја до другог и сусрећући благоваспитане житеље поверене му губерније, љубазно пита:

— Како ви гледате на мере које је власт предузела ради заштите безопасности?

Или:

— Сматрате ли ви да су довољне мере које је власт предузела ради заштите поретка?

Или, шта више, овако:

— Да ли бисте ви могли посаветовати властима допунске мере за заштиту и осигурање мира?

— — — — — — — — — — — — — — —

Немогуће је уздржати се од суза, од ридања: наступио је крај злочинима, учвршћава се братство, завлађује поредак... Житељи врше своје грађанске дужности без обзира на своје вероисповедање, — међу њима нема баш никакве разлике; — сваки грађанин који је записан у домовој књизи врши своје послове саобразно обележеној професији... Музикант, виолиниста Јаков Голдман нема никакве сметње да, стиснувши свој футлар испод мишке, пројури преко целе вароши на пробу Менделсоновског Квартета...

У граду влада поредак...

Старооосторожне, Ниже, Смурске улице и уличице, бараке, горе, вертепи мангупски! Да нисте ви у сну искрсли, заборавивши тиквено семе? Да у пијаном стању нисте заборавили, да и над вама има силе, суда и закона? Где су тојаге, буздовани? Да нису људи злу клевету пустили о вама?...

Можда то нису била ваша леђа која су се сагибала односећи туђу имовину; можда нису ваши ђонови развлачили по путовима лепљиву проливену крв, нити су ваше руке скидале туђе вратнице и врата!

Ако све то није тако, онда зашто би изволео у Смурску уличицу доћи, ако не баш сам Начелник Губерније, а оно господин Шеф Полиције и љубазно вам се обратити — вама бандитима, анатемама — љубазно се обратити у име Његовог Високопревосходства:

— Његово Високопревосходство заповедило ми је да лично изјавим жељима да је власт предузела све мере за обезбеђење поретка. Мора се одржавати апсолутно спокојство...

Али у мирном, благоуређеном граду још се увек осећао задах гара, стрче к небу огољени димњаци попаљених кућа, висе кроз разбивене прозоре кревети и ормани, који су заостали, крцка под ногама прозорско стакло.

И чему се имало више веровати: блиставим епулетама, сјајним дугметима, мирној беседи о шестој Божјој заповеди, или — одрпанцима, гару, оголелим димњацима, срчи, попрсканој мозгом човечјим?...

Катастрофа је наступила: она је морала бити завршена одмаздом. Одмазда, то је оправдање, циљ и смисао катастрофе.

Али Никита је узалуд очекивао одмазду...

Наступила је ушушљива, варљива тишина. Спокојство постајало је неподносним, оно је више гушило него привиђења убијцâ, него мрачни јауци снова. Људи су чували мир трепетно и покорно, као житељи болница.

Неумољива сила избацила је Никиту из мале, загушљиве атмосфере, а задах широког простора давио га је непоштедном горчином. И ту, као и у његовој тесној атмосфери, ту — у том замршеном простору света — вртели су се бесплодни кругови Никитинова пута, и ту се продужавало његово хођење по паклу...

Најзад је он стегао срце и вратио се у свој мали круг, у своју уску атмосферу...

За виолинисту — техника десне руке има решавајући значај, Може се постићи огромна брзина, еластичност прстију леве руке, она се може сродити и срасти уз виолину — све је то могућно. Али све је то мало за виолинисту. Свирач, виртуоз, маестро постаје виолиниста тек онда кад потпуно овлада гудалом. Јер гудало није вештина, није виртуозност. Гудало је сама — музика...

Уколико се више усавршавала вештина Никитина, утолико му је труд био тежи. Читаве сате он је вукао гудало и звук растао непрекидно и прелаз од покрета-доле к покрету-горе готово се није могао уловити. Он је кидао покрет на мале частице и покрет се одмерено цепкао у „стакато", као брза пролетња капља... И он је падао на постељу, лежао је и гледао у пустоту, измучен и раздављен очајањем...

Ипак Менделсоновски концерт морао се приредити — ако ни зашта више, а оно зато што је био концерт *Менделсона* и што је у њему морао учествовати *Јаков Голдман!* А ако би се музика Менделсона заменила нечим другим, или би се Јаков Голдман одрекао учешћа у концерту — зар то не би изазвало сумњу у мере које је власт предузела за безопасност житеља?..

Концерт је приређен и донео је Никити неочекивану, раздражљиву срећу — први пут за све време од кад је он постао музикант.

Тако је Никита Карев ушао у музику и слио се с њом. Тако би — ако бисмо одушевили мртву природу — морала осећати себе капља воде у тренутку кад би се испаравала под напрсцима сунца...

Никита је престао да осећа себе, престао је да види своје партнере, он се свом силом потчинио вољи која је сливала уједно четворицу учесника концерта. Он се наслађивао том потчињеношћу. Он се потпуно предао тој вољи...

Он није био свестан тога како је излазио пред публику са својим учитељем, како су слушатељи аплаудирали, како му је — пред публиком — Јаков Мојсејевич стискао руку, и није разбирао и схватио смешно комешање после концерта у музичарској соби — кад се појавише туђа лица, кад заблиста униформа полицијског главешине, кад неко махаше рукама и викаше...

Никита је изјурио на улицу. Насупрот ветру, у безљудној, јесењој тами он је појурио загрејан и лак, крепко стегнувши футлар са виолином под мишку. Иза њега чуо се брижљиви глас:

— Никита, Никита, господин-Никита!

Најзад, неко га ухвати за капут. Он се заустави без страха, али незадовољан што му не дају да јури. Пред њим је стајао књиговезац — отац Јакова Мојсејевича.

— Шта, зар гори негде? — задишући се запита он. Ух! Шта значи младост! Диван концерт! Ја сам хтео да вам честитам...

Старац мало одахну и тихо спусти руку на раме Никити.

— А ви не знате. шта се догодило? Не? Ви ништа нисте приметили? Шта? Дакле — после тога, кад сте ви изишли и по други пут, да се поклоните публици, и кад вам је Јаков свима стискао руке — публика је почела још више да виче и да вас поздравља. Тада господин полицијски начелник дође иза кулиса и рече Јакову, да он више не излази пред публику и да се не клања.

— Зашто? — узвикну Никита

— Зато што — каже господин полицијски начелник — он не може да дозволи овације, које су већ прешле сваку границу, и каже да је то већ права демонстрација Менделсона и Голдмана. И то у тако време! Ух!...

Никита удари ногом:

— Каква подлост!

— Подлост? — запита Голдман и заћута.

— Ви треба да знате Талмуд, рече старац, осмехнувши се. Тамо има овакво место: „Пада камен на крчаг — тешко крчагу; пада крчаг на камен — тешко крчагу", Како му драго — увек тешко крчагу!

Он се тихо и продужно насмеја, затим приближи брадато лице к Никити, и затим, осврнувши се брзо на све стране унаоколо (свет се у гомилицама враћао с концерта), рече:

— Ја већ одавна желим да вам се захвалим, Никита, за Јакова — ви, ви сте његов спасилац. Не, не — не говорите ништа, ја све знам! Ви сте његов спасилац! И Јаков ми је тада рекао: „Човек с таким срцем, као господин Никита — мора бити музичар.“ Ја и моја жена и сва наша мала породица захвални смо вам...

Он невешто загрли Никиту, саже к себи његову главу и пољуби га. Никитино лице дотаче се чврсте, хладне браде.

Старац неколико пута узастопце стисну руку Никити, хтеде још нешто да рече, али само махну главом и пође даље. Никита стајаше један тренутак непокретно и гледаше за старцем, који се брзо удаљаваше. Он је волео тога малог, живог човека. Он је волео његова сина — учитеља, виолинисту Јакова Голдмана. Он је знао да на свету вреди живети...

(Превео с руског Др. Иван Шајковић).

Константин А. Феђин

Лаза Костић

I (1)

Био сам новосадски гимназиста у четвртом, тада највишем, разреду, кад сам први пут видео Лазу Костића. Бар се не сећам да се то десило раније. Било је летње доба 1860., школска година на измаку, недеља или празник, и ја сам с друговима стајао ниже леве певнице у Саборној цркви, где су онда стајали који нису певали. Уједаред зашушта кроз наше редове: „Ево Лазе Костића! То је Лаза Костић!" Сви се окренемо надесно и ја видех у певници високог, младог голобрадог господина, белог лика, округлих образа, црне бујне косе, која се спуштала кад је господин главу спустио, и која је полетала у вис кад је господин главу нагло дигао. Немарно се наслонио на певницу и више је гледао у женску препрату него у иконостас. Око њега беху још нека млада господа, неки лично или тек са виђења позната.

Дакле, то је Лаза Костић!

Као у неко више створење, гледали смо у њега, ма да је који старији друг помало и „вицловао" на рачун нове појаве. Лаза је у оно доба био већ чувен као песник и духовит, доскочљив ћеретало, а уједно као неки чудан светац, особењак, који иде својим путем, најрадије неутрвеним, и који чини све по својој глави, било коме право или не. Питао није већ онда никог за савет, а није ником ни допуштао да на њега утиче, иако му онда није било ни пуних двадесет година. Бар тако се говорило, а нама је то силно импоновало, при свем том што су га звали „фрајла Лаза", што ипак не одаје превелико поштовање. Знали смо ми да сваки Србин добија, мора добити свој надимак. Ал' смо знали и то да су голобрадог Лазу баш са неке суревњивости тако прозвали, хватајући се његове појаве и прилике, што је у друштву, нарочито женском, био радо прим-

љен, поготово мажен. Тек, он је био средиште свуд где се нашао, и увиђавнији су му важно уступали првенство, задовољни што су у пригревци Лазине младе и свеже славе.

Како је онда изгледао, показује група, названа „Стара српска омладина", у којој Лаза у средини стоји. Слика је изашла у једном Матичином календару, а датира се из год. 1861.

После свршене литургије одосмо нас неколико у „Касину", код мајке Феме Ђорђевићке, професорске удовице, у садашњој Даничићевој улици, где су нам неки другови били на стану. Те кућице више нема. На њеном је месту, и на месту суседних кућа, једно крило новог гимназијског здања. У тој кућици, у стражњој соби, почнемо из *Данице, Летописа* поново читати Лазине песме, и жива се препирка заподене око њих. Милораду Поповићу, потоњем Шапчанину, који је у Лази назирао опасног такмаца, биле су преко мере одвојене па баш и настране, Нама осталима свидело се баш то. Можда смо у тим песмама, у преводу Илијаде, осећали нов дах и замах, ново доба, иако нико није ни слутио да је Лаза, углавном, отворио пута правцу и начину којим су пошли наши данашњи, истакнути, озбиљни песници.

Тога лета виђао сам Лазу почешће и свагда сам му се с поштовањем, па баш и са зортом јављао. Разговарао се с њим, дабогме, нисам. Али сам имао прилике заузимати се за њега. И не само тада, него и доцније, кад сам као сегединскиг имназиста о феријама долазио кући, и за које је доба Лазина слава све то већма расла. А то је било код мог тетка, Д-ра Јована Хаџића Светића, где се о Лазиној спољашњости, његовом понашању и његовој поезији није баш с много симпатије говорило. Друштво које се ту скупљало, било је старијега кова и Хаџићеве странке не само у књижевности. Није, дакле, чудо што је само оно важило што је Хаџић казао. Нови нараштај, са својим тежњама за променом, са својим јуришањем напред, са својом одношћу Вуку, па наскоро и Милетићу, уопште сва новина која је из тих младих људи избијала, није ту нашла ни признања, а камо ли присталица. Тада, па и надаље, било је у том друштву новије српско песништво предмет поруге и онима који га нису ни читали. Хаџић је био с њим незадовољан; били су, дакле, и они. Ни један од млађих песника, с Бранком Радичевићем, а нарочито с Јованом Јовановићем, потоњим Змајем, на челу, није у том кругу нашао милости, и ја сам многу опомену, па баш и укор морао поднети што сам се усудио заузи-

мати се за „омлатину“ која хоће на свој начин да искаже што је у њој и што је соколи. Мој поочим, очух, држао је с осталима, и водио је, адвокат, често главну реч, уз коју је радо пристајала и тетка Хаџићка. Моја мати, Хаџићкина сестра, понајвише је ћутала, али ме је код куће пољубила у чело. То ми је била таква награда и тако ме је усрећила као мало која у мом животу. О, с каквом сам јој журбом доносио листова у којима су биле те нове песме, и које је свагда с великим задовољством читала!

Усред лета 1861., искупила је, у Новом Саду, прослава стогодишњице од рођења Саве Текелије пуно српскога и иностранога света. Дакако да је ту био и Лаза Костић. И не само да је ту био, он је на светковину спремио химну,[1] која је, после свечанога говора Д-ра Јована Суботића, држаног у дворишту куће сад Краљ-Петрове улице бр. 25, складним декламовањем правника Ђуре Вукичевића Сомборца, много утицала на искупљене Србе.

Светковину је приредила Матица Српска, онда још у Пешти, а највећу бригу и највише посла око спремања и удешавања имао је Тона Хаџић, Матичин секретар. Стари Хаџић свечано је суделовао. Код њега је на стану био Мор Јокаји, славни мађарски књижевник. Многи млади Срби обукли су се у неку нарочиту ношњу, која се звала српска, и коју је измислио Коста (Станоје) Бошковић, Јованов млађи брат.[2] Калпаци, Југовићеви шешири, душанке свакојаке боје, тако исто и чакшире, узане, тесне, утутнуте у сјајне ципеле с ројтама, топалке, сабље — све се то могло увелико видети. Емил Чакра био је у „паорској“ ношњи, с великом буџом у руци и с големом шубаром, испод које му је цурио зној. Готово сва та народна ношња отишла је у гардеробу Српског Народног Позоришта. Још рано по подне приказана је у арени код „Зеленог венца“, сад „Гранд Хотел Слобода“, Стеријина глума *Кир Јања*. Од мушких дилетаната, Кир Јању је давао богословац Стеван Пантелић, а Лаза натароша Мишића. Женске улоге су биле у рукама глумица.[3] И у оркестру су свирали дилетанти, — на првој виолини Коста Трифковић, који је по свршетку славе отпутовао на Ријеку, да ступи у морнарску службу.

---

1 Лазар Костић, *Песме*. Издање Матице Српске, Нови Сад, 1909, стр. 99.

2 Види у *Босанској Вили*, 1910. Лазин напис *Из мога живота*. Али и ја знам врло добро каква је та ношња била.

3 У 104. књизи *Летописа* изашао је од самога Лазе повећи извештај о самој светковини.

Коло у народном покрету водила је тада пештанска свеучилишна омладина, која је у то доба основала дружину „Преходницу". Ту у „Преходници" истицао се Лаза Костић увелико као „јандал од сватова", као геније који иде својим путем и ради што му се свиди. А куд иде и што ради, све је то кудикамо боље и лепше од радова оних који се држе утрвеног пута и већ готових узора. Како се тада о Лази, а нарочито о његовом *Максиму Црнојевићу*, мислило и судило, показује допис пештанског правника Ђорђа Бугарског бечком студентском друштву, потоњој „Зори", год. 1863., у ком се говори о *Максиму Црнојевићу*, и који се свршује: „...доста да кажем, да нас је Лаза Костић својим силним полетом, живом фантазијом, својом проницателном поезијом испунио слатком надом у будућност наше још нејаке драмске литературе и нашег народног позоришта."[1]

Ипак није ни Лази ишло одмах спочетка лако. И он је искусио, горко искусио, смисао пословице о првим мачићима. О том жалостивом случају прича он сам у својој књизи о Јов. Јовановићу Змају (стр. 12 и даље), и ја ћу овде Лазину причу укратко навести.

Лаза је, још у почетку 1857., написао песму на немачком језику у славу свом омиљеном професору Јовану Ђорђевићу. Ђорђевић га у одговору коре што не пише српски, и препоручује му српске народне песме. Лаза га послуша и, о феријама исте године, преда своју прву песму Јовану Јовановићу, тада још „Кишу",[2] путем његовог брата Мите, Лазиног школског друга, да је препоручи уреднику *Седмице*, Ђорђу Поповићу, потоњем „Даничару". „Песма се звала *Баук*, разуме се имитација Гетеова *Erlkönig*-а". Песма не излази. Лаза љут. Напише другу и пошаље је *Седмици* истим путем. Опет ништа. Лаза се осмели и оде лично Ј. Јовановићу, који га одведе уреднику и, речима „Господин Баук", прикаже. Она двојица у силан смех, „уредник у грохотан, а Јоца у ситан. Можете мислити како ми је било! Шта бисте платили за моју фотографију у том тренутку?" Тада се Киш смилује, и рече да је овде обичај сваког писца назвати по наслову првог прилога. Лаза се утеши. Али уредник га скиде сасвим с Парнаса: „Оканите се ви тога, мој љубезни, није то за вас. А ако ме не послушате, ево мој

---

1 Т. С. Виловски, *Српска Зора и њени сарадници*. *Бранково коло*, 1908, бр. 24.

2 Његовог деда, будући омањег раста, звали су Мађари „kis János" („мали Јова"). Отуд надимак „Киш".

суд на вашу појезију од сад па до века". И Поповић узе прутић, преломи га и баци одломке доле, „символ непромењивости смртне пресуде мојој вили". — „Није прошла ни година дана, а *Седмица* донесе моју прву песмицу".

Описани призор у редакцији *Седмице* могао се десити пред јесен 1857., јер Лаза је 1. октобра морао бити у Будиму, да се упише у седми гимназијски разред. Па како сам вели да није прошла ни година дана, а не тек два месеца, кад му *Седмица* донесе прву песму, нећемо криво судити ако излазак те прве песме метнемо у год. 1858., ма да је Лаза, у свом писму Књижевном Одбору Матице Српске и мени, навео годину 1857. које му је та песма изашла. Стога се и не чудим што ју је уредник *Бранкова Кола* у *Седмици* за 1857. узалуд тражио. Нисам је нашао ни ја у тој години, али сам је нашао у години 1858. са још две друге.

Међутим, Лаза је мени, баш поводом одлуке Књижевног Одбора да 1909. слави његову педсетгодишњицу, у самој Матици рекао да му је прва песма изашла 1858., те би се тако 1908. навршило педесет година његова песничког рада. Само ми не рече где је та прва песма штампана. Та прва песма изашла је у *Седмици* од 4. априла 1858., у 13. броју.

Друге две су песме *Верна душа*, у 16. броју, и *Збогом!* у 20. броју. У збирку није уврстио ни једну. Те, 1858., године донео је и *Летопис* (Књ. 97.) његових песама. Прву, *Драгојло и мајка му*, није такође увео у збирку.

Две године доцније, отворио му је Ђорђе Поповић широм врата своје *Данице*, „Као да никад није било оне готово онамадашње, онако страшне и коначне осуде моје песничке подобности". Ипак га је упућивао на начин Кишеве поезије. А још доцније, био је најомиљенији сарадник Кишева *Јавора*.

Лично сам се с Лазом упознао тек о феријама 1868. А то је било у великој авлији „код тигера", (сад Краља Александра ул. бр. 20), у ком је здању била варошка нижа реалка, а у авлији справе за гимнастику. Тамо је редовно долазио Лаза да се вежба; тамо су долазили Коста Трифковић и Стеван Поповић Пеција, доцније новосадски градоначелник, да се дотерују у мачевању. Ови позову и мене, знајући да као „бурш" морам имати и појма и воље за ту вештину. У тој сам авлији први пут говорио с Лазом. О чему, не знам. По својој прилици о гимнастици, буршевима, Бечу. Ту смо се онда налазили чешће, неколико година доцније у редакцији *Заставе*, у Дунавској ул. 7, и на пиву,

камо сам, међутим, ретко одлазио, одмарајући се и прикупљајући снагу за бечку „сезону".

Тако смо се о феријама састајали и помало ближили, а кад сам, у јесен 1875., у Лајцигу, положио и усмени докторат филозофије, приказао сам дисертацију о устанку Пере Сегединца Лази Костићу, писцу трагедије *Пера Сегединац*, од које су до тог доба у *Јавору* изашла два прва чина, која су ме и навела да ту тему за дисертацију изаберем. Посвета је Лазу пријатно дирнула, и кад смо се, после кратког времена, у Писаревићевој пивници, у Хлебарској, сад Милетићевој ул. 23, састали, понуди ми братство, уз живо одобравање наших другова и пријатеља који су се ту нашли.

У то сам доба ја већ помало загазио и у штампану књижевност, што имају на души Илија Огњановић и Коста Трифковић. Лаза о мојим књижевним гресима није имао ни појма, све док га Миша Димитријевић није на њих упозорио. Миша ми је доцније, уз ведру шалу, причао, како их је тада Лаза читао, Почео је, али није довршио. За време читања се од њега чуло испрекидано: „Хм! Хм-Хм!" и то је било све. Најпосле склопи лист *Јавор*, и не рече више ни „Хм!" Неколико година затим, 1887., било је сасвим другачије. Ја сам у *Стражилову* написао повећи есеј, *Женски карактери у поезији Лазе Костића*, и кад га је Лаза, на Цетињу, почео читати, није, можда, понављао своје пређашње усклике, а није читање ни напустио, већ је лепо проучио све наставке, па и свршетак. То ми је причао сам, не помињући своје „утиске" из оно негдашње доба.

У то негдашње доба зајечала одједаред невесињска пушка, и Лаза се стави у службу српске замисли.

II

До то доба је Лаза живео, у главном, у Будапешти и у Новом Саду, како кад, где је имао таман свога или службеног посла. А од тог доба настаде ту најпромењивији живот: Беч, Београд, Цетиње, Петроград, Суботица, Манастир Крушедол, да и не узмемо у рачун многа привремена боравишта, све док се није најпосле у Сомбору настанио. Је ли био у Новом Саду, становао је код свога оца, Ћурчијска, сад Пашићева улица 11, у првом кату, у стану до суседне куће. Његов отац, Петар Костић, шајкашки капетан, преселио се у Нови Сад кад је ступио у мир. Пре тога је становао у Горњем Ковиљу, где се Лаза, на дан Св. Три Јерарха 1841., родио. Лазина мати, Христина, из у-

гледне трговачке куће Јовановића, имала је још деце: кћер Александру, рођ. 1834., и сина Андрију, рођ. 1837., који је рано умро. Њен брат, Павле Јовановић, са својом тетком Катом, удовом Атанацковић, пазио је даровитога сестрића и обоје су га прилично размазили. С тим већма и, чисто бих рекао, с тим срдачније, што је Лаза своју матер врло рано изгубио. То наводи Лаза у два маха, у депеши мени са Цетиња 4. марта 1890., кад је моја мајка умрла: „јако, прерано остах без мајке, знамо како ти је. Твој болећи Лаза". И у писму Тони Хаџићу из Чеба 10. (22.) августа 1892.: Ја не памтим своје мајке, али ипак, а можда баш зато, знам ценити дубину твоје туге, те ми можеш пуно веровати да у твојој жалости немаш болећијег пријатеља од мене".

И ујак и тетка трошили су на Лазу, нарочито док је био студент у Пешти,[1] и оставили му своје имање, леп салаш код села Ђурђева у Шајкашкој. Ујак му је умро 1864., и Лаза, који те године хтеде у Енглеску, на прославу тристагодишњице од Шекспирова рођења, пише у почетку те године Тони Хаџићу из Новог Сада у Пешту: „Ако сте хтели да ме тим начином задржите од Страдфорда, сасвим је било излишно; јер, баш да сте ми на време послали сто дуката, не бих могао ићи: ујак ми је јако оболео; сад му је мало боље, ал бојим се да ће добити водену болест. Правио је тестаменат и ја сам универзални наследник. Остатак је толики да једна поштена пурђерска вамилија може живети". Тај је салаш доцније од Лазе купио новосадски трговац Никола Димовић, чија се удовица год. 1900. удала за Симу Матавуља. Лаза се тада тешио тиме што му бар друг и пријатељ има користи од његова негдашњег салаша. Међутим, у то је доба био и Лаза ожењен.

Кад је Лаза свршио основну школу, одведе га отац, 1851., у Панчево, и упише га у немачку реалку, где сврши два разреда. Новосадска српска гимназија није још била отворена; није зграда, она стара, била, после пожара 1849., још подигнута. То се догодило тек у јесен 1852., и Лаза пређе у гимназију. Али ту га не хтедоше примити у трећи разред, него у други, јер није знао латински, премда му је сведоџба била одлична. Пошто је провео три месеца у другом разреду, реферише наставник латинског језика, Јован Ђорђевић, у конференцији, да је Лаза за то кратко време тако напредовао у латинском да је наткрилио своје другове и да према том може прећи у трећи разред, да узалуд не губи годину. Колегија усвоји Ђорђевићев предлог,

1 *Летопис*, књ. 243, стр. 3.

и тадашњи директор, др. Ђорђе Натошевић, уђе у други разред и одмах с врата рече: „Лазо, узми књиге па иди у трећи разред!“[1] Као гимназиста становао је Лаза негде у Дунавској улици, у кући у којој су становали родитељи Косте Трифковића. Ту се Лаза с Костом упознао и препричавао му приповетке Франца Хофмана, све док Коста није научио толико немачки да их је сам могао читати.[2]

Горњу гимназију свршио је Лаза у Будиму на немачком језику. Ту је, у петом и шестом разреду, становао заједно с Младеном Јојкићем, који је био у школи годину дана старији и којег је Лазин отац са сином заједно довео у Будим и код неког кувара сместио. Преко божићних ферија добију петошколци од професора немачког језика, Хаулера, задатак да опишу утисак Будима и Пеште на њих. Лаза напише задатак у хексаметрима, и то тако сјајно да му је професор радњу читао у свима горњим разредима и није могао доста да је се нахвали. „Била је читава револуција!“[3]

Сличну прилику наводи и Лаза.[4] „У седмом сам разреду гимназије израдио једну тему у немачким стиховима. Сећам се да је то било у славу материјализма — материјалистичке филозофије — против идеализма, наиме против клерикализма. Помислите ту поезију: одушевљење дечака за материјализам; титански јуриш на Олимп идеализма! Ал' ми се тај данашњи гоњеник, идеализам после баш људски осветио!“

Нашла се у Томе Хаџића и Лазина сведоџба из првог течаја петог гимназијског разреда у Будиму од 1. марта 1856. Сведоџба је првог реда, а био је пети између двадесетдва ученика. Нашла се и сведоџба из првог течаја шестог разреда, кад је Лаза је био трећи између двадесетдва ученика. Поред француског учио је и енглески језик.

Испит зрелости положио је год. 1859., „испит какова потоња поколења не познају“.[5]

Правни факултет изучио је у Пешти, и подуже је становао у Текелијануму.[6] 1866. постаде доктор права. Приликом промоције, бранио је своје тезе према Д-ру Јовану Суботићу и Д-ру Светозару Милетићу на чистом латинском језику, тако

---

1 По казивању проф. Глиг. Барусковића, тада ученика другог разреда.
2 *Јавор*, 1876, бр. 5 (Лазин говор о Кости).
3 По казивању пок. д-ра Младена Јојкића.
4 О Ј. Јовановићу Змају, стр. 12. белешка.
5 *Летопис*, књ. 243. стр. 3.
6 *О Ј. Јовановићу Змају*, стр. 31. И по казивању Томе Хаџића.

да је та промоција била датум у историји правног факултета пештанског универзитета. У Матичиној библиотеци нашао сам танку књижицу, на латинском језику, Лазине тезе, коју је бранио 15. маја 1866. На првом, спољашњем листу стоји Лазином руком: „Славној Матици Српској Лаза Костић". За чудо како му је рукопис остао исти као и у младо доба.

Према Лазиним прибелешкама, сведоџбама, песмама и писмима, ми смо у стању донекле и пратити његов развитак. Ми га видимо како већ у гимназији уплеће у своје, почесто стиховне, задатке и филозофске назоре; како доцније својој филозофији даје конкретнија облика у афоризмима, у краћим расправама, у песмама, у речима особа у *Максиму Црнојевићу;* како за превод бира можда најзамашније писце: Хомера и Шекспира, у којег је нарочито пуно филозофских рефлексија. Његов песнички оставак даје нам обилна материјала за упознавање филозофских му назора, све из његова младог доба. Тај поступак остаде му веран кроз цео живот, и сваки рад, свака песма, беху одсјај његових спољашњих прилика, његова унутрашњег живота, мишљења и уверења. У њега није било лажног осећања. Треба све то само озбиљно пратити, па ће се видети како је проткан хеленизмом, све док култ народног песништва не оте у њему маха. Па ни онда није изневерио своју љубав из младих дана. Само што ју је прилагодио својој великој љубави: народном песништву и филозофији о том. Штета што му је баш тај рад остао фрагментаран, недовршен, у ствари тек започет.

Год. 1866., кад постаде доктор права, изабран је за наставника у новосадској гимназији. Предавао је латински, немачки и — ботанику. Кад су наставници делили предмете, није се нашао стручњак за ботанику. Тада рече Лаза: „Кад се већ мора неко бламирати, могу и ја", па се прими тога предмета.[1] Ал' се Лаза није бламирао. Он је већ из гимназије донео поприличног знања, а и спремао се. Био је добар предавач, само не и тачан. Уместо у $^1/_4$ улазио је у $^3/_4$ којег часа у разред, и остао тако у њему свега четврт сата, — јер *из* разреда је излазио врло тачно и савесно. Латински и немачки предавао је већ поузданије.[2]

Али није остао дуго на том месту. Већ 1867., пре завршетка школске године, оде најпре на светску изложбу у Париз, где се упознао са славистом Лујом Лежеом, а оданде на све-

1 По казивању пок. професора Гл. Багусковића.

2 По казивању г. Вл. Стратимировића, адвоката, тада Лазиног ученика,

словенску етнографску изложбу у Москву, где је држао говоре који су с допадањем примљени. 1869. био је у Прагу приликом отварања чешког народног позоришта.[1] О свом бављењу у Москви написао је Лаза у *Застави* фељтоне, о којима ће на свом месту бити више говора. Тако и 1873., о свом бављењу у Прагу, приликом Јунгманове стогодишњице, камо је отишао као изасланик књижевног одбора Матице Српске.[2]

Лаза је уопште радо путовао, и ја се чудим да све утиске с пута, нарочито о уметности, тек узгред наводи. Тако у сарајевској *Нади* за 1895., (стр. 115.) спомиње нека места где се „наглед ао скупоцјена платна од сваке руке и науживао умјетне милине сваке врсте". То уопштавање је све. Па и доцније, 1899., кад је са женом био у Италији до Напоља, а 1900. у Паризу, није, осим неколико илустрованих карата с пута својој кћери, написао ништа. У Паризу је дао своја писма адресовати на павиљон Србије.

Сва та лепа путовања и гледање „скупоцјена платна" остадоше литерарно неупотребљена. Ваљда му се путописи нису чинили доста значајни. Само у наведеном нападу у „Нади" обазрео се нежније на море, горе и јужно сунце. Њему као да је важнији био човек, као и Сими Матавуљу.

III

Лаза је своје студентско доба провео које у Пешти, које у Новом Саду. И за доба предавања се бавио понајчешће и понајдуже у Новом Саду. Из тог су доба, од 1860. до 1866., важна писма која је писао Тони Хаџићу, свом ментору, поочиму и, најпосле, побратиму. Писма карактеришу Лазу необично живо. У њима је више младачке разметљивости него исповедања. Има их двадесетосам, и сва су, осим једног, без датума. Највише се приказује литература, затим љубав, па теревенке, па дугови, и, најпосле, његова научна, правна, струка. Писана су по који пут у таквом тону да се једва могу и у чисто мушком друштву читати, нарочито писма из Новог Сада. Јер Тона је све до 1864., кад се Матица преселила у Нови Сад, био у Пешти. Одатле су Лазина писма већ солиднија.

Уколико сам могао, утврдио сам датуме и места у тих двадесет и осам писама. Годину према садржају, а место, дан

---

1 У свом допису у *Матици* није дошао до Прага, остао је у Бечу, т.ј. допис није довршио.

2 Његов извештај Књижевном Одбору је у архиви Матичиној.

и месец према поштанском жигу, на ком у оно доба није била истакнута и година. Ипак сам уверен да нисам свагда погодио право доба. Писма су, без сумње, чешће вађена из куверата, па се пита да ли су сваки пут враћена баш у своје куверте. Осим тога, није ни садржај свагда поуздан кажипут. Безбрижни Лаза није обраћао велику пажњу на оно шта је писао. Није му било важно, а понајмање је мислио да ће та писма икад бити добро дошла халапљивим биографима.

У првом писму, писаном у Н. Саду 18. марта 1860. кад је Лаза таман претурио деветнаест година, наводи: „Ја и моје луче моловано. Сасвим се у будућности оснива. Обриче два контраста. Ил' прехитрен, трагичан свршетак, ил' продужење романтичног уживања из старе историје". „Луче моловано" је потоња глумица Јованка Кирковић, коју почешће назива и „Бебуш". Овде је нека алузија на Јованчину жељу да се уда за Лазу. Жеља јој се није испунила.

Јованку наводи Лаза још у другом писму „Интересантних ствари" о „љубавним дворима" (то је писмо изашло у 4. броју *Данице* 1860), и у трећем писму, из исте године, где је назива Јулијицом, а себе зове Ромче. Да Лаза није мислио баш на брак с Јованком, показује место у деветом писму, од 30. августа 1863: „Моји су се љубавни двори мало ресторирали: опет је лепушкаста, дан јој њен! Удадба је фикција бањушкина". Поред алузије на своју песму *Љубавни двори*, изрично вели да је не мисли узети за жену, иако Ђура Вукичевић (бањушка) то фаворизира. У тринаестом писму, од 6. августа 1863, мења крст и на „љубавне двори": „Бебуш је овде, болестан је и *пљује крв*) Сиротица! Непрестано очајава. Ја и Ђока (Поповић, Даничар. сваки дан је тешимо. Јолес (Д-р. Јован Андрејевић) каже да ће се предићи; ал' то не значи и оздравити".

Али поред те, рекао бих, узгредне љубави, неговао је Лаза у свом срцу праву, платонску, песничку љубав. То је Пава Станковић у Будиму. Ту љубав наводи у четвртој поеми из год. 1861., где наводи да је с Павом готово раскрстио, па онда, мало ниже: „Поздравите Паву пар ексцеланс, ма да сам раскрстио с њоме. Кажите јој да је сваку ноћ сањам, а то је жалост, јер је то знак да у Новом Саду немам никаквог њојзи равног предмета, ал' опет, не закрати, Боже... Ако ме је заборавила, мени ће мило бити." „Луче смо ја и Шандор (Рогулић) препливали Дунав; да ми је тако препливати којекакве душевне реке и катаракте, у добри час!" пише 1861. из Вуковара Тони. Годину

дана доцније, биће да се измирио с Павом: „Ја заопуцао готово сваке недеље писати у Будим, као апостол: Будимљаним свјатаго апостола Луке чтеније. Сиротица, шат је ово мало расеје, јер чујем да је већ малаксала дворећи мамашу". Госпођица Пава мора да је била прилично ћудљива, јер Лаза, шаљући Тони, 6. августа 1863., за *Летопис*, песму *Последња ружа*, вели: „Можда ћете је и тамо преко прочитати, ал' прочитајте је г-ђици Пави пар екселанс, не зато што би песма била вредна, него прво што ће јој можда ласкати, а друго што се њојзи свашта мора екстра читати, свашта екстра фумигирити се дати!" Међутим се Лази спремало чему се није надао. Пава је била испрошена, и он, готово резигнирано, пише, 16. августа 1865., Тони: „А опет, збиља: морам ти признати да се још нисам опоравио од ране. Бадава, љубав је једна и телесно и душевно, и видом и невидом. Ако поштено орођаваш од ње, можда ћеш се и излечити којекако; ал' кад год је рђаво време, кад год се спрема каква бура, ево је где се буди — стара блуди! Ја сам ти већ готово душевни подагриста. Ал' ипак се баш ту показује неки контраст између душе и тела: кад је телу какав уд узет, и други су везани; ал' у мом случају, остала душа као да је удвостручила подвиг: читам, учим, преводим, почео сам *Цара Уроша...*" Као завршни момент, бар у писмима Тони, пише, прве половине маја 1866., из Пеште: „Твој поздрав сам испоручио, а како су га примили, nolo frustra consumere verba. Ја сам иначе толико колико релегован оданде..."

Поред тога што је Лаза волео да о њему мисле како уме љубити, волео је да мисле како уме и теревенчити. Он је, додуше, и ту чинио своју „дужност", у тадашњем смислу „студентску дужност"; али прави „јунак" на том пољу није био никад. У једном писму из год. 1860., пише Тони у Пешту: „Терам ти кера на сву меру, већ сам две ноћи узастопце које наклопав, које тотално, да ми је већ довде дошло". (Ту је Лаза насликао лице у профилу с потезом кроз отворена уста). Год. 1861. пише: „Други дан Ускрса идемо сви у Сентомаш, да протерамо кера, шат достојно крунишем с отим моје бављење у Новом Саду". Довршујући то писмо, датира га овако: „У Н. Саду, на велики четвртак после вечере од јагњећег паприкаша и сремског вина". Августа 30. 1862., била је и позоришна дружина у Н. Саду, и Лаза пише Тони: „ Овде се бочимо око театра дању, а у вече вечерамо с актеркама, па правимо свакојаке каламбуре. Драгиња је лепа, има нешто мало духа, а доста живости... (Јован)

Ђорђевић се мало пробранденбургерисао (пробекрио), свако вече с нама од 11 до 12 сати". Годину дана доцније, почетком септембра 1863., пушта се Лаза опет „у свет": „Који дан полазим са Ђоком у Сентомаш, па у Мол Новаку (Радонићу), па можда и у Сенту Ђорђевићу у госте, да му дам „*Максима*". Писмо од 8. октобра исте године приказује можда вршак Лазиног теревенчења: „Био сам у берби у Черевићу, баш сам синоћ дошао... Пун сам Срема вечерњег, месечног, звезданог и небијег, Срема девојачкога, црноокога, наивно заношљивога и напослетку хисторично-љубавнога... Мај, никад нисам веровао да ја могу штогод преко лудо написати, ал' сад сам осветлао образ, који је и онако од бербе још доста светао. Ил' је ваљда зато што сам се навикао на кљук, па кљук једем, кљук пијем, кљук мислим, па кљук и пишем."

Дугови му нису били велики. Највећи је 70 форината. Само једаред наводи дуг од 150. Зачудо, оније, углавном, био Тони дужан.

Што се науке тиче, та се поретко јавља у Лазиним писмима. Дабогме да се и онда тиче његових испита. „Читам Рошера (National-Ökonomie): добио сам га од Милетића, зато не треба ништа да ми шаљете. Кад стигнем у Пешту, ја ћу већ сам набавити све."

Из Пеште пише 1864.: „У суботу сам полагао суплеторију из каноникума. Сад само мене бирајте на сабор, ако ћете да утучемо калуђере". Још 17. јула 1863. пише Новаку Радонићу: „Што сам се тако пожурио, узрок је то што сам имао полагати испит (судијски) и то на мађарском језику..." Прве половине маја 1866. пише Тони из Пеште: „У понедељак, primo die Kalendas majales, промовујем се. Опоненти су ми Суботић и Милетић. Бегај с тезама, с дисертацијом, с Венцлом (професор римског права), с професорима и њиховим латинским језиком"!

По себи се разуме, да је књижевности уступљено највише места у тим Лазиним писмима. У другом писму, из год. 1860., пише: „Не би се срдио кад би *Коло* изостало из песама, јер ми се све чини да у том колу сувише заплећем, а још нисам доста трезан да га одиграм као што ваља. Киш пише једну врло лепу новелицу, *Видосаву Бранковићеву;* даће у *Даницу. Минехаха* се још боји од сунца, све се шета испод месеца" (То је Лазина прва новела, штампана у 19. броју *Данице*, 1860.). Јула 1861. пише Тони из Вуковара: „Песама ћете добити „шок", ал' само амурете!" Год. 1864. пише из Пеште: „Збиља, ја треба до петка да довршим *Цара Уроша,* трагедију у пет радњи, ал' будући да

нисам ни пера ударио, то бих имао још по један дан за сваки акат, кад би ми се пети избрисао; дакле, надати се!" Наравно да је остало при пројекту, јер нема нигде трага о том делу, иако годину дана доцније пише ...„почео сам *Цара Уроша...*" Те исте године, 24. новембра 1865., положио је Лаза и трећи ригорозум.

Сасвим су другога калибра Лазина Писма Новаку Радоњићу, којих је свега четири, из године 1862. и 1863. Новак је од Лазе био седамнаест година старији, а заволео га је са искрености, бонвиванства, духовитости. Па како је био и на очима, назвао га је Алкивијадом, што Лазу наведе да Новака назове Сократом. У *Даници* за 1862. (бр. 3., 4., 5., 6.) изашла су четири Новакова писма, с натписом *Сократ Алкивијаду*, која су доцније одштампана у *Молским мудровањима.*[1] Овде ћу из Лазиних врло интересантних писама извадити поједина места. Из трећег писма: „И опет, није ме управо безобразлук навео да вам опоменем карте; ал' прави ће узрок бити моја ноторична каламбуроманија. Једног рђавог каламбура ради, ил' ради каквог сакатог сравњења, кажем кадгод много којешта, због чега се после љуто кајем... Рећи ћете да и ја могу скоро умрети, и, у једну руку, не би ни било с горег, бар би ми смрт на изговор служила неизвршеном позиву... Јел'те, предраги мој Сократе, јел'те да ми не знамо има ли после смрти каквог живота?"

(Наставиће се).

Д-р Милан Савић

Урош Предић[2]

Предање налаже Матици Српској да поклони дан Светога Саве величању заслужних уметника и књижевника нашег времена. Такви драгоцени обичаји у нас су врло ретки, јер смо ми шкрти у похвалама и спори на одавању свесрдног признања. Вредност и глас радних људи нису код нас велики, и ми се много не трудимо да осетимо и разумемо своје претходнике.

---

1 *Летопис*, књ. 301., где су Лазина писма Радоњићу у целини.

2 Говор на свечаној седници Матице Српске, одржаној у част и славу Г. Уроша Предића, 27. јануара 1928.

Брзи на одушевљењу и заносу, ми смо још бржи на забораву и непоштовању. Код нас се највише чују и знају они који се налазе у окршају и стоје на видику; повучене личности ми много не волимо. Историјска перспектива нас ретко привлачи, и сву нашу љубав и мржњу односе личности савремене, у пуном стварању. Ми смо сложни да судимо кратко и једнострано, сасвим егоистично и одсечно, као да пре нас нико није предано и с вољом радио. Нема, међутим, ни уметности, ни књижевности, ни културе, уопште, без националног или туђег духовног предања, без повезаности и наставка идеја и покрета, без изненадне или споре смене поколења, и без интимног узношења озбиљних радника. Млади уметнички нараштаји и могу и морају да се боре са старијима и да свој пут траже. За друштво и за историју, они су сви подједнако нужни и разумљиви.

Одајући Матици Српској хвалу на чувању ретких традиција, осећам сву част што данас говорим у славу академика, народног учитеља и сликара Г. Уроша Предића, који је оличење несебичног и преданог рада. Пријатно је говорити о најпопуларнијем сликару наших дана и о уметнику који се несумњиво обележио у нашој уметничкој историји, ма да је о њему говорити врло тешко. Како да се, речима, ода пуно и заслужно признање човеку који је све своје знање и моћи, и све своје време, цео свој живот поклонио уметности и, кроз њу, нашем малом грађанину и сељаку? И ко може, у неколико штурих реченица, исцрпно и праведно приказати тако разнолик и обичан рад као што је сликарско дело Г. Предића? Сваки од нас зна да је Г. Урош Предић данас доајен наших уметника; да је рођен у Орловату и да је зимус навршио седамдесет година скромног и запосленог живота; да ради на сликарству без престанка неко пола века; али је међу нама мало оних који су видели и упознали све његове радове и смеју о њима говорити свестрано и стварно. Каталог слика које је израдио Г. Предић изнео би целу књигу, јер се њихов број пење преко хиљаде; — могао би се начинити цео музеј од његових слика. Портрет, икона, композиција, из историје и из дневног живота, пејзаж, акт, студија, карикатура, цртеж пером и оловком, — све је то излазило из његове радионице у којој је цео свој век провео. Г. Предић је, може бити, најплоднији и најразностранији сликар којег смо досад имали.

Обележити уметнички лик Г. Предића постаје још напорније и примамљивије кад се уочи да је он исто колико по те-

мама и техници разноврстан по ставу и инспирацији. Његова природа и васпитање учинили су да се он развије у два сасвим супротна правца, у правцу академског идеализма и у правцу реалистичком. Његов инстинкт га је упућивао да гледа и бележи суху објективну стварност, његова култура да ту стварност, обавије интелектуалистичном поетском атмосфером. Историјски моменат је савршено погодовао тој двојности и учинио да се она развије до крајности. У доба кад је Г. Предић почео да ради, у средњеевропском сликарству су владале и бориле се две опречне струје: једна која је била заљубљена у антички свет упознат преко учених књига и музејских слика, проповедала идеалисану и канонску форму, оштру линију, просту боју, строгу композицију, уздржану и кротку машту, археолошко и строго научно и интелектуално схватање уметности и живота, — и владала је струја друга, која је тражила и налазила сликарске мотиве у обичном животу малих људи, у природи око себе, у ситним догађајима и забавним сценама, и бележила их објективно, по запажањима целог света, безазлено и свесрдно, као идилу или предмет за морална тумачења и за педагогију. У сликарским радовима Г. Предића, те две струје се до наших дана измењују и мешају, или теку упоредо, или се попуњују.

Двојност карактера и васпитања није Г. Предића довела до унутрашњег сукоба и борбе, свакако зато што у његовој природи дубоко лежи смисао опрезности и смотрености, научничка радозналост и савесност рада, благост и разумност осећања, и умереност уметничких и духовних погледа. О томе сведочи његов живот исто толико колико његов рад. Он је рано, још као дете, показао склоност ка сликању, но зато није напустио средњу школу, као многи сликари српски, међу њима Ђура Јакшић и Ђорђе Крстић, него ју је наставио док је није свршио. И касније, као младић и зрео човек, стално је тежио за вишим знањем и са вољом улазио у научне проблеме. Није ваљда постојала ниједна област људске духовне делатности која га није занимала и привлачила. Никад није хтео бити само сликар у уском смислу, него и свестрано образован и културан човек. Насупрот толиким „боемима" у нашој уметности и књижевности, он је остао целог века повучен и тих грађанин.

Завршивши средњу школу, Г. Предић је отишао, 1879., на Уметничку Академију у Беч. Избор места није био нимало случајан. Готово сви словенски уметници XIX века формирали су се у великој сликарској школи која је имала своје центре у

Минхену и Бечу. Припадници те школе су волели, с једне стране, декоративну, класичну композицију, а са друге, анегдоту, фамилијарност осећања и топлину мисли. Боја и линија су за њих били увек средство, никад циљ. Велико чулно осећање материје и боје, рафинованост линије и смелост облика, — чим се одликовало сликарство латинских народа, — било је код њих замењено рационалистичким избором књижевног мотива, култом реалистичког забавног жанра и академске учене композиције и, више свега, пријежном и педантном израдом.

Г. Предић је провео у Бечу пуних шест година. Пошто је четири године учио у Академији, ступио је у атеље свога професора Грипенкерла, и радио једно време под његовим руковођством и по саветима архитекта Ханзена. Као и сваки млад човек, он је претрпео јак утицај школе у којој је учио и уметничке средине у којој је живео. Његов сликарски менталитет, симпатије и начин рада формирали су се на делима уметника чији низ иде од Менгеа до Лајбла, што значи од старијих псеудокласичара до младих реалиста. Најмање трага је оставио на њему сликарски романтизам, који је код нас добио своје главне представнике у Ђури Јакшићу и у Ђорђу Крстићу: — тихи темперамент Г. Предића, његов рационализам и опрезност нису могли да приме полет романтичарске бујне маште, да се саживе са линијом смелом и узвитланом, да присвоје раскош боја и помире се са живом композицијом.

Школован у истом месту у коме и његови претходници, одрастао у истом крају и радећи скоро за исту клијентелу, Г. Предић је сасвим природно и логично продужио дело наших сликара из средине XIX века. Његове прве студије и портрети личе на радове Мародића и Радонића и њихових заједничких бечких учитеља. Али он није остао само настављач и чувар завета. Упоредо с продужењем локалних традиција, он је учествовао у стварању и нових тема и погледа, и нових праваца. Његова појава није, спочетка, без значаја по развитак нашега сликарства.

Кад је Г. Предић почео да слика, у нашој уметности се вршила смена схватања и нараштаја. Константин Даниел, Никола Алексић, Ђура Јакшић, и Павле Симић умрли су један за другим а Новак Радонић и Аксентије Мародић готово сасвим су престали да раде. На место њих, у пуном стварању су били Стеван Тодоровић и Ђорђе Крстић, уметници који су отворили нове видике српскоме сликарству. Лако се могло догодити

да један нов и млад сликар остане у позадини и у сенци између таква два особена, плодна и снажна талента, различита по циљевима и по темпераменту. Г. Предић је успео, међутим, да заузме нарочити, сопствени став према сликарским проблемима, да нађе себи клијентелу, разноврсну и многобројну, и да јасно обележи линију свог пута. Он не само да се није временом изгубио, него је напротив постао сликар кога су широки слојеви највише заволели, Кад се, 1885., вратио из Беча у своју земљу, да остане у њој за навек, он је, станујући у Орловату, Новом Саду и Београду, радећи највише за престоницу и за свој ужи завичај, из године у годину развијао и ширио своју делатност, поставши прави, много тражени цењени народни сликар, коме су стизале поруџбине са свих страна: од црквених варошких и сеоских општина, и хуманих друштава, школа, породица и пријатеља, и од интелигенције.

Има једна значајна новина коју је унео Г. Предић у наше сликарство, заједно са Тодоровићем и Крстићем, на самом почетку свог сликарског рада. За пуних сто година, од средине XVIII до последње четврти XIX века, наши сликари су радили готово искључиво икону и портрет. Њих ће радити и Г. Предић, али већ прве његове слике су из области композиције. Још као сасвим млад човек, он је насликао псеудокласичне *Аморете*, који су данас у Народном Музеју; затим, за бечки Парламент, тринаест великих композиција које илуструју сцене из античке историје и из митологије; најпосле, у зрелијим годинама, композиције из наше националне историје, као што су *Босански бегунци*, *Свети Сава благосиља децу*, и друге. Да би се правилно одредило историјско место тих радова, треба их поредити са сличним делима наших ранијих сликара; — треба се сетити композиције Арсе Теодоровића *Деспот Стеван Штиљановић дели храну сиротињи*, која се налази у трпезарији манастира Шишатовца; или треба имати на уму сцене из живота Св. Саве које је сликао Павле Симић у манастирској цркви у Кувеждину; или, још више, ваља их ставити напоредо са композицијом Новака Радонића *Смрт цара Уроша* у Матици Српској; или, ради што веће потпуности и праведности, треба имати у виду композиције из наше националне историје које је израдио Стеван Тодоровић. Разлика између радова ових уметника и радова Г. Предића одмах пада у очи: са гледишта класичне, академске естетике, која је у то време суверено владала, на већини слика побројаних уметника има некорекције у цртању, невештине у

груписању и нескладности између делова; код Г. Предића је, напротив, цртеж беспрекоран, перспектива увек тачна, хармонија потпуна. Многи наши сликари из друге половине XIX века учили су у сликарској школи која је волела и пропагисала начин сликања Овербека, Петра Корнелиуса и њихових наследника, али ни један од њих није толико научио колико Г. Предић. До појаве Г. Паје Јовановића, нашег највећег виртуоза у академском сликању, Г. Предић је компоновао боље него и један наш сликар. Он није имао смелих мисли, дубоких личних осећања, високог полета у цртању и љубави за сочан, редак, вртоглави колорит, али је савесно и прљежно, тихо, смирено и предано остваривао тешке задатке академских принципа.

Још значајнију и већу новину за српско сликарство представљају радови Г. Предића из области реалистичког жанра. У таквим сликама се нешто прича, или се гледалац нечему учи, или се иде просто за тим да се гане нечије срце и насмеје душа. Још од XVII века су многи европски сликари, нарочито сликари германских народа, радо причали у сликама, износећи забавне сцене из дневнога живота. Холандски и фламански „мали мајстори", као браћа Ван Остаде, Јан Стен, Терборг, Питер да Хог, Браувер и Тенирс, оставили су ванредних слика на којима су представљени забавни догађаји из живота паланачког и сеоског света, људи на путу и у крчми, или на сањкању и клизању, у сватовима и игрању, жене у кујни, на молитви, при тоалети и читању, са живином у дворишту, или за клавиром и са кавалером. Крајем XVIII и почетком XIX века, реалистички жанр је безмало сасвим престао да се ради, устукнувши пред навалом, прво, псеудокласичара, а затим романтичара, који нису, подједнако, волели обичан дневни живот и његове драже. Средином XIX века, међутим, са појавом натурализма, реалистички жанр је поново оживео, познавши успех можда већи но икад до тад. Декан, Миле и Месоније у Француској, Кнаус и Дефрегер у Немачкој, и многи други, прославили су овај симпатични и забавни род сликарски, изразито грађански и демократски, који је имао предност да буде приступачан и најширим слојевима пука. Изузев Катарину Ивановић, код нас, изгледа, нико није радио овакве слике до последње четврти XIX века. Њих доноси, у већем броју, први Г. Предић.

Од ове врсте Г. Предићевих сликарских радова, у које долазе *Парничари*, *Орловашки сватови*, *Под дудом*, *Биће белаја*, и други, има их неколико који су с правом популарни и који

су сасвим карактеристички за уметничке тежње код нас у последњој четвртини XIX века; то су, у првом реду, *Весела браћа*, *Сироче и На чесми*, У *Веселој браћи* се виде три пијана сељака како, загрљени и усред дана, газе улицом пуном блата и воде; пред њима иде и свира гајдаш; из запуштеног дворишта једне оронуле бедне куће жена им прети оклагијом и виче на њих. У *Сирочету* је представљен дечко који лежи на гробљу и спава; зима је и дрва су оголела, а дечко је гологлав и одевен бедно. У малој слици *На чесми* виде се момак и девојка на безазленом љубавном састанку; сами су и као изненађени, па стидљиво разговарају. У све три ове слике, дакле, Г. Предић нешто прича и нечему учи гледаоца: у првој показује несрећу и пропаст коју доноси пијанство; у другој изазива осећање сажаљења и хуманости; у трећој забавља на ведар начин и уз благ осмех. Сваки пут строго компонује и даје добро простудиране ставове и покрете.

Морални успех оваквих слика био је код нашег света увек велик, али су се саразмерно мало куповале, те је Г. Предић морао да тражи и да прима на израду слике друкчијег карактера, иконе и портрете, који чине главни део његовог обичног сликарскога рада. Ипак он није, до наших дана, сасвим напустио да негује реалистички жанр који је у младости толико заволео. *Марљиве ручице*, специјално, говоре о тој његовој постојаној љубави за ову врсту слика а, шта више, о његовом усавршавању и развитку. Мање литерарна, више скромна и нимало баналнa, ова његова слика иде не само у најбоље које су изишле из његових руку, него и у најзначајнија наша сликарска дела из друге половине XIX века. Примери који су дали Фриц фон Уде, Лајбл, и други немачки реалисти, нису остали без утицаја и доброг одјека: у *Марљивим ручицама*, Г. Предић је најсрећније довео у склад своје осећање благе боје, чисте линије, природног става и меког потрета, свој смисао за оно што је љупко и идилично. Без ичега театралног, или наивног, или претерано сентименталног, ова мирна слика девојчице при шивењу може ући у сваки наш музеј као пример сликама код нас из једне епохе.

Највише и најдуже је Г. Предић радио иконе за цркве, просто зато што су најбољи клијенти били наше црквене општине, у његово време исто онако као и кроз цео XVIII и XIX век: то је био и највише тражен и најбоље плаћен уметнички посао, јер наша неразвијена друштвена средина, релативно си-

ДРЖАВНА ГИМНАЗИЈА

ромашна, осредње културе и скучених видика, није имала ни много приватних клијената, ни колекционера, ни музеја, ни интелигентних трговаца уметничким делима. Број иконостаса које је израдио Г. Предић одиста је завидан. Његови иконостаси су у Бечеју и у Перлезу, у дворској капели у Карловцима, у Преображенској цркви у Панчеву, у капели Николића у Карловцима, Димитријевића у Меленцима, Радосављевића у Панчеву, Богдана Дунђерског у Бечеју, владике Рада на Ловћену, и многи други. При изради тих многобројних икона за цркве, Г. Предић је остао, у главном, у традицији нашег црквеног сликарства XIX века, које је примило, посредством Беча, западњачку и средњеевропску технику и иконографију, изгубивши сваку везу са старим српским и православним црквеним сликарством. Беспрекоран научнички академски цртеж, једноставне и чисте боје, савршене пропорције и тачна преспектива, идеалисаност и простота израза и облика, одсуство личног дубоког живота, склоност ка општем, шематичном, љубав ка послу и смотреност, — то су главна особина иконографског његовог рада, који се често диже до техничке виртуозности и академског савршенства.

Чини се да Г. Предић није израдио ни мање портрета. Цели нараштаји и сталежи, многобројни научници, књижевници, глумци, уметници, цео низ личности из свештених и војних кругова, почев од краљева и краљица до обичних грађана, нашли су у њему свога верног и савесног сликара. Тешко је, а можда и немогуће, из те огромне галерије издвојити и нарочито истакнути поједине његове слике и дати им предност: изгледа да их је Г. Предић све радио са истом љубављу и приљежношћу, и са истим одсуством личног наметања. Али се може и мора рећи да је увек сличност главно за чим он иде, и да је он у томе погледу неоспорно мајстор. У нашем сликарству свакако има портрета који су психолошки дубљи и изразитији, сликарски финији или јачи, и који су личнији; али, изгледа, нема у нас физички вернијих портрета од оних које је дао Г. Предић. Ни најуспелији фотографски снимак у боји не даје толику илузију објективне стварности колико један портрет који он изради. Ту његову способност треба утолико више ценити што она каткад недостаје и сликарима од крупнога дара.

Може бити још више него у портрету, Г. Предић показује у својим ретким пределима своју огромну ригорозност и прецизност, неуморно и педантно бележење сваког, и најмањег детаља, своје неинтересовање атмосфером, мирисом, соком и бу-

јањем, оштрину своје линије и једноставност боја, способност хладног фиксирања, и своју минуциозност. Сасвим је зато природно што је овај радознали, савесни и стрпљиви сликар радио и сваковрсне студије и цртеже, илустрације, насловне листове и виньете, које употпуњују и још јаснијом чине његову велику, неуморну и разнострану продуктивност.

Повредио би искрену скромност Г. Предића онај ко би устврдио да је његова улога била епохална по наше сликарство, да је он био револуционар, дубока личност, изванредан дар, и да је носио у срцу велик и непознат свет. Но исто тако би се огрешио о истину свако ко би му оспорио да је, пола века, предано вршио важну националну и уметничку дужност, испуњавао културне потребе свога доба и својих клијената, и, при томе, оставио неколико сликарских радова који ће се увек морати да помињу кад буде реч о нашој уметности XIX века.

Широки слојеви су, већ одавно, осетили присну везу са његовом уметношћу, и он данас с правом носи име народног сликара. Крачун, Даниел и Ђорђе Крстић велика су сликарска имена, али ни један од њих није толико близак нашем малом човеку, ни толико познат и цењен као Г Предић. Он је радио за цео народ, и зато му цео народ одаје признање.

Милан Кашанин

Религија и Култура

(Поводом књиге Д-ра Сигмунда Фројда *Die Zukunft einer Illusion*)

I

Религији су у главном прављене две замерке, које узајамно искључују једна другу, али које су се одржале, као што су се одржале све људске противречности једна поред друге, упркос њихове узајамне искључивости, као што се одржала и религија, упркос сваке досадашње критике.

С једне стране, религији се замера што је она одговор на људске потребе, што је дело неке унутрашње нужности човека и историје, што је у њој човек нашао неку накнаду, неку допуну и исправку, коју иначе није могао наћи без ње. Религија је антропоморфна, пребацивало се, јер одговара људским потре-

бама и људским жељама. Она није истина, јер је човечанска. У њој је човек просто пројицирао самог себе. Истина је, он је у њој нашао одговор, она му је дала извесно решење оних питања без којих би њему живот био неподносив. Религија је учинила човеку живот могућним и сношљивим, човек је уз њу могао издржати живот, али ту је и слабост њена. Религија је, дакле, одвећ човечанска. Не може бити спора да религија даје оно што обећа: веру, наду, поуздање, смисао животу, блаженство, мир. Али блаженство није критериј истине, — вели Ниче.

С друге стране, религији се замера да не одговара на људске потребе, да омета правилан и несметан развој човеков, кочи живот, сакати га, спутава слободу његову. Човек се уморио од прописа и закона, и хтео би мало поживети по својој ћуди. Религија је, додуше, одговорила на извесне опште потребе свију људи, али данас човек има друге потребе. Место да му да маха, она га спутава у слободном изражају. Због тога је религија, да не би изгубила своју власт над људима, морала сићи на земљу, отићи на сусрет људским слабостима, допустити их, и тако одступити од својих сопствених основа, јер је тиме већ изгубила своју магичну силу, престала узвишавати живот. Тако је изгубила у великој мери свој специфични карактер. Па ипак није задовољила човека. Човек је пошао својим путем, разишао се с религијом, створио друга становишта и друга мерила. Он је оставио религију за собом; она више није одговор на људске потребе, и зато се не може одржати. Она више нема своју функцију за свест новога човека, и представља стога старину. Она ће се држати још дуго и држи се силом тромости духа човека, који се лако не отреса стечених навика мишљења и веровања. Али је религија у суштини изгубила свој raison d'être, и представља превлашћену етапу у развоју људскога сазнања. Човек се ослободио својих болова, јер им је сагледао утробу у којој су одњихани били. Нема више тајне, ни ужаса, ни дистанције. Све то је изгубило свој нимбус. Човек је прешао преко прага који су чували анђели његове сопствене имагинације и видео да се иза тога прага не налази никакав Ковчег Завета, никаква Светиња над Светињама, него да је просто одвојен био од себе самога. Човек је открио себе самога као у истини једину меру свију ствари. Њему више нису потребне никакве илузије да би се држао и да би се одржао. Због тога васколики поредак ствари сазидан на митологији људскога духа више нема никаквога смисла за човека. Човек је слободан и свој, јер су

умрли његови богови. Човек нема више наде у небо. Њега он оставља „анђелима и врапцима", како то каже Хајнрих Хајне. Али има своју памет и, знајући своје потребе, знаће уредити свој живот за себе по свом нахођењу, без илузија и без предрасуда. Он је стао на ноге, достигао своју зрелост и не треба више тутора.

Принципијелно узето, место религији у склопу културе зависи од важности коју њена специфична функција има за културу. Културна битност религије састоји се у одговору који је давала једној културној целини на сва она питања која превазилазе непосредне интересе друштвене заједнице као целине, али посредно значе много за њено благостање. јер се односе на неке врло важне интересе њених чланова. За човечанство, такозвана теоретска питања живота и смрти била су увек врло реална и практична, и, дајући на њих одговор, религија је довршавала слику живота, стварала атмосферу и средину у којој је и остали живот на известан начин постајао могућ. Бавећи се општим питањима која се тичу судбине сваког појединца подједнако, религија је вршила извесну културну функцију, узимала нарочито место у културном животу, била њен законити саставни део. Она је првенствено водила рачуна о свима другим факторима у судбини човековој, изузев чисто човечанских, покушавајући помоћи човеку у његовом сналажењу у свету. Свет људи за човека је увек био само део велике целине, од које се он осећао не мање зависан, него ли од људске заједнице којој би припадао. Религија је била први вођ човеков у том другом свету; њена је заслуга што је на себе узела да човека одомаћи у њему и примила на себе одговорност за однос света према човеку, указујући му путове прилагођавања и сигурности. И црна и бела магија, према томе, представљају процес савлађивања, потискивања сила страних човеку, путем улажења у тајне света од кога је човек у зависности. Ослобођавајући човека од притиска њему спољњег света, и дајући му одговоре на тајну живота и смрти, с којом се сретао с дана у дан, религија је успела ослободити човека осећања немоћи, осећања беспомоћности и осећања усамљености у свету. Она му је приближила природу, везујући је законима којима је везан и човек. Човеково осећање немоћи, она је лечила добром вољом, коју је откривала и на коју је указивала у свету. Она му је тако исто обећавала сазнање тајне власти над човечанским силама. Тако је од себе начинила мистерију и створила дистан-

цију између храма и народа. Кључ за разрешење човекове немоћи, она му је показала у себи, те тиме ослободила човека очајања, улила му поверење у живот и тиме занавек га привезала за себе. Ако је небо високо, близу је храм. Ако небеса ћуте, проговориће Питија. Религија је стекла свој огромни утицај на васколики живот захваљујући околности да је највише имала обзира према најмучнијим потребама човековим и била у стању узети са плећа човекових и ставити на себе оно што је обичном смртном уливало осећање немоћи, страха и немира. Дајући човеку одговоре на питања која су га мучила, религија је баш одговарала потребама човековим. Тиме је и задовољила човека и задобила га; али баш тиме је изазвала и највише сумње у људи о истини својој. Обично се вели: откуда то да истина буде баш онаква каквом је човек жели бити? Откуда баш да природа и богови одговарају потребама човековим и пружају му она задовољења и допуне живота чије му одсуство најтеже пада? На основу чега један аргумент, као што је онај Кантов о практичној нужности Бога и бесмртности, или још боље онај Достојевскога који гласи: ако је бесмртност толико нужна да се живот без ње не да замислити, онда бесмртност заиста и постоји, — може имати у себи какву доказну силу?

Одговор на прву замерку, коју је поставио и професор Зигмунду Фројд у својој књизи *Будућност једне илузије*, и која се обично сматра за важну са гледишта природних наука, не би се морао тражити у самој религији, него у природи. Ако је сав физички поредак исто као и сав живот повезан бесконачним везама, тако да је сва васељена једно и сав живот један живот, онда у томе тако јединственом свету и природа човекова, са васколиким потребама њеним, није никаква случајност, те закони њени морају имати своје кореспонденте у васељени. Онда све што чини свет човеков мора по нужности бити израз извесног аспекта саме стварности, макар да нам је узрочна веза и јединство нејасно. Јер ако закон јединства васељене важи за цео физички поредак као год и за биолошки, исто нам то може дати за право да из идеје јединства искључимо човеков душевни и духовни свет, да издвојимо у васељени за себе његову етичку, естетску и религиозну свест? Због тога смо у праву закључити: ма како неумешни и примитивни изгледали одговори религије разних култура на питања човекове судбе и његова места у свету, инстинкт религије који је упућивао пажњу човекову ка јединству, помирењу и хармонији са светом, био је тачан, а то

је најглавније. Са развојем свести, и одговори које човек добије мењају се, али се сама суштина проблема не да изменити, јер се не мења ни суштина природе човекове. Другим речима, примарна културна функција религије остајала је увек, иако се њене форме мењају. Да би та функција могла престати, ваљало би изменити из основа човекову природу.

Немогуће је помирити човека с немогућношћу сазнања извесних истина, до којих му је врло много стало, као што то замишља Фројд: „Und was die grossen Schicksalsnotwendigkeiten betrifft, gegen die es eine Abhilfe nicht gibt, die wird der Mensch eben mit Ergebung ertragen lernen". Човек се не може одрећи онога што је у извесном смислу битно за њега, јер његов свет укључује баш те велике судбоносне ствари; према њима он не може бити равнодушан, јер му карактер живота зависи баш од решења тих питања. Кад би одговор религије на та питања, онакав какав је,био непотребан човеку, или му се показао немогућ, он га не би ни примао, и религија би тим самим испала из система културе, без икаква напора споља. Али она се држи својим значењем за живот и нужношћу, јер је сама саставни део живота, те зато и јесте ту где је.

Кад би човек у принципу могао бити равнодушан према питању о реалности Бога и бесмртности, онда би свакако то био. Али је то питање у ствари одлучујуће за судбину сваке индивидуе и сваке културе. Бог даје форму културном животу и садржину културним манифестацијама. За културу као свеобимни израз живота једне врсте, Бог је нешто апсолутно, јер само Бог и може бити нешто апсолутно. Ако питање Бога није примарно, онда уопште не може бити примарно никакво питање. Бог је унутарња нужност сваке културе у њеној целини. Зато се Бог и измишља тамо где га нема. Али то је само глумљење и подсмех над човеком. Човек не може ни живети ни делати на бази хипотетичних истина, са резервом као да је све на известан начин можда истина, али може и не бити тако. Такве мисли представљају распад његових стваралачких сила. Човек живи и ствара силом вере у истину живота и свога дела. Иако добро зна да му је немогуће сазнавати на начин који није својствен његовој природи. Он је исто тако свестан да полазна тачка у сазнавању истине није његово оруђе сазнавања, него сама истина. Човек пружа своје форме истини у сусрет у којима је може прихватити. Она добија обличје нашега духа, али не и садржину. Човек може мењати изглед ствари за себе, али не и њихову суштину, јер је она по себи и у себи.

Када Бога не би било, Он не би био нужан човеку. Или по речима мистика: „Ти ме не би тражио, да ме ниси нашао."

II

Став професора Фројда и његове психаналитичке школе заснован је на другим схватањима. Ми смо их обухватили у првом делу у општим цртама. Он налази да религија досада није извршила свој главни задатак: није успела помирити човека с културом. Она није решила главни културни проблем, односа човекова према култури, премда је у ранија времена њена власт над животом била безгранична и ма да је за то било доста времена. То је долазило отуда, објашњава он, што своје заповести религије није заснивала на разуму, него је утицала на афекте човекове, дала га принудом. Она није васпитала, него принуђавала, није решавала проблеме душе, него их потискивала. За Фројда религија није ништа друго до колективна форма неврозе, са свим симптомима неврозе. Религија је само једна прелазна фаза, која одговара инфантилизму, па се стога мора превазићи као и сваки појединачни инфантилизам, да би човек могао ући у своје сопствено зрело доба. Религија данас стоји на путу томе сазревању човековом и пречи развој човеков. Па ипак данас човечанство, мисли Фројд, излази из те фазе развића, највише захваљујући напретку науке. Оно религију оставља за собом. Наука и научни прогрес пружиће човеку све што му треба. Ослободивши га од власти религије, она ће га васпитати за стварност. Сила религије лежала је у нашим жељама да нам се жеље испуне, које нису у вези са стварношћу, а религија је и обећавала баш њих испунити. Међутим, ван науке нема се шта очекивати. Била би илузија да нешто друго може дати оно што она не може. Будући упућен на самога себе, човек ће радити свестан тога, па ће се одрицати и ограничавати самога себе убудуће у име друштвене нужности, а не више у Божје име. И уколико буде свеснији тога, утолико ће се више старати о поправци постојећег поретка, да би се дошло до потпуног измирења човекова с културом. Он ће сада избећи неприкосновеност и нимбус светлости који прати све заповести што долазе од вере, ма да се оне често искључују узајамно, или су недовољне, или, пак, носе јасне трагове ограничености човекове и његовог страховања. Психанализа проповеда рационално фундирање културе, тражи примат разума. Фројд већ зна унапред: у том новом поретку, који ће настати с влашћу науке и разума, „човек ће бити

остављен самом себи, биће беспомоћан као дете, али се инфантилизам мора савладати;" и човек ће га савладати помоћу науке и рационалним путем.

Тако Фројд схвата питање религије и културе. Ослобођење од религије за њега значи васпитање за стварност, која је опет у рационалном фундирању културе. Религија је илузија, управо систем илузорних жеља човекових, њихова пуста пројекција, и ничега нема у стварности што доказује да се макар и један део религиозних идеја може доказати или одговарати стварности, јер је суштина религије у томе да је она систем илузорних жеља с одрицањем стварности, те ће стога и опадати сразмерно напретку научног духа: Die Kritik hat die Beweiskraft der religiösen Dokumente angenagt, die Naturwissenschaft die in ihnen enthaltenen Irrtümer aufgezeigt, der vergleichenden Forschung ist die fatale Ähnlichkeit der von uns verehrten religiösen Vorstellungen mit den geistigen Produktionen primitiver Völker und Zeiten aufgefallen.... Je mehr Menschen die Schätze unseres Wissens zugänglich werden, desto mehr verbreitet sich der Abfall vom religiösen Glauben, zuerst nur von den veralteten, anstössigen Einkleidungen desselben, dann aber auch von seinen fundamentalen Voraussetzungen." Фројд је свестан тога да је наука данас некомпетентна судити Realitätswerth религиозних идеја и да је тако исто данас још немоћна дати одговоре на многа питања. Али је зато, опет мисли он, погрешно очекивати да нешто друго сем научнога пута може одвести познању стварности ван нас. „Илузија је тако исто кад човек очекује нешто од интуиције и удубљења у самог себе. Оно што не може наука дати, не може дати ништа друго".

III

Функција једне идеје и Њена објективна истинитост две су сасма разне ствари. Функција религије у историји и истина религије припадају двема разним областима. У извесном смислу, све што постоји има своју функцију, своје релативно место, па, према томе и своју релативну истину. Али се истинитост може примити само под општим условима који важе као критериј истине. Ван сваке сумње, историјски и културни значај религије говоре само о функционалној вредности религије. Никаква прагматична важност религије не носи доказ њене истинитости. Религија се држи својим животним значењем и губи се кад њега нестане; али се и све што се држи и одржава, држи тим самим што има некаквога животнога значења. Нису само добре и по-

зитивне и конструктивне ствари функционалне, него исто толико и рђаве, зле, негативне. Прагматизам не носи неки сигуран критериј истине, него само критериј корисности. То није мало, али то ипак није у стању задовољити човека до краја, јер корисност није једини критериј вредности за који он зна. Још мање се човек може задовољити сазнањем да су извесне ствари фикције, али да су потребне па су му зато и добре. Човек не живи само истином, али није толико перверзан да живи ни свесном неистином. Он је склон дотеривати ствари према својим потребама и жељама, али он тако исто већ добро зна да никаква количина пожељнога и кориснога не може изменити природу ствари. Човек је хтео и желео прилагодити себи свет у коме живи. Али је исто толико тачно и друго: да је себе хтео прилагодити објективној стварности, јер се човек никада није задржао само на задовољењу својих непосредних потреба. Он никада није био без интелигенције, имагинације, лиризма, екстазе. Колико је, с једне стране, хтео свет за себе, под собом и у себи, толико је исто полазио у свет. Снаћи се за човека није било једино, открити свет будило је не мање његову пажњу. Најзад, никакав напор не би заиста могао заслепити човека да не види ствари какве јесу ако му је ма у којој форми могуће било сагледати их по себи. То откриће десило би се кад тада, јер човек поседује извесну слободу од живота бар у изузетним тренуцима и у изузетним људима.

У питању рационалног фундирања културе, које предлаже проф. Фројд, може се само једно рећи: кад би разум, у ма којој форми, био довољан обухватити све стране живота, онда би и могао бити у стању да буде судија његове вредности. Али и сам је разум дело живота и животних потреба, једна од његових функција, једна практична нужност, и сматрати га као врховног судију свега човековог, не би заиста допринело много на разумевању и богаћењу живота. Кад би човек могао све рационално мерити, не би се онда ослањао ни на инстинкт, ни на интуицију ни на веру. Рационализирати садржину културе, учинити и човека и културу иманентним разуму, ипак је цела врста фетишизма, и то рационалног. Француска Револуција морала је ипак од разума покушати да начини богињу, да би тиме створила дистанцију.

Ограничити културни живот и помирити човека са агностицизмом и добровољном капитулацијом пред загонеткама живота, било би могуће, ако је заиста могуће сузити човека, свести га

на рационалну меру, учинити га позитивистом, и више, ако је могуће начинити га филистром. Ово што проф. Фројд предлаже као пут ка правој култури, ми смо давно имали од Артура Древса у књизи *Der Alte und der neue Glaube*, који је с правом због тога заслужио од Ничеа име „васпитног филистра".

На предлог професора Фројда могли бисмо још једно рећи: кад би могуће било уистини ослободити човека од тражења истина, и дати му помоћу рационалног васпитања за господство разума, све што људска личност тражи, или свести људски живот на рационалне потребе његове, онда његов смер не би био фантастичан. Али потребе наше личности превазилазе сва достигнућа, поготову рационална, и човек тежи непрестано ка открићу нових хоризоната, гоњен унутарњом нужношћу. Оно што човек непосредно сазнаје о своме бићу, превазилази сваки разум. Кад би човеку стајало на вољу послушати савет Хајнриха Хајнеа, коме је професор Фројд покушао дати психолошко образложење, или не послушати, сигурно је једно: да би било много лакше снаћи се у свету ограниченом него ли у свету бесконачних могућности и одговорности.

Оно што професор Фројд предлаже, то је дивна мудрост, мудрост простора и времена, пробитачна, рачунска. Она има своје дражи за известан менталитет. Али та мудрост привидне сигурности није никаква велика врлина. Има много мање откривења у иронији Хајнеовој него ли неистине у речи Ничеовој:

„Дубок је свет
Дубљи него ли што слути дан"...

Религија нема за собом никаквих доказа материјалне природе да њима потврди своје основне истине. Религија је ствар искуства. Моје искуство не може бити никакав доказ за друге. Све је то истина. Али религија има један доказ, поред осталих, то је нужност религиозних истина. Ако би ваљало измислити Бога кад га не би било, онда га мора бити. Ваља бити геније-лан ум, па изаћи из оквира обичног доказивања истина, као што је то учинио Достојевски, и рећи: „Ако је живот немогућ без Бога и без бесмртности, онда постоји Бог и постоји бесмртност".

Није довољно рећи да религиозне истине не могу доказати разум реалним путем, и на основу тога их искључити, јер се оне не дају искључити из духа човекова. Сви ми носимо непосредно сазнање Бога, те нам се зато Бог јавља као нуж-

ност. Али сви ми нећемо Бога. Као што је то рекао Ниче: „Кад би било Бога, како бих издржао да сам не будем Бог!" Кад идеја Бога не би била нужна, не би је онда ни било. Ако у њој има много трагова од човечјега, те зато да мање вреди, ваљало би доказати да стварност ван човека нема везе с људском природом.

Да, сем чисто механичког поретка, постоји још и други, биолошки и психолошки, квалитативно различит од физичког; да између живота и механизма постоји битна разлика, — то су све факта. Да се сав живот понаша као нешто што носи смер у себи, откуда и потиче могућност развића, то се не да оспорити. Кад се ми сада позивамо ограничити наш живот на нама доступне рационалне могућности, не претпостављајући никакав општи план живота, коме припадамо и који и нас укључује, и који стога морамо узимати у обзир, ми се тиме не васпитавамо за стварност, него баш за нестварност. Издвојити људски живот из васколикога живота из ма каквих побуда, и његову судбину оделити од васионске судбине, значи правити вештачке преграде тамо где њих већ по природи ствари не може бити; па је, следствено, у том случају, и такво решење проблема човека, као главног проблема културе, вештачка творевина. Иако човек не може избећи да не мери по себи све ствари, он зна добро да он сам није ни Алфа ни Омега. Конци његовога живота сплетени су у недогледној прошлости у свеколико бивање, и он је само елемент бесконачности. Има много више осећања блискости истине чак и у гатању београдских дахија на бедему Београдске тврђаве, које спомиње наша народна песма, него ли што је разумности у ограничењу културе, живота и судбине наше на рационалне могућности које ми носимо у себи.

Д-р Душан Стојановић

Излаз из привредне кризе

После једног знатног просперитета који је настао у првим годинама иза Рата, привреда у Југославији налази се већ од дужег времена у великој кризи. Та криза се најпре појавила у земљорадњи, али се убрзо морала пренети на све привредне

гране, услед предоминантног положаја пољопривреде у овој земљи. Поред општих спољних узрока, који су изазвали пољопривредну кризу на целом Југоистоку Европе, било је и чисто унутрашњих узрока који су морали довести до кризе, чак и да других није било. Наше је дубоко уверење да се Југославија не може привредно кренути напред и развити све своје могућности док те узроке не уклони. Они додуше добрим делом леже у суштини самога данашњег административног као и економског уређења, и ово се због тога мора мењати ако се хоће један јачи полет у привредном, социјалном и културном животу.

На прво место долази сам начин на који је организована *државна администрација.* Југославија је једна млада, нова држава, састављена од покрајина које никад или скоро никад нису живеле заједно, које дели вера, азбука, па чак, може се рећи, и језик, ако се говори о Словенцима и о једном милиону Немаца и Мађара. Било је раније идеолошких покрета у смислу заједнице, било је и додира између великаша и владара, било је чак заједничке борбе против непријатеља. Али све се то дешавало, у главном, далеко од народних маса. Масе се чак међусобно нису ни бориле, већ су остале далеке једне другима. Једино их је везивала извесна свесловенска свест о братству, али та свест, бар што се тиче Хрвата и Словенаца, нарочито ових последњих, — није била много већа од оне која везује Србе за Чехе или Русе.

Све су то били разлози који су унапред говорили да не би требало журити са механичким спајањем, или бар не са стапањем тих покрајина, нарочито кад се имају у виду разне административне, приватно-правне и јавно-правне прилике под којима су оне живеле. Колика је, на пример, разлика између културне, европске, 95% писмене, економски организоване Словеније, и Македоније, која се још није пробудила за слободан политички живот, где има само 10—15% писмених, где људи станују често заједно са својом стоком! Велики контраст чине исто тако Србија и Војводина, Босна и Славонија. Друге покрајине, сличне економски и културно, дубоко се разликују психолошки, а њихово респективно становништво социолошки представља два потпуно супротна типа: сточарско-динамички и земљорадничко-статички. Тај случај је, на пример, са Црном Гором и Херцеговином с једне, и Хрватском с друге стране. Најзад, све те покрајине, нарочито оне лимитрофне, изгубиле су своје доскорашње центре: Словенија — Трст, Војводина — Пешту, Маће-

донија — Солун, и није им могућно да се брзо навикну на један нов заједнички центар — Београд. Томе су се противила и техничка средства: она која су наслеђена из прошлости — железнице и путови, трговачке и банкарске везе, била су сва упућена другим правцем, а нова још нису створена. Ако ништа друго, требало је *времена* да се сви ови мртви и живи елементи навикну на ново стање и да се прилагоде новим приликама.

Централистичка пракса која је одмах почела, а нарочито Видовдански Устав, од 1921. године нису допустили то навикавање и прилагођавање. Хтело се нагло и силом да измени оно што су лагано стварали векови. Цео државни, па и привредни, живот упућен је био одмах у Београд, нов и још необичан центар Југославије, ма да ништа за то није било претходно учињено. Међутим, потпуно спровођење овога Устава, због свих тих разлога, није било могућно. Тако су се поред централизованих администрација морале у великој мери задржати и покрајинске: на бирократију централизма надодала се бирократија федерације. Многобројно чиновништво — које је, упркос свима привидним и привременим редукцијама, нарасло на неких 250.000 људи — оптерећује страховито државни буџет, и чини да Југославија има *несразмерно велико буџетско оптерећење*. Од 4 милијарде, буџет се пео до 12 и 13 милијарди динара. Једна слабачка, неразвијена, оскудна народна привреда — претежно сељачка, дакле, примитивна и заостала — мора да носи на својим плећима пореско оптерећење од читавих 50% чистога приноса. То је исувише чак и за једну индустријску и банкарску привреду, а камо ли за 75% сељачку земљу Југославију. И то је несумњиво у великој мери отежало привредну кризу изазвану општим светским и специјално *нашим* неподесним уређењем.

У Југославији држава има у својим рукама врло велики број домена — шуме, рудници, лековите воде и т. д.; предузећа — железнице, поште, телеграфи и телефони, бродарство, фабрике шећера, свиле, ћилимова, оружја и муниције; све просветне и хигијенске установе, поред војске и целокупне администрације. Ни у једној земљи, осим Совјетске Русије, држава нема тако раширену компетенцију као у Југославији. Министри ту нису само одговорни носиоци извршне власти; то су још шефови десетина и стотина хиљада људи свих професија и свих друштвених позиција. На њихов потпис чека милионима аката из целе земље по најразноврснијим — врло значајним и сасвим незнатним — стварима. Бирократија не само што *опште-*

ређује привреду тешким новчаним наметима, она још *успорава* ток послова својим сложеним и гломазним апаратом. А највећи део привреде у државним је рукама или зависи од државе, из простог разлога што је ова једини велики произвођач и једини велики потрошач, и што је државни буџет једини знатнији биланс у Југославији.

Тако долазимо на трећи узрок привредне кризе: *оскудицу великих капитала*, домаћих или страних. У пасивним крајевима — Црна Гора, Херцеговина, Далмација — па и у онима који то нису, постоји увек обиље радне снаге, која би се врло радо запослила у индустрији. Али индустрије нема, и то је један од разлога што сви школовани и писменији људи јуришају на државну службу. Индустрије нема, и зато сељак под тако бедним условима продаје своје производе и преспава скоро целу зиму у нераду. Индустрије нема, и зато су тако јаке центрифугалне силе, конзервативне и статичне, које ометају процес уједињавања. А индустрије нема зато што нема капитала. Капитала, пак, нема зато што се он у земљи тешко концентрише услед ниског културног нивоа и улагача и банкара, и услед несређених прилика, а страни капитал оклева да дође.

Централно је данас питање у Југославији како да се у земљу доведе страни капитал. Рекло би се да решавање привредне кризе мора почети од њеног трећег узрока. Зато се толико много говори и пише о великом иностраном зајму. Ми пак, мислимо да се криза мора решавати оним истим путем којим се до ње дошло. Мора се почети тиме што ће се променити данашње централистичко уређење, јер је оно први и најглавнији узрок буџетског и ванбуџетског преоптерећења привреде. Кажем и ванбуџетског зато што *корупција* долази поглавито од превелике раздаљине између грађана-привредника и министара-администратора који решавају о судбини оних првих у највећим и најмањим стварима. Кад се управа децентрализује, буџет ће се смањити, а смањиће се и корупција, јер ће контрола бити лакша. Онда ће се, затим, олакшати продукциони процес, и привреда ће кренути живљим темпом. Најзад, нормалнији унутрашњи односи — који ће лакше доћи кад се централизам уклони — створиће и у иностранству нужно поверење према Југославији. И страни капитал ће са сигурношћу моћи да се упути у ову од природе богато обдарену земљу, било у облику зајма или кроз индустријске инвестиције.

Нарочито ми, људи из Србије, морамо, најзад, видети да је данашњи централистички начин државног уређења довео ствари

и односе до апсурдума. Пошто је Србија досада имала водећу улогу и пошто су њени прваци највише одговорни за све што се до данас десило, крајње је време да Србија опет проговори, али овога пута права, радна и поштена Србија.

II

Кад је реч о привредној кризи у нашој земљи, не може се губити из вида период у коме је она добила акутну форму. Ма да се у извесној мери осећала још у 1924. години, она је почела активније изнуривати болесника тек у 1925. години, да дође до свога врхунца у 1927. Не може се рећи да су томе узрок само елементарне непогоде које су снашле земљу у тим годинама, поплава, делимична суша и, најзад, општа суша у лето 1928. По нашем мишљењу, утицај елементарних недаћа — ма да капиталан у једној оволико сељачкој и неопремљеној земљи — није био једини. На развој привредне кризе биле су од пресуднога значаја две велике реформе које су изведене, у главном, 1924. и 1925. године, за министровања г. Д-ра Милана Стојадиновића. Мислимо на доношење Опште Царинске Тарифе и на нагло снажење динара.

Чим је Општа Царинска Тарифа ступила у живот, ми смо превидели њено пустошно дејство на нашу пољопривреду, на трговину, па тиме посредно и на целу привреду у земљи.[1] Услед високих царинских ставова на артикле најобилније потрошње, наш увоз је опао у своме делу најкориснијем за ситну унутрашњу трговину. За љубав неколико већих, у осталом добро увedених, индустријских предузећа, или, пак, таквих којима спаса нема, ми смо на целокупну народну привреду ударили један страховит напор од најмање две милијарде динара. Снабдевање нашег света, нарочито сељачког, јако је отежано високим царинама, ма да су одмах извесне машине и машински делови ослобођени царине. Та „борбена тарифа", како су је назвали њени протагонисти, нији послужила својој сврси, пошто под њом нисмо како ваља закључили ни један трговински уговор. Успели смо, пак, једно, да скоро затворимо врата индустријских земаља нашим пољопривредним артиклима, нарочито нашој пшеници и нашем вину. Они иначе нису бог зна како способни за конкуренцију на страним пијацама. Још су требали застрашујући

---

1 В. нашу студију „Путеви наше економске политике, с погледом на нову Општу Царинску Тарифу" у *Архиву за правне и друштвене науке* за септембар 1925, стр. 81—103.

ставови ове „убојне тарифе", па да наш извоз дође у велику, катастрофалну кризу, која се ове године изражава у дефициту од милијарде и по. Највише је, разуме се, погођена пољопривреда, то значи сам темељ наше привреде.

Није мање трагично деловало *снажење динара.* Као земља која по правилу треба да има активан трговински биланс, т. ј. извоз већи од увоза, ми немамо интереса да наш новац буде сувише јак на страним пијацама. Нарочито је снажење валуте без дејства кад се оно постигне само на страни, као што је био случај са динаром, док је његова куповна моћ у земљи остала у главном иста, нарочито за фабричке производе. Мислимо без корисног дејства за широке слојеве народне, и за основну нашу грану, за пољопривреду. Иначе је валутна реформа и те како добро дошла онима који су држали у рукама готов новац и хартије од вредности, и који имају везе са иностранством где је вредност нашег новца одједном готово удвостручена. Банке су од тога извукле највише користи, нарочито велике банке загребачке и београдске. Тиме се добрим делом и објашњава чудновата појава да у доба пуне економске кризе и депресије готово све банке у земљи деле својим члановима управе и акционарима богате дивиденде и тантијеме. Снажење динара на страни варочито је тешко погодило пољопривреду, јер су номиналне цене њених производа спале на половину у самој земљи, т. ј. онде где их уновчава ситан и средњи пољопривредник.

Кад је реч о лечењу привредне кризе, ова два момента се зацело не могу испустити из вида. Али се мора признати да ту интервенција државне власти није ни мало мање важна и да је солуција овде чак тежа него у горња три фактора (административно уређење, буџет, ликвидни капитал).

Што се тиче првога, т. ј. царинске политике, ми смо раније (у наведеном чланку *Архива*) рекли своје мишљење. Оно је, укратко, у томе да се укине увозна царина на све машине и справе које могу да усаврше нашу пољопривредну производњу и да се царињења заштите само оне индустрије којима је заштита неопходна а имају несумњивих услова за развијање, у првом реду, пољопривредних индустрија. То технички не би било неизводљиво. Само би се морали победити утицаји малога броја заинтересованих индустријалаца, што није лако с обзиром на њихову одличну организацију и на моћна средства њихове акције...

Још теже је решити питање валуте. Иако је несумњиво за нас да је њено нагло снажење и вештачко стабилизовање

било од катастрофалних последица за нашу привреду, а поглавито за наш земљорадднички свет, ипак је исто тако несумњиво да се данас без велике опасности не би смело ићи натраг у инфлацију. Осим Шпаније, наша земља је једина која још није стабилизовала своју валуту. И значило би формално убијати свој кредит у иностранству кад би се динар обарао. Али, с друге стране, не може се очекивати никакав полет у привреди док се положај сељаков озбиљно не поправи. То се може учинити на неколико начина: 1) повећањем цена његових производа, — а то се може постићи једино обарањем динара или друкчијом организацијом продаје, т.ј. укидањем посредника; 2) повећањем приноса у земљорадњи, — што се постиже споро и при најбољој рационализацији, у нашим приликама страховито споро; 3) радикалним лечењем кредитних односа на селу, нарочито у Србији, — што се не да замислити без веће инвестиције капитала, свакако узетог са стране.

Види се да наша земља има једну трагичну ситуацију која врло много личи на један circulus vitiosus. Што се више посматра и студира појава привредне кризе код нас, све више се добија утисак да нема решења њеног без дубоких, коренитих промена у читавој нашој економској политици. Ми смо обележили неке од тих промена које нам изгледају могућне. Али чак се ни њима не може приступити док се не одговори пре свега на питање: какву државу ми хоћемо да изграђујемо? Другим речима: који друштвени ред хоћемо да ставимо као основ наше привредне зграде. Ако се одлучимо за тип државе који предоминира у садашњој Европи, онда је јасно да ће бити жртвовано село, земљорадник, радник и занатлија, и да ће се на њиховом пролетаризовању подићи једна индустрија и трговина, која не мора бити национална, али ће сигурно бити капиталистичка. Ако пођемо обрнутим правцем, ићи ће се спорије, али сигурније новим путевима. За ово друго је потребно много самопоуздања, много вере, много смелости, — више него што се данас може претпоставити...[1]

Д-р Драгољуб Јовановић

---

1 Објављујући овај чланак Д-р Драгољуба Јовановића, као једно интересантно и актуелно мишљење писца, уредништво „Летописа Матице Српске" отвара дискусију по најважнијим питањима садашњице: по питању нове поделе земље и правца наше трговинске политике.

Питање Правног Факултета у Суботици

I

Питање укидања факултета у Војводини у вези са питањем броја универзитета

1. — Универзитетска настава код нас и у Европи

Код нас је много распрострањено мишљење да имамо много факултета, те да је потребно укинути неке од њих. Сваки разговор о вишој настави облигатно је пропраћен 'звучним изразима о „хиперпродукцији интелектуалаца" о „интелектуалном пролетаријату" о „инфлацији научника". Што је најинтересантније, тако не мисли најшира и рђаво обавештена публика, која сва своја обавештења о стварима више наставе, као и о свему другом, црпе из дневних листова; то мишљење имају и многи угледни наши научници и јавни радници. Један од њих тврдио је да ми немамо потребе за три пуна универзитета, да су један медецински и један технички факултет за нашу земљу данас довољни, и да код нас постоји „инфлација научника", пошто универзитети наше земље имају 259 редовних професора. Потребно би било укинути неке од постојећих факултета. „И што се пре то питање пресече, у толико ће се лакше пресећи, са мање бола и трзавица" (М. Грол, Н. Европа, XV, 242. и 244.) То пресецање питања имало је да значи у првом укидање правног факултета у Суботици и филозофског факултета у Скопљу, чије је питање опстанка на дневном реду готово од њиховог оснивања. Меродавни су прихватили ово гледиште, и у пројект финансијског закона за 1928./29. унесен је био § 44., којим се овлашћује Министарски Савет да укине непотребне факултете.

Хиперпродукција интелектуалаца, инфлација научника, сувишност три универзитета за народ од преко 12.000.000 становника! Слушајући све то, човеку се чини да сања. И то тако иде из дана у дан, увек исто, као да је сваки општински ћата свршио правни факултет, и да свако село има свог лекара. По тим паролама рекло би се да имамо више интелектуалаца него иједна земља у Европи. То ће бити интересантна тема, за оног ко се доцније буде бавио идејама нашег доба, да истражује како је наше друштво могло прихватити те афирмације, тако противне стварности и нашим очигледним интересима.

Ми имамо три универзитета и поред њих још један филозофски факултет у Скопљу и један правни факултет у Суботици. На њима је у летњем семестру 1926./27. било уписано укупно 11.621 студент, и то: у Београду 6.177, у Загребу 3.847, у Љубљани 1.153, у Суботици 314, у Скопљу 100. (Податак за Загреб је из зимског семестра 1926./27., пошто немам податке за летњи семестар). Редовних и ванредних професора и доцената било је укупно 408. Поред тога било је и хонорарних професора (61 у Београду у летњем семестру 1926./27.). 1921. године било је укупно 12.225 студената и 343 професора, и то: у Београду 7.668 студенита и 127 професора; у Загребу 3.249 студената и 133 професора; у Љубљани 769 студената и 73 професора; у Суботици 433 студента и 10 професора; у Скопљу 106 студената и 10 професора. То су цифре наше универзитетске наставе. Питање је, како оне стоје у односу са нашим потребама. Од одговора на то питање, и једино од њега, требало би да зависи наша универзитетска политика.

Ако се стане на гледиште да у погледу више образованости треба да се старамо да се што више приближимо западним народима, онда се одговор на постављено питање може најпоузданије извести поређењем предње статистике са статистикама тих народа.

Француска има 17 државних и 6 приватних универзитета, што чини 1 универзитет на 1,700,000 становника. Шпанија има 11 универзитета, 1 универзитет на 2,000.000 становника. Шведска има 3 универзитета, 1 на 2,000,000 становника. Немачка има 23 университета на 60,000.000 становника, те је однос 1: 2,650.000. У Холандији постоји 5 универзитета, 1:1,400.000, пошто Холандија има око 7,000.000 становника. Румунија има 4 универзитета, 1 универзитет на 4,250.000 становника. Италија има 27 универзитета, које државних које слободних, на 39,000.000 становника, што чини 1 универзитет на 1,440.000 становника. У Мађарској постоји 4 универзитета на 8,000.000 становника, 1 на 2,000.000 становника. Аустрија има 3 универзитета, 1 на 2,200.000 становника. Белгија има 5 универзитета, 1 на 1,260.000 становника. Поред тога отворен је 1923. године Колонијални Универзитет у Анверсу. Португалија има 3 универзитета, 1 на 2,000.000 становника. Пољска има 7 универзитета и 9 виших школа у рангу универзитета на 27,000.000 становника.

Ми имамо 3 универзитета на 13,000.000 становника, 1 универзитет на 4,000.000 становника, те у погледу броја универ-

зитета предњачимо само Румунији. Али ако се изузме универзитет у Љубљани, чија је делатност самим језиком ограничена на област од милион становника, онда нам остају 2 универзитета са два помоћна факултета, на 11,000.000 становника, дакле, 1 университет на 5,500.000 становника. *Закључак: ми имамо релативно најмање универзитета.*

Ништа не стоји боље ни са бројем професора. Ми имамо 408 професора и доцената (по подацима из 1926.). У Немачкој, чији је број становништва пет пута већи од нашег, било је 1923. године 4.440 универзитетских наставника, дакле, 11 пута више него код нас. Ако бисмо хтели да следимо пример Немачке, ми бисмо требали да имамо око 900 универзитетских наставника. У самом Берлину било је исте године 562 наставника на 6.294 студента, док код нас на 11.621 студента у целој земљи долази свега 408 професора. У Пешти је 1922./23. било 497 професора на универзитету, вишој техничкој школи и економском факултету. Беч је 1921./22. године имао 780 професора на универзитету, а сва три аустријска универзитета имала су 1.198 професора, док смо ми имали исте године свега 343 професора. Аустрија, по броју становништва два пут мања од наше земље, имала је тада три пута више универзитетских наставника него ми.

И поређење броја наших студената са бројевима студената других земаља показује нашу инфериорност. Код нас је 1925./26. године било 11.621 студент, а у самој Пешти било их је 1923. на универзитету, економском факултету и високој техничкој школи 13.252. У Немачкој било је у летњем семестру 1826./27. на универзитетима 72.189 студената, а заједно са високим школама (техничким рударским, шумарским, ветеринарским) 98.384. Сразмерно том броју, ми бисмо требали да имамо око 20.000 студената. У Пољској има на 27,000.000 становника било је 1923./24. године 38.879 студената. У Белгији, на 7,500.000 становника било је 1921./22. преко 9.000 студената само на универзитетима. У Данској (3,267.000 становника) било је на универзитету у Копенхагену и политехничком институту око 5.400 студената.

За нас је од нарочитог интереса стање универзитетске наставе у суседним земљама, нарочито у Аустрији, Италији и Мађарској. У општој утакмици народа и на овом пољу, као и на сваком другом, треба пре свега да пратимо напоре наших суседа и да не дозволимо да стално и много изостајемо иза њих.

2. — *Аустрија*

Аустрија има 3 универзитета на 6,535.759 становника, дакле, 1 универзитет на 2,265.000 становника. Поред тога она има многе високе школе у рангу универзитета од којих треба поменути техничке школе у Бечу и Грацу. Универзитети и ове две школе имали су 1921./22. школске године 22.922 студента, што значи да је Аустрија имала тада двапут више студената него наша земља, иако је број нашег становништва двапут већи. Сами универзитети имали су исте године 16.634 студента. Исте просветне установе имале су 1921./22. године 1.489 професора, док је исте године код нас било на универзитетима 343 универзитетска професора. Са аустријским библиотекама не можемо ни помишљати да се поредимо. Бечка универзитетска библиотека има преко 1,000.000 књига, а универзитетска у Грацу око 325.000. Према њима наше библиотеке личе на ђачке књижнице.

3. — *Италија*

У Италији (38,755.576 становника) има, не рачунајући универзитет за странце у Перузи, 27 универзитета, 1 универзитет на 1,440.000 становника. Поред универзитета постоји већи број виших школа у рангу универзитета, као Виши Технички Институт у Милану, 7 високих трговачких академија, 3 високе школе за агрикултуру, 5 инжињерских школа, 2 високе поморске школе висока шумарска школа у Флоренцији, институт за социјалне науке, школа за оријенталне језике у Напуљу, 3 високе ветеринарске школе и још неке друге. 21 универзитет (за 6 универзитета немам податке) и наведене високе школе, имале су 1921./22. године 51.613 слушаоца, што значи да у Италији на сваких 750 становника долази 1 студент. Код нас је тај однос 1:1034.

Разматрање статуса италијанских универзитета за нас је од интереса са више тачки гледишта.

Универзитети у Италији већином су основани пре више векова. Иако је њихов број импозантно велики, у Италији се више не помишља на њихово укидање. Али се Италија не ограничава на одржање постојећих универзитета; нови италијански режим, после извесних колебања у почетку, сада одлучно тежи за повећањем броја универзитета, Тако су 1924. године отворена 4 нова универзитета: у Флоренцији, Милану, Трсту и Бари-у. Овај последњи, који се налази према нашој и албанској јадранској обали у утврђеном граду од 60.000 становника, носи значајно име Universitá dell' Adriatico.

Највећи део ових универзитета налази се у варошима које имају испод 100.000 становника. 7 универзитета налази се у варошима испод 43.000 становника. Павија, са 39.000 становника, има иниверзитет са 8 факултета и школа: факултет правних и политичких наука, факултет медицине и хирургије, филозофски и књижевни факултет, специјалну школу за класичну филологију и старине, школу за спремање за средњошколску наставу, факултет физички, математички и природних наука, школу за фармацију, и школу за архитектуру. Од осталих универзитетских вароши, Сасари има 43.000 становника, Сиена 41.000, Кањари 38.000, Мачерата 23.000, Урбино 20.000. Најинтересантнији је случај варошице Камерино, која има само 12.000 становника и слободан универзитет са правним факултетом, медицинско-хируршким факултетом, школом за фармацију, ветеринарском школом и акушерском школом.

Сви ови универзитети снабдевени су моћним средствима за рад. Нарочито су библиотеке развијене, тако да се у том погледу ми не можемо ни из далека поредити са њима. Ево неколико цифара: Универзитетска библиотека у Камерину има 54.000, а поред ње постоји и библиотека правног факултета. Варошка библиотека у Мочерати има 80.000 књига, а библиотека правног факултета 9.000. Универзитетска библиотека у Сиени има око 70.000 књига, а библиотека правног семинара око 40.000. У Сасари-у универзитетска библиотека има 112.000 књига, у Падови 314.000, у Парми 250.000 и 140.000 рукописа; Поред тога палатинска библиотека у Парми има око 323.000 књига и 65.000 рукописа. У Павији универзитетска библиотека има око 490.000 књига, у Пизи око 300.000. Да и не помињемо библиотеке воликих универзитетских центара, као Рим и Турино, у којима број књига у библиотекама досеже близу милиона, а у којима се налазе и друге знамените јавне библиотеке са више стотина хиљада књига. Оно што нарочито треба подвући, то је да је број наставника на појединим факултетима много већи него код нас. Док се код нас сматра да број од 244 наставника (редовних и ванредних професора доцената, хонорарних професора, лектора и учитеља заједно) београдског универзитета, представља „научну инфлацију", дотле на римском универзитету само правни и медицински факултети имају 296 наставника. Међутим, на римском универзитету било је 1921./22. године 5.769 студената, док их је тада у Београду било 7.668 (у Београду је исте године било само 127 професора).

У Риму има више универзитетских наставника него код нас у целој земљи. Правни факултет у Београду имао је 1926./27. године 26 наставника (од којих 4 доцента и 5 хонорарних); правни факултет у Риму имао је 1924./25. 89 наставника, у Падови 37, у Палерму 39.

Нарочиту пажњу заслужују такође статистике студената (сви подаци су из 1921./22. године). Поред неколико универзитета где је број студената доста велики, као што су Рим, који има 5.769 студената, Напуљ, 6.980, Болоња 3.031, Палермо 3.675, Падова 2.751, Турино 2.661, на многима тај број не прелази 1.000. Универзитет у Месини (5 факултета) има 985 студената; универзитет у Модени (4 факултета) 791; у Парми (4 факултета) 568, што чини 142 студента просечно на 1 факултет; у Сиени (3 факултета) 443; у Кањари-у (2 факултета) 411; у Сасари-у (3 факултета) 166, што чини просечно 89 студената на 1 факултет; у Перузи (4 факултета) 338, дакле просечно 84 студента на факултет; у Урбину (2 факултета) 179; у Мачерати (правни факултет) 117. Ако се прегледају бројеви свију италијанских универзитета, онда се констатује да је 1921./22. године било у Италији 8 универзитета од којих ни један није имао више студената од нашег правног факултета у Суботици, који је исте године имао 542 у летњем а 496 у зимском семестру. Шест италијанских универзитета имали су те године сваки мање студената него што их има сада суботички правни факултет (387 у зимском семестру 1928./29.).

Специјално што се правних факултета тиче, ваља приметити следеће: поред специјалних школа за економске и социјалне науке, Италија има 24 правна факултета, дакле 1 правни факултет на 1.600.000 становника. Поред тога постоји преко 80 правних института, од којих 53 ван универзитета, у којима се гаје правне и друштвене науке. Наша држава, трипут мања од Италије по броју становника, има шест пута мање правних факултета од њих. О правним институтима да и не говоримо. У „Minerva". I g. XXVIII, B. II. S. 274. col. 2., помиње се 12 таквих института код нас; неки од њих и не постоје, а међу осталима се помињу Руски економски кабинет у С. Х. С., Правничко друштво у Загребу, Поштански музеј и књижница, Висока школа за промет, библиотека ове школе. Ако се код нас укине правни факултет у Суботици, ми ћемо имати свега три правна факултета, или један факултет на 4,000.000 становника. Пошто је, како је већ поменуто, љубљански правни факултет

ограничен језиком на област од 1,000.000 становника, то би за осталих 11,000.000 после укидања правног факултета у Војводини остала два правна факултета, што значи 1 на 5,500.000 становника. То би значило, не само напустити такмичење са западним народима, већ заостати иза Румуније, Бугарске и Турске.

4. — Мађарска

Мађарска има 4 потпуна универзитета на 8,000.009 становника, 1 универзитет на 2,000.000. Универзитети се налазе у Пешти, Сегедину, Печују и Дебрецину. Бројеви студената и професора ових универзитета били су следећи: у 1923. години: универзитет у Пешти 6.896 студената и 364 професора, универзитет у Дебрецину 806 студената и 47 професора, универзитет у Сегедину 1.103 студента и 70 професора и универзитет у Печују 1.530 студената и 45 професора. Поред тога постоји у Пешти висока техничка школа, правни технички универзитет, која је 1923. године имала 4.048 студената и 116 професора. 1919. основан је у Пешти независан економски факултет, који је 1923. године имао 2.308 студената и 17 професора. Са овим факултетом спојен је оријентални институт, чији је циљ испитивање источних (балканских) трговинских односа и језика. Поред правних факултета који постоје на универзитетима, у Мађарској има још 6 правних академија, т.ј. 6 независних правних факултета, који су 1923. године имали 1.037 студената и 44 професора. Овој листи треба додати високу ветеринарску школу у Пешти (285 студената и 29 професора) високу рударску и шумарску школу (342 студента и 20 професора), и три високе агрикултурне школе (1.167 студената и 36 професора).

Нарочито треба истаћи да је највећи део ових установа новијег датума. Од четири, колико их има у Мађарској, два универзитета су основана после Рата: универзитет у Сегедину основан је 1921. године, а универзитет у Печују 1923. године, када је заменио тамошњу правну академију. Универзитет у Дебрецину основан је 1914. године а употпуњен после Рата. На његово грађење утрошено је досада 27,150,000 златних круна (преко 300,000.000'— динара). Правна академија у Кечкемету основана је 1924. а независан економски факултет у Пешти 1919. године. Задатак свих ових установа, а нарочито пограничних универзитета (печујски и сегедински су на нашој граници а дебрецински на румунској), најбоље је формулисао мађарски Министар Просвете г. Клебелсберг. Говорећи о овим универзи-

тетима он је рекао да се морају напрегнути све снаге, да би се могло учествовати у научној утакмици, *и да су ови универзитети основани по цену изванредних материјалних напора, да буду предстража мађарске науке и мађарске националне свести.*

Као и универзитети у Италији, и мађарски универзитети снабдевени су богатим библиотекама. Правна академија у Кечкемету (355 студената) има библиотеку од преко 40.000 књига, а варошка библиотека истог града око 16.000 књига. Универзитетска библиотека у Печују има око 150.000 књига, у Сегедину 90.000, док сегединска варошка библиотека има 120.000 књига. Универзитетска библиотека у Пешти има преко пола милиона књига, библиотека економског факултета 30.000, а библиотека политехнике преко 125.000. И у овом погледу Мађарска далеко измиче испред нас.

Број професора је много већи него код нас. Само пештански универзитет имао је 1923. године 364 професора, више него што их је тада било на свима нашим универзитетима (343). Са професорима политехнике (116), професори пештанског универзитета (364) чинили су већи број (480), него што има универзитетских професора у целој нашој земљи.

Исто је и са бројем студената. Само у Пешти, на универзитету, економском факултету и политехници било је 1923. године 14.252 студента, а 1925. године 10.358. Са студентима осталих универзитета, тај број износио је 1925. године 14.035. Ради поређења, напоменимо да је код нас на свима универзитетима и помоћним факултетима било 1923. године 12.225 студената а 1926. године 11.621.

5. — *Закључак.*

Наведени статистички податци о стању универзитетске наставе код нас и на страни показују да ми немамо ни толико универзитета, ни толико професора, ни толико студената, колико би требало да имамо. Нарочито је неповољно по нас поређење у овом погледу с Аустријом, Италијом и Мађарском. По италијанском размеру броја универзитета и броја становника (1 : 1,440.000) требало би да имамо не три универзитета и два „помоћна“ факултета, већ осам универзитета. Ако не водимо рачуна о слободним универзитетима у Италији, већ само о државним, онда би требало да имамо шест универзитета. Исти закључак даје нам и поређење са Аустријом и Мађарском. Дакле, не само што не би требало дирати ни један постојећи факултет, него би требало

оснивати нове универзитете ако желимо да се у могућности утакмице на научном пољу изједначимо са нашим суседима.

Да би си се схватио значај горњих статистика, треба имати на уму да код нас постоји и апсолутно и сразмерно далеко мањи број универзитетски образованих лица него у свима наведеним земљама. У свима тим земљама универзитети постоје од пре више векова. У Италији шест универзитета води порекло из XIII века, 5 из XIV, 2 из XV и 3 из XVI. Потребе државе за школованим чиновништвом одавно су тамо задовољене, што код нас још није случај, нити ће скоро бити. На сваки конкурс за место и најнижег административног или судског чиновника јављају се у тим земљама десетине људи са највишим универзитетским квалификацијама. Па ипак, све те земље раде на развијању универзитета. Тамо се не каже да рад универзитета ствара „интелектуални пролетаријат", напротив, свакоме је јасно да је само тако могуће одабирање најбољих и подизање квалитета интелигенције. Утакмица захтева од сваког који жели да продре и успе напоран и сталан рад. Код нас, међутим, нема ни спомена о одабирању. Узима се све што се јави. Зато је, у опште говорећи, ниво спреме наше интелигенције врло низак. Знање велике већине ограничено је садржином „табака", а доцније се допуњава готово искључиво читањем новина. Чини ми се да је Виљем II рекао да су немачку индустрију створили прекобројни инжињери, принуђени да се стално напрежу и усавршавају, да би добили посла. Код нас би се могло рећи да наш интелектуални подмладак стварају недоучени студенти, а да нам законе примењују полицијски чиновници, чија огромна већина није ни видела правни факултет. (По једном обавештењу, ми имамо две трећине срески поглавара који нису дипломирани правници.) О учествовању у међународној научној утакмици, у таквим приликама, једва да може бити речи. Научни подмладак се код нас врло ретко регрутује. На многе конкурсе за универзитетске наставнике не јавља се нико. Суботички правни факултет расписао је недавно конкурс за два наставника за приватно право; после три месеца од отварања конкурса нико се није јавио. Наука се код нас, у главном, гаји на универзитетима. Ко ће продужити рад на нашој науци када се у догледној будућности многи њени истакнути представници буду повукли?

Укидање правног факултета у Суботици код нас је готово стално на дневном реду, пошто се сматра да нам је довољно

три правна факултета. Трианонска Мађарска има десет правних факултета, од којих су неки основани тек после Рата. Тамо долази један правни факултет на 800.000 становника. Па ипак, иако је Мађарска препуна правника, пошто се скоро сво чиновништво негдашњих земаља Круне Светога Стевана стекло тамо, не сматра се да правни факуктети стварају интелектуални пролетаријат; напротив, у тим и другим факултетима, за које се чине изванредни материјални напори, Мађари гледају „предстражу Мађарске науке и мађарске националне ствести".

Правни факултет у Суботици не би никако требало укинути. Финансијски разлог (тежња за штедњом) више је имагиниран него реалан. Тај факултет стаје годишње нешто више од 1,000.000 динара. Ако факултет буде укинут, највећи део те суме биће употребљен на исплату пензија и плата особљу на новим положајима. Па и кад би се у ствари учинила уштеда укидањем овог факултета, та би уштеда била несразмерно мала према просветно-културној и националној штети коју би то укидање факултета повукло. Питање је смемо ли ми, ради уштеде једног милиона, укинути једину научну установу Војводине која, поред осталог, треба да ради и на развијању правне и политичке свести у национално-хеторогеној Војводини? Смемо ли то учинити нарочито у тренутку кад се с оне стране границе троши само на грађевине једног новог пограничног универзитета 300,000.000'— динара, сума која би код нас била довољна да се правни факултет у Суботици издржава 250 година, пошто његов буџет износи 1,200.000.— годишње.

По броју студената, суботички правни факултет показује се потпуно способан за живот. Већ је споменуто да он има више студената него многи италијански универзитети са свима својим факултетима. 1927/28. године он је имао 408 студената, више него неки познати немачки правни факултети. 1926/27. правни факултет у Ростоку имао је 323 студента, у Гисену 331, у Грајфсвалду 385, у Ерлангену 396, у Хале 463. Он има више студената него правни факултет у Утрехту (Холандија), који има свега 120 студената; него мађарски правни факултет у Дебрецину (331 студент 1925/6.) у Кечкемету (355 студената 1924.), у Мишколцу (400 студената 1924/25.) Он има више студената него наш правни факултет у Љубљани, о чијем укидању није никада било речи.

Нарочито треба истаћи да правни факултет није више „пресађена биљка", већ да је ухватио корен у Војводини. Док

је раније број студената Војвођана на правним факултету био релативно мали, Војвођани су данас у већини. Ево бројева: 1921/22. на 542 студената укупно било је 130 Војвођана у зимском семестру, а у летњем на 496 студената 89 Војвођана; 1925/26. па 319 студената било их је 106 из Војводине 1926/27. на 355 било је 156 из Војводине; 1927/28. на 488 студената 212 из Војводине, и прошлог семестра (зимски 1928/29.) на 387 студената 222 Војвођанина.

Хиперпродукција интелектуалаца, интелектуални пролетаријат, научна инфлација, па и постизање штедње укидањем њених факултета су празне речи и варке. Хоће ли те пароле ниодкуда ипак бити довољне да се на меродавном месту учини грех и против наше науке и против добро схваћених државних интереса?

II

Треба ли војвођански правни факултет оставити у Суботици или га преместити у Нови Сад

То је питање досада често потрзано, и готово увек, сви који су се њиме бавили изјашњавали су се у корист Новог Сада. У тренутку оснивања факултета изгледало је да га из националних разлога треба сместити у Суботицу. Данас се то мишљење мора ревидирати. Војвођански факултет боље ће извршити своју мисију у Новом Саду него у Суботици. Разлози за његово премештање у Нови Сад су следећи:

1.) Културно просветни. Иако мања варош но Суботица, Нови Сад је много културнија и просвећенија варош. Његова средина је много „интелектуалнија" од суботичке средине. Сви покушаји да се у Суботици оснује Народни Увиверзитет пропали су. Ма ко да држи јавно предавање, минимум публике. Суботица је више село него варош. Већину њеног становништва чине земљорадници, који зимују у Суботици а лето проводе на салашима. У њој нема ничега што може дати подстрека за рад, нити разоноде младим људима, којима је потребно и једно и друго. Сав друштвени живот сведен је на две три кафане у центру вароши. Нови Сад је у овом погледу сасвим различит од Суботице. Некадашња „Српска Атина", он је очувао и данас веће интересовање за ствари духа. Поред знамените Матице Српске, и њене библиотеке, он има више библиотека. У његовој непосредној близини у Карловцима налази се велика библиотека Патријаршије. Уз то, у Новом Саду

је и Апелациони Суд и одељење Касационог Суда, као и Адвокатска Комора. Али Нови Сад није само културно-просветни центар; он је и економски центар Војводине. У њему се налази продуктна берза и трговачко-индустријско-занатска комора. У њему је друштвени живот развијенији а околина (Фрушка Гора и Дунав) даје омладини више средстава за здраву разоноду.

2). Национални. Нови Сад је националнија варош од Суботице, која је у овом погледу прилично заостала. Државна је потреба скупити национално хетерогену војвођанску омладину у једно национално свесније место од Суботице, и тамо је формирати. Додуше факултет са приличним бројем својих национално свесних студената даје Суботици живљи изглед. Али је та добит много мање од опасности коју за велики број студената представља студирање и бављење у једној национално успаваној средини. Борављење нашег интелектуалног подмлатка у таквој средини није без велике опасности.

3.) Географски. Реон акције правног факултета у Новом Саду биће већи него што је у Суботици. У Суботици он се ограничава, у главном, на Северну Бачку. Кад би факултет био у Новом Саду, он би прикупљао омладину из целе Бачке, Баната и Барање, великог дела Срема, дела Славоније, а можда Мачве и Посавине. У сваком случају, сви они који долазе у Суботицу на студије пратили би факултет у Нови Сад.

4.) Историјски. Још половином прошлог века родољуби, међу којима је и патријарх Ј. Рајачић, радили су на оснивању српског универзитета у Војводини (Летопис Матице Српске књ. 308. стр.127. и сл.). Милетић и његово коло живо су радили на оснивању Српске Правне Академије у Новом-Саду, „да не буду принуђени синови наши оно у туђина тражити, што треба да на свом дому имају" (Летопис, 308 стр. 173.). За ту академију основан је фонд, скупљени су многи прилози (међу којима се налази и прилог Илије Милосављевића — Коларца од 400 дуката). Владика Платон Анатацковић завештао је своју палату за ту академију (Пашићева ул. бр. 6.). Све то лежи неискоришћено. Излажући сталне напоре Новог Сада кроз три деценије да добије правни факултет, г. Васа Стајић пише: (Летопис 318. стр. 180 и 181.) „Од 1864,... од дана кад је Матица Српска пренесена у Нови Сад овде се осећа, да без факултета ни Матица не може цветати..... Ни један град наше државе, а још мање Војводине, нема толико права на факултет колико Нови Сад, јер ни један није толико жртвовао за мисао, ни један тако

упорно снивао тај сан. И кад се на универзитету у Београду решило да се Војводини да правни факултет, дошли су у Нови Сад тада Министар Просвете, Павле Маринковић, и тадањи ректор универзитета Слободан Јовановић. При саветовању о смештању правног факултета у Нови Сад, нашло се да зато говоре још и ови разлози: има готова палата коју је владика Платон још 1861. године томе наменио; близина Београда ће омогућити да у Новом Саду предају и професори из Београда; најзад, Нови Сад има, почев од градског суда, преко среског и окружног суда, све инстанције до Касације."

„Ипак широкогрудост тадањег просветног представника Војводине учинила је да претегну националне потребе Суботице, и правни факултет је упућен онамо да се све до данас онде осећа као пресађена биљка која не може да пусти жиле, и да се једнако тражи град у коме би тај факултет срастао са животом, добијао од живота сокове, једрио и формирао живот око себе... Стогодишња Матица је и данас упућена на средњошколске професоре да они, утучени грубим животом, обнављају огњиште племенитих прегнућа. А не треба то тако да остане. — Још мање би, међутим, смело дуго трајати да неплодни и без користи леже фондови Саве Вуковића, Платона Атанацковића, Теодора Мандића, Арсе Пајевића, Илије Миосављевића — Коларца и толиких других приложитеља фонду новосадске гимназије и „фонду будуће српске народне правне академије у Новом Саду". — А најмање бисмо смели дочекати дан у који би Војводина — област која са 9% становништва наше Државе даје држави 25% њене продукције — изгубила и овај једини научни завод, ово једино огњиште научног рада; јер би то био дан у који би Војводина била стављена ниже Словеније с толиким факултетима и музејима, ниже Далмације с музејем, архивом и академијом, ниже Босне с музејем, ниже Јужне Србије с факултетом, ниже и саме Црне Горе, која као да ће задржати свој архив."

5.) Напослетку, и потреба сталности наставничког кадра налаже да се факултет пренесе из Суботице у Нови Сад. Готово ни један садашњи наставник суботичког правног факултета не мисли остати стално у Суботици. Сви сматрају Суботицу као пролазно место. Већ су двојица отишли у Загреб, а двојица у Љубљану. Један је напустио професорски положај у Суботици за друго занимање у Београду. Нови Сад би, напротив, привукао већину професора, да се у њему стално настане. А без те

оданости професора месту где је факултет, ни сам се факултет не може изградити дефинитивно и добити своју сопствену физиономију, тако потребну установама ове врсте.

Д-р. Михаило Константиновић

Резултати Међународне Конференције за Привредну Статистику

Међународна или, како су је у току заседања презвали, Дипломатска Конференција за Привредну Статистику састала се 26. новембра 1928. године у Женеви у згради Друштва Народа. Заступљене су биле 42 државе, и то 41 као равноправни преговарачи а једна као прост посматралац (Сијам). Од 42 државе учеснице, 35 су били чланови Друштва Народа, а седам њих нису припадали Лиги. У тих седам држава долазе и Савез Совјетских Република и Северно-Америчка Унија (још поред Турске, Мексика, Бразила, Мисира и Екватора). Ваневропске државе су послале своје представнике више него што то редовно бива на међународним конференцијама. Укупно је било заступљено на Конференцији 16 ваневропских држава. Може се слободно рећи да су све важније светске државе узеле учешћа на овој Конференцији.

Број делегата појединих држава био је разнолик: он се кретао од једног до осам (највише их је послала Совјетска Русија, под разним именима, као: експерт, помоћни експерт, секретар и т. д.). Свака је држава ипак и у одборима и у пленуму Конференције имала само по један глас. Но поред званичних представника држава, на Конференцији су учествовали и представници разних међународних економских и статистичких удружења; они су имали само саветодавајући глас. У том својству су на Конференцији били представљени: Економски Комитет Друштва Народа, Међународни Пољопривредни Институт у Риму, Међународна Трговачка Комора, Међународна Организација Саобраћаја и Транзита, Међународни Биро Рада и Међународни Статистички Институт из Хага.

Председника Конференције изабрао, је по утврђеном реду, Савет Друштва Народа, давно пре састанка Конференције. У тој функцији је био професор економских наука на Женевском Универзитету г. Рапар, који је и раније обављао у Друштву Народа врло важне и деликатне функције (неко време је био и председник Одељења за Мандате).

Порекло ове Конференције треба тражити у ранијим временима. Један од основних циљева Међународног Статистичког Института у Хагу, основаног пре пола века, био је у изналажењу пута и начина да се статистичке операције у разним државама изводе по истим методама и подаци публикују у приближно истом опсегу, како би се добили међународно упоредиви прегледи. Али Међународни Статистички Институт није могао успети да у том циљу обавеже поједине државе; он је само препоручивао поступак и предлагао методе. Стварно извођење тих његових жеља и препорука остављено је било потпуно доброј вољи појединих држава. Ма колико да је тај Институт уживао престиж у статистичким управама свих културних држава, политичке прилике и статистичка свест у готово свим предратним државама противиле су се извођењу његових предлога. Не треба заборавити да је до половине прошлог века сваки статистички податак сматран као једна од највећих тајна, коју смеју да знају једино управљачи државе. У Црној Гори су, на пример, ти појмови владали за читаво време њеног постојања, још и 1914. године. А до пре стотину година није се уопште смело ништа ни предузимати на статистици, чак ни за унутарње потребе појединих држава. Позната је изрека владајућих кругова у једном народу; „Колика би нам тек опасност предстојала кад би наше слуге почеле да нас броје".

У новије време статистика крчи себи пут: она је постала један од најважнијих и највише цењених апарата модерних државних управа. Али је ипак ретко која држава хтела и дозвољавала да подаци о односима у њој буду саопштавани иностраној јавности и то још у форми коју то иностранство преферира и тражи. Тако смо имали, по нашем мишљењу, четири врсте држава у овом погледу: 1) државе које уопште нису схватале и цениле важност статистичких података чак ни за своје унутарње потребе, па, према томе, нису ништа предузимале за модерну организацију своје сопствене статистичке службе: 2) државе које су имале добро организовану статистичку делатност али податке у главном, нису публиковале већ су их управне

власти употребљавале скривено од осталог света; 3) државе које су имале добре податке али су објављивали нетачне и лажне; и 4) државе које су објављивале целом свету све прилике и односе које су њихови статистички органи изнашли да постоје и обухватили у својим операцијама.

У ову четврту категорију држава спадају данас све високо културне земље. Али број тих земаља није велик. Зато је требало све учинити да се он повећа до крајних граница, да обухвати све државе које спадају у културну заједницу народа.

Због тога је Друштво Народа узело на себе задатак да то уведе и реалише. То је био главни циљ ове Конференције. У прелиминарним документима и говорима на Конференцији, то се избегавало довољно јасно истаћи, да се не би вређала осетљивост појединих држава. Али се то назирало из стилизације самог пројекта конвенције. Конвенцијом се није само желело проширење поља статистичке делатности, и онемогућење лажних и нетачних података, једнако као и прибирање тајних података. Отуда наређење да се подаци имају публиковати само ако се та врста уопште прикупља (што стоји понегде на вољу појединим државама), и да се израђују статистике, са довољним степеном тачности". Конвенцијом се, канда, једнако хтело жигосати статистичко неинтересовање појединих држава као и тајно статистицирање односно публиковање нетачних података (без обзира да ли је оно намерно или само последица недовољне пажње или недовољне способности статистичких органа).

Друштво Народа је, још у почетку свога постојања, обратило доста приличну пажњу на статистику, нарочито економску. Економски Комитет његов је још 1919. године био преузео извесне прелиминарне радове, али то се може више сматрати као информирање о стварима и студирање проблема него као само извођење. Ипак, 1922. године, на Економској Конференцији у Ђенови, донета је једна резолуција у том циљу. Она је гласила овако: „постављање јединствених принципа за једну светску статистику ствар је коју треба желети". И даље: „Друштво Народа у сарадњи са осталим компетентним организмима, основаним међународним конвенцијама, као на пример Међународни Пољопривредни Институт, позвани су да убрзају извођење овога задатка".

Савет Друштва Народа је одмах потом ставио у задатак своме Економском Комитету да преузме све потребне мере да се та жеља Економске Конференције испуни. И овај је одмах

прионуо на посао. Бирани су одбори и пододбори, конзултована сва међународна удружења економска и статистичка, прегова-рало се и договарало. Плод свега тога представљају најпре прелиминарни документи који су разаслани свим државама, а онда и формалан предлог конвенције, који је на Конференцији требало претрести, евентуално изменити, и усвојити.

Предмет Конференције био је, дакле, предлог Конвенције о економској или привредној статистици (у предлогу је употребљен плурал: привредне статистике). Сам обим привредне статистике није ни у теорији ни у пракси дефинитивно и сигурно утврђен. На самој Конференцији, он је, из разних узрока, сведен и ограничен на доста уску меру. Из тога појма је избачена сва финансијска статистика (подразумевајући ту и приватне финансије односно банкарство), сва радничка статистика, скоро сва статистика саобраћаја и транспорта. Остала су, углавном, питања свих врста производње и трговина. Појединачно, државе потписнице конвенције биће дужне да израђују и публикују: (1) статистике занимања становништва, да би се видело колики је део становништва привредно активан и у којим гранама привредне делатности; (2) статистике предузећа у којима је запослено то становништво и средства којима се у производњи добара служи; (3) сама произведена добра, њихов број и квалитет, (4) промет тих добара, њихове цене и међусобни однос и, најзад, (5) њихова интернационална размена, статистика спољне трговине.

Сматрало се, за момент, да су то најважнија статистичка питања која треба регулисати путем једне конвенције. Ма да је то мало, за први мах се морало задовољити и с тим. Доцније већ, ако овај споразум успе, прећи ће и на друге области привредног и друштвеног живота. То се види из резолуција које је Конференција усвојила и изнела у финалном акту Конвенције. У том акту се већ помиње као врло важно питање које треба статистички униформно обухватити али независно од ове Конвенције, питање саобраћаја и транспорта. Радничка, и социјална статистика уопште, била је три пут досад предмет проучавања међународних конференција сазваних од Међународног Радничког Бироа. На њима није израђена никаква конвенција која би правно обавезивала, али су доношене значајне и лепо образложене резолуције.

Ако би ова Конвенција о привредној статистици, израђена у Женеви 1928. год. успела и показала добре резултате, не-

сумњиво би она значила један врло важан преседан и један почетак међународног обавезивања на статистичко обрађивање ових важнијих друштвених односа и стања (на пр. хигијена народа, криминалитет и т. д.) То би било сагласно са основним циљем установљења самог Друштва Народа. Његов је задатак да онемогући катаклизме човечанства, као што је био Рат, који је изазвао стварање Друштва Народа. Те ће се катаклизме моћи избећи ако се свуда зна и прати стање које омогућује и неминовно доводи до таквих катаклизми иако се предузимају мере за поправку стања, ако се зло отклања и сузбија. Оно се не може отклањати и сузбијати ако се не зна где се и у ком опсегу налази. Сама установа Друштва Народа учинила је, дакле, да статистика постане једно међународно врло важно питање. Досад су могли игнорисати статистику државе које јој нису умеле да оцене значај, и државе које су се ње бојале, јер би она, доследна и правилно изграђена, показивала само минусе и дефекте њене мисије. Одсад, међутим, иностранство почиње да се интересује за појаве у масама једне државе, и то са извесним правом, које базира на међународном споразуму. Државе потписнице конвенције, а то су скоро све културне државе света, моћи ће бити присиљене, општим средствима које познаје Међународно Право, да израђују и публикују статистичке податке о важнијим односима и стањима у њима. Оне неће моћи, као досад, да то раде само ако хоће и колико хоће, већ ће бити дужне да дају један минимум података на који су се обавезале. Само, мимо тога, оне ће имати слободу да дају више или мање, или, ако им је баш стало, и ништа више.

Али, сад се баш зато намеће питање, колики је обим обавеза оваке државе? Раније је изнето на које се поље привредних односа оне односе, али није споменуто колико и каквих података треба прикупљати и саопштавати у свакој од поменутих области, у свакој привредној категорији за коју се обавеза примила. Детаљи примљених обавеза видеће се из дефинитивног текста конвенције. Овде се може само напоменути, генерално посматрајући целу Конвенцију, да су обавезе минималне које се могу замислити с обзиром на циљ Конвенције, и пуне хипотеза. Највећи део обавеза није ни прописан у једној категоричној форми; оне су условљене разним могућностима и, у крајњој линији, добром вољом држава — потписница. Поред тога, протокол који је саставни део Конвенције, предвиђа и неке опште резерве, поред појединачних, и општа олакшања за државе које не могу

извести одмах или изводити увек и у потпуности све операције Конвенцијом предвиђене.

Обавезе су, дакле, минималне, па и за такве обавезе прописане су многе олакшице. То је учињено стога да би што већи део држава могао усвојити Конвенцију без икаквих специјалних резерва. Водило се рачуна о свему: и о организацији статистичке службе у појединим државама, и о квалитету администрације, и о вољи да се подаци пусте у свет, и т. д. Приликом стипулирања обавеза увек је скоро узиман најнижи стандард, да се не би изузео нико, да се нико не би могао ослободити обавезе правдајући се ма каквим разлозима које би било могуће примити.

Све је ово у вези са оним што је напред речено. Ова конвенција треба да буде један ballon d' essay, један покушај, први своје врсте, да се статистичка делатност регулише међународним нормама. Ако се у томе успе, не само што ће се прећи на друге области јавног и друштвеног живота, него ће у свакој области обавезе бити стипулиране теже, одсечније и перципитивније. Поред свега тога, не треба схватити да се и по овој конвенцији могу лако мимоилазити и пренебрегавати обавезе хипотетичног карактера. Ако у једној одредби стоји да се она има вршити „по могућности", није довољно да једна држава просто каже како јој је немогуће то вршити, већ би морала то и да докаже. Тако бар ми мислимо. Јер кад би се ствар узела друкчије, од ове Конвенције не би остало ништа; свака би држава могла просто тврдити да јој је немогуће изводити условно примљене обавезе. Циљ Конференције и Конвенције онда не би био постигнут. Али, на Конференцији се несумњиво сматрало да ће се мало која држава икад послужити изговором немогућности извођења простих и некомпликованих статистичких операција као што су готово све предвиђене у конвенцији. Зато се увек примало клаузула „могућности" (si possible, quand cela est possible, l'e cas echéant, и тако даље). Ту се бесумње рачунало на понос појединих држава која се неће, без велике нужде, официелно компромитовати са својом статистичком и општом администрацијом и са својом евентуалном жељом да чувају скривене и тајне податке. Ово сам сматрао нарочито важним да нагласим, да не би наши надлежни кругови узели Конвенцију ипак сасвим олако, сматрајући да у крајњем резултату по њој не треба ништа ни предузимати. Ма колико мале, ове обавезе представљају за нашу државу са потпуно неуређеном стати-

стичком делатношћу један приличан задатак и налажу једно преоријентисање у питањима статистике и једну из основа нову реорганизацију статистичке службе.

Конференција је започела рад 26. новембра 1928. Прва два и по дана водила се начелна дискусија о пројекту Конвенције а затим су одмах изабрана два одбора у којима се текст Конвенције имао претрести детаљно, члан по члан и став по став.

Први одбор или комисија, названа комисијом за продукцију, имала је, углавном, да утврди текст првог одељка пројекта конвенције, у ствари првог члана, у којему је био означен оквир статистичких операција које ће државе-потписнице бити дужне да обрађују и да публикују, и чланове 3.-6. који говоре о методама извођења тих операција. Другој комисији, названој комисијом за трговину, било је стављено у дужност да проучи и предложи дефинитиван текст другог члана пројекта Конвенције, који се односио на методу статистике спољне трговине. Из првог члана, та комисија је имала само неколико одредаба, које су стојале у вези са трговином. Остале чланове пројекта (трећи одељак, посвећен општим и прелазним одредбама) испитивао је т. зв. биро састављен од представника већих држава, чувенијих статистичких ауторитета. Поред тога био је изабран један комитет за редакцију дефинитивног текста Конвенције. У првој комисији је наша држава била заступљена преко потписаног, у другој је био г. Др. Максо Бирковић, начелник Дирекције Државне Статистике.

Комисије су завршиле рад 8. децембра а од 19. до закључно 13. децембра радио је понова пленум, претресајући извештаје и дајући дефинитивну форму одлукама комисија. Потписивање конвенција од највећег дела држава извршено је 14. децембра. Наша делегација је тек накнадно добила пуномоћство, тако да је конвенцију потписала 24. децембра. Ипак, она се не сматра као држава која је накнадно усвојила Конвенцију (adhérent у смислу чл. 13, Конвенције), већ као држава која је Конвенцију прихватила самог 14. децембра, као држава која је учествовала у изради текста Конвенције и усвојила га од првог дана. Финални акт је потписан од наше делегације 14. децембра, заједно са осталим делегацијама.

Израда Конвенције у појединостима наилазила је на многе потешкоће и поједини чланови су прихваћани са тешком муком. Првобитан текст у пројекту измењен је из основа и, углавном, још више ублажен и условљен разним могућностима.

Тешкоће на које је наилазио пријем појединих одредаба углавном су, како изгледа, тројаке природе: методолошке, политичке и финансијске.

1) Методолошке потешкоће су нарочито истицале државе са добро уређеном статистиком. Њима је било тешко примити нове методе и нов поступак рада који би био договором усвојен у циљу упоредивости статистичких дата. Јер, кад би усвојиле само нов поступак, те би државе заиста добиле статистику компарабилну са статистикама других држава, али неупоредиву са својим сопственим подацима из ранијег времена. Због потешкоћа ове врсте, многи су ставови Конвенције усвојени и учињени хипотетичним. Али се на Конференцији изразила жеља да ове државе воде неко време двоструку статистику, да би омогућили и интернационалну упоредивост података и упоредивост временску према својим ранијим подацима.

У методолошке потешкоће, најзад, ваља убројити и страховање појединих, нарочито врло малих, држава да неће имати довољно школованог персонала за извођење неких суптилнијих статистичких операција (као што су, на пример, индекси цена и, нарочито, индекси индустријске продукције), или да неће моћи увек добити сва потребна обавештења од органа или лица која снабдевају статистичка надлештва првобитним, сировим материјалом.

2) Политичке потешкоће су биле у томе што многе државе нису биле вољне ма да располажу са добро развијеном статистичком службом и сабирају, углавном, већ досад све потребне податке да публикују извесне ствари за које мисле да не би смеле бити познате иностранству. Тако су скоро све индустријске земље захтевале да се конвенцијом и не наређује публиковање статистике индустријске производње. Ово су нарочито енергично захтевале мање али ипак индустријски развијене земље. Данцинг је, ни пример, и то с правом, сматрао да његова статистика индустријске продукције не би била ништа друго него набрајање капацитета производње појединих предузећа.

Друга потешкоћа политичке природе била је код расправљања општих и прелазних одредаба, које су предвиђале за доцније детаљисање методолошких проблема установљење једног комитета експерата, кога би, углавном, бирао Савез Друштава Народа.

Већ установљење једног таквог одбора на чије би се одлуке државе унапред обавезале, изазвало је немало сумње и

примедаба. Али његова зависност од Савета Друштва Народа учинила је да највећи део држава које не припадају Друштву Народа, нису само због тога члана потписале Конвенцију. Није ништа помогло што је тај члан (8.) редигован тако да ће у избору комитета Експерата учествовати, поред Савета Друштва Народа, и представници свих држава које су примиле конвенцију а нису чланови Друштва Народа, као ни то што је на Конференцији донета резолуција и изражена жеља (прва резолуција у завршном акту потписаном скоро од свих држава које су учествовале на Конференцији) да се тај комитет бира према техничкој компетенцији и индивидуалној способности личности, не водећи рачуна о њиховој припадности појединим државама.

(3) Финансијске тешкоће су истицане од сиромашнијих држава (као Аустрија), али су негде само служиле као фиктиван разлог неусвајања појединих одредаба, усвајања диктованог политичким разлозима). Јер великих финансијских жртава не захтева извођење ове конвенције. Уколико оно захтева мање жртве, несумњиво је да се трошак неколико пута компензује корисћу коју свака држава и њена привреда имају од сопствене правилно уређене и добро развијене економске статистике.

На Конференцији су истицане и сметње правне природе. Представници појединих држава су наводили да се њихово законодавство противи пријему извесних прописа Конвенције. Разумљиво је да то у ствари не значи никакву сметњу за усвајање тих одредаба. Јер, ратификацијом Конвенције, она постаје закон и, као новији закон, она дерогира и ставља ван снаге старији. Сметње би могло бити једино кад би се устави појединих држава противили пријему неких одредаба конвенције. Такве опсервације, међутим, нису изнели представници ни једне државе. Зато ове сметње и нису биле у ствари никакве сметње за пријем Конвенције; оне су једино у толико важне што су ометале и одуговлачиле правилан и брз ток Конференције.

Ово исто, у још већој мери, треба да се каже за разне предлоге делегације Савеза Совјетских Социјалистичких Република (Комунистичке Русије), који су конференцију непотребно продужили за бар три-четири дана. Совјетски делегати су, за разлику од делегата свих осталих држава, непрестано захтевали проширење оквира Конвенције. Они су тражили да се државе обавежу на израду детаљне статистике радничких односа, да се индустријска статистика обрађује на класној основи, да свака држава публикује тачне податке и продукције муниције, и т. д.

Сви су ти захтеви били чисто политичке и пропагандистичке природе. Они су одбијени редом како су се појављивали, и то увек од представника свих држава, сем совјетских. Зато ми сматрамо да су они мање представљали стварне потешкоће у доношењу Конвенције колико су ометале сам рад Конференције.

Може се констатовати да су Совјети били једини који су хтели оквир Конвенције да прошире. Сви други су хтели да га сузе или одрже у предложеним границама. Тенденција сужавања била је нарочито јака, скоро општа. Једино велике државе, а међу првима Италија и Велика Британија, инзистирале су врло често, и то са необично великом енергијом, да се поједине одредбе не ублажују и не избацују. Италијански делегат је, једном приликом, запретио да неће потписати Конвенцију ако се усвоји одредба да се индустријски неразвијене земље ослободе обавезе израђивања индустријске статистике.

Благо и хипотетично стипулиране обавезе у конвенцији допринеле су да је број резерви које су скоро све државе хтеле да учине у Протоколу, сведен на крајњи минимум. Свака резерва је била претресана од бироа и покушавано је увек да се она повуче. Та акција бироа није остала без успеха. Резерве је учинило свега осам држава, већином ваневропских и мањих, и то по не много важним питањима.

Наша делегација није ни покушавала да ставља никакве примедбе. Она је сматрала да извођење ове Конвенције никако не премаша снагу наше државе. Она је мислила и још увек мисли да би се са мало добре воље све обавезе из ове Конвенције могле испуњавати у потпуном опсегу. Само је она имала у виду будуће наше статистичко уређење, а не садашње, разривено, децентрализовано, нерегулисано законом, и уопште дезорганизовано. Јер, то је нарочито потребно нагласити, извођење ове Конвенције представља једно модерно и адекватно законско уређење званичне статистичке службе. Није могуће ни помишљати на испуњавање обавеза из ове Конвенције при садашњем стању ствари. Док се статистичка служба не централише, нико неће ни моћи ни хтети примити на себе терет извођења ове Конвенције. Свакако ће статистичко надлештво пребацивати тај терет на другога.

Поред тога, треба законом ујамчити правилно и брзо прибављање података од разних лица и установа, података које ће статистачка управа да обрађује и публикује. Не може се тим лицима и установама оставити на вољу да податке шаљу или

не шаљу, да их шаљу кад хоће и у обиму који им изгледа најповољнијим. Треба им обавезу наметнути законом и предвидети казне за оне који се наредбама статистичке управе не повинују. Јасно је да се све то може постићи само ако се и организација и поступак званичне статистике уреде законом.

На тај закон се већ давно чека. Баш ова Конвенција ће можда ускорити његово доношење. Она сама ће, поставши такође законом, представљати основни правни извор наше статистичке службе, један статистички устав, који се неће моћи ни законом мењати.

У томе је неизмерна корист за нашу државу од ове Конвенције. Она је, уосталом, и донесена нарочито због држава као што је наша; због држава које не обрађују и не публикују довољно података из привредне статистике. Она треба да им служи као подстрек, као подлога и упутство у статистичким радовима.

Зато је наша делегација била мишљења да конвенцију треба примити безусловно и без икаквих резерва. Она је нама потребнија него икоме другоме. Јер статистика је данас постала међународно питање, и једна држава са слабом, неуредном и мањкавом статистиком губи од свог престижа и свога угледа у међународном свету.

Делегација је, разуме се, била свесна свих преображаја које ће морати да претрпи наша званична статистичка организација, да би постала способна за извршење задатака из Конвенције. Али је она, предлажући пријем Конвенције, имала у виду интересе Државе и народне привреде, који се могу задовољити, чак и без великих потешкоћа. У нашем народу има довољно људи дораслих за извођење ових послова. Њих треба само сабрати и поставити на своја места. Исто тако има довољно и финансијских средстава. Кад би се државна статистичка служба централизовала и у једном надлештву нашли сви службеници који се сада баве у разним надлештвима статистичким пословима, не само да би они, поред својих досадашњих послова, могли обављати и ове из Конвенције, него би статистичку делатност могли проширити и на још разна поља рада. Једино што би, приликом извођења ове конвенције, произвело веће трошкове, којих сада не предвиђа наш буџет, то су разни периодични пописи који би се морали вршити у десет година једампут (пописи пољопривредних и трговачких предузећа и т. д.) Али би ти расходи били и по форми и по суштини ванредни и не би представљали велике суме. Поред тога, те пописе би требало и онако једампут извести, и кад не би било

обавеза из Конвенције. *Не да се данас замислити модерна држава која не врши бар једампут деценијално инвентарисање своје народне привреде.*

Делегација је, дакле, била потпуно свесна свих околности које стоје у вези са извођењем ове Конвенције. Она је, ако се то сме рећи, тачно знала капацитет наше статистичке службе, водила рачуна о финансијском ефекту, имала у виду стање наше администрације уопште. И она није нашла да ма која околност спречава пријем и извођење Конвенције, иначе врло корисне и нашој привреди потребне. Али је она сама, као што је напред речено, претпостављала једну нову статистичку организацију, која би извођење преузела, а до које иначе има да дође и према званичним пројектима разних влада.

Зато је делегација предложила Господину Министру Иностраних Дела да се конвенција потпише, и зато и сад мисли да треба приступити мерама ратификације у што краћем времену, ради напретка наше званичне статистике и на велику корист наше народне привреде.

Д-р Лаза М. Костић

Књижевни преглед

*

Енглеска књижевност у 1928 години

У суштини је уметности, зато што је она део живота, да се мења. Непрекидно, ма често и неприметно, она напушта старе видике и сагледа нове. Она је као путник у возу, пред чијим очима један предео непрестано замењује други. Она, као и путник, може да остане слепа за оно што се збива око ње, да заклопи очи и, у сну, који у ствари није ништа друго до полу-смрт, живи само у успомени и прошлости. Исто тако може она, опет као путник, али онај који тек што се из сна пренуо, да сагледа само предео непосредно пред собом, уски један видокруг, и зато што је он најновији и за њу једини, да мисли за њега да је цео свет. А воз, живот сам, непрестано у покрету, без обзира на расположење путника, пролази све нове и нове пределе, некад свеже и бујне, некад сагореле у жези, и временски доцније значи за њега само другојачије, а никако и боље. Али ту своју истину саопштиће можда само оном путнику који је све време провео крај прозора, видео како се беспрекидно предео ниже за пределом, поља замењују пешчаре, а пешчаре поља, и који је тако, сагледавши многе видике, сазнао мудрост живота, а из животне, мудрост уметности.

Тако се и енглеска уметност, а у овом случају књижевност напосе, непрестано креће, јури, хукти, и видик јој се мења. Губе се плодна широка поља и пашњаци огрезли у сунцу и бујни животом. Губе се крупне, из тла изникле прилике, што у богомданом преобиљу своје снаге пружају своје удове и широким грудима удишу свежи шумски, ничим незадимљени ваздух. Губе се плодни сунчани видици и настају градови. Појављују се, кроз прозорска окна нашега воза, високи штрчећи фабрични димњаци, колута густи црни дим из њих, збиле се у уским улицама једнолике куће у којима човек живи над главом човека, указују се сметлишта и огромне палате. До нас

допире клепетање машина, трештање челика и гвожђа, оштра свирка пиштаљки, и жагор бескрајне масе, бледих, у плаво одевених роботника.

То је, у кратком, историја данашње енглеске књижевности. И, ако јој прошлогодишњу повесницу не протумачимо само у уском оквиру минулих дванаест месеци, но у светлости ширег поратног збивања, осетићемо безусловно да она све више занемарује велико осећајно надахнуће деветнаестог века и све се више прилагођује новом, поратном, и, уколико се то односи на западњачку цивилизацију, механичном добу. Све више у тој индустријској средини пиштање фабрика и хуктање машина, жагор саобраћаја и нервозна дневна хука, заглушују све друге гласове, продиру у живот, освајају душу, и из основа је мењају. Све више западњачки мозак, удаљен од лаганих, али стихијских збивања у природи, самом силом прилика постаје обузет механичним, чисто интелектуалним представама, прима свој мали, вештачки, самостворени свет за козмички видик, и у ситним трзавицама свакодневности заборавља велике и краіње истине. Све више се у њега развијају способности интелектуалног схватања, брзог прорачунавања, огромне окретности и одлуке, а све се више осећајност и уобразиља, емоција и имагинација, непозвани да суделују у дневном животу, закречавају, вену и изумиру. Зато и књижевност, позвана да бар у једној својој улози врши хроничарску дужност, да буде одсјај свега збивања у датом вековном тренутку, да представи и протумачи тог новог механично-интелектуалног човека створеног у вештачким приликама великоварошке, индустријске, цивилизације, и сама све више прима нови интелектуални карактер. Посматрајући механичног човека и она постаје механична. И, ако се ово, са потребном ширином у тумачењу, може применити на целокупну западњачку, из индустријске културе израслу књижевност, утолико је ово више истина за енглеску, сву одневану уз клапарање саобраћаја и фабричних машина.

Не односи се ово само на најмлађе, на покољење чији су најизразитији представници можда Алдос Хаксли и Виндам Луис,[1] немогућне интелектуалне природе, првокласни духовни жонглери, полу-скептици и полу-релативисти, мајстори у ватромету сјајних досетака, чија уметност сва сагорева у сухој интелектуалној ватри без иједне примесе емоције, да зацврчи барем као влажно дрво: на писце, укратко, израсле из једне уске, дегенерисане, полу-филозофске, котерије, тврде сјајне природе које болују од перверзне еротике и бесциљности живота. Тих писаца ни броја се не зна. Него се ово

---

1 Aldous Huxley: *Point Counter Poinl.* (Chatto and Windus).
Wyndham Lewis: *The Childermass.* (Chatto and Windus).

односи и на старије, на покољење које је још пре Рата добило своје духовно обележје, на утврђена имена, као што су Голсворди, Велс или Киплинг, јер и они живе у границама истога живота, и њих, уколико им је већа осећајност, осваја дух новога доба, и њихова се уметност све више мора повиновати захтевима једне историјске промене.

То се, например, веома јасно огледа у последњем роману Велсовом, *Г. Блетсворди на острву Ромполу*,[1] у коме поменути господин на путу за Америку претрпи бродолом и доспева на острво Рампол, настањено дивљацима, чији живот није ништа друго до нека врста пародије на живот европских народа. После се све то показује као бунцање једног умоболника коме се враћа разум, и који, по Велсовом обичају, одржи на крају књиге једно предавање о будућности човечанства уопште, а европске цивилизације напосе. Предмет, очигледно, који је некада Свифт у *Гуливеровим путовањима* умео да дигне до висине једне од најљућих и највећих сатира светских, али који је у Велсовим рукама остао само једна добра, местимично занимљива, али не и скроз оживљена замисао. Узрок, бар по нашем схватању. прост је. Свифтово је дело било имагинативно, црпљено из дубине душе, запојено горчином целог једног живота, сатира се његова односила на цео људски род, на оно што је вечно слабо у човеку. Велсова сатира, међутим, у основи је интелектуална: згодна замисао, али не проживљено искуство. И она стога остаје на површини. Исмева, често и сувише провидно, дневне догађаје блиске историје, губи се у оном што је случајно и пролазно, и сувише често задире у подручје публицистике уместо да се заустави у међама књижевности, меша поучни есеј са стваралачким романом. Зато, поред све живости, све окретности, све темпераментности Велсове, његово дело, немајући чисте стваралачке топлине, мора неминовно промашити свој утисак.

Не мање осетан је траг интелектуалног стварања у Голсвордијевој *Лабудовој песми.*[2] Од увек склон да своју личност утопи у уметничкој хроници свога доба, Голсворди је, више но иједан живи писац енглески, давао у својим романима један реалистички веран приказ једног дела Енглеске: горњих слојева средње класе, друштва које се граничи са аристократијом. Тај друштвени сталеж, међутим, баш зато што је најприсније везан за савремени индустријски поредак, што је управо стваралац његов, био је први да на себи искуси закречавање осећајног живота које је донело доба механике

---

1 H. G. Wells: *Mr. Blettsworthy on Rampole Island*, (Benn.)

2 John Galsworthy: *Swansong.* (Heinmann.)

са собом. Стога можемо слободно рећи да се друга серија *Форсајт Саге*, коју завршава *Лабудова песма*, односи према првој, која започиње *Човеком од поседа*, као поратна према предратној Енглеској. У првој, било је много осећајних борби, тешких сукоба и трзаја срца, мада је све то често било суревњиво скривано под копреном друштвене пристојности, конвенција и предрасуда. Под мирним огледалом својим, животна река је подроњавала обале свога корита. У дргој серији зацарио је нови интелектуални човек, творац машине, и роб њен, са својом бржом и плићом осећајношћу. Догађаји су бржи, нервознији, у складу са ритмом техничког живота, душевна су преживљавања одсечнија, типови, мање више, у равнини, без развоја. Човечанство је престало бити стваралац судбе своје из унутарњег замаха, и постало одраз механизованог столећа око себе. То је, од прилике, писац хтео да изрази. Стога је често померио у први ред догађаје који, мада по себи занимљиви као социолошке појаве (као, например, општи раднички штрајк), нису погодни да замене осећајни замах који само лична преживљавања могу дати. Опет друштвено посматрање и повесничко бележење у *Лабудовој песми* потискују сликање епских личности које би на својим плећима носиле радњу. И дошло је до оног до чега је морало доћи, до тога да се отворено питамо: није ли се писац, сликајући једно сухо доба и личности чији је главни интерес у односу према друштвеним вредностима око њих, и сам донекле сасушио, и сам изгубио некадашњу свежину и стваралачки замах? Питамо се то свесно и промишљено, признајући у исто време да је *Лабудова песма* најбољи роман у другој серији *Форсајт Саге*.

Утисак исто тако изразитог прелома у писцу оставља *Сребрни циркус*, збирка приповедака А. Е. Копарда.[1] У овом приповедачу од расе, вештом у брзом оцртавању карактера, мајстору у песничком оживљавању предмета, и уметнику живог поетског стила, јавља се једна нова, полу егзотична полу мистична нота. Дало би се можда помислити да се његове приповетке префињују, да превазилазе ранији реализам: да се некада сунчани предео губи у даљној магли, да се наслућују нове мистичне вредности које су се од њега, као песника, и смеле очекивати. Међутим, та новина није сасвим убедљива. Ми не добијамо сигуран утисак да се у тој магли стварно крије нека чаробна, људским чулима несхватљива земља. И сувише се често питамо да у свему томе нема више згодне или егзотичне, лакле интелетуалне замисли, но заиста песнички или мистички проживљене истине. Зато нам се у овој збирци чине успелије реали-

1 A. E. Coppard: *The Silver Cirkus* (Jonathan Cape.)

стично поетске приповетке, но, например, *Тај ђавољи Толстој*, у којој писац слика једну скроз глупу, али осећајно меку жену, код које се изненада, после насилног растанка од детета, буди нека нова, дубља, непотпуно разумљива мисаоност, и која прочитавши *Ану Карењину*, и сама налази смрт под точковима воза. Крај све изврсности замисли, приповетка није убедљива. Прелом у жени је остао ненаслућен до самога краја. Губећи се често у беспредметним духовитостима, писац је занемарио средишну тему, и решење сасвим изненада сручио пред нас. Можда се зато, не без права, питамо: да ли ова, и њој подобне приповетке, нису у основи ипак само згодне замисли чисто интелектуално схваћене теме? На сваки начин, у овим новим приповеткама Копард није дао пуну меру свога, није нам дао осетити међу између мистичне перспективе и израчунате замисли. Остаје нам зато да, после идућег дела, можда са више сигурности пресудимо да ли се у овом, иначе талентованом приповедачу рађа један дубљи песник мистичар или је то само песник у њему, у механичном добу, непривлачном његовом темпераменту, изгубио пут.

Ако се код млађих не може говорити о прелому, извесно је да и код њих има скретања у новом правцу, правцу који бисмо можда најближе омеђили изразом „интелектуални експресионизам": тражња једна за широким, мисаоним, махом апстрактним, темама, које ће, потпуно занемарујући присније сликање људи, изузев њихових душевних стања (у основи интелектуално душевних стања), изразити лично, пишчево, гледиште на свет. Међу овим писцима помињемо нарочито Мери Борден и Виргинију Вулф. Прошле године, Мери Борден нам је дала једну врло успелу слику челичног чудовишта Њујорка, огромног безосећајног механичког џина, крај чијег само постојања, људски живот изгледа ништаван.[1] Ове године, она је покушала ићи још даље. Дала нам је *Јеховин дан*,[2] козмички дан који почиње оног тренутка када је из морског шљама на чврсто тле закорачио први пионир живота, чудовиште Ериопс, пра-пра-отац свега живља и човечанства, дан чије је вече механички двадесети век. У оквиру једнога романа, који се слободно креће кроз векове, покушала је она сажети целу повесницу живота, живота већег од пролазног човечанства, живота који се протеже кроз милионе година. Професор Вуд, његова жена Ана, посинак његов, аероплански пилот Хилари, високе даме са коњским лицем из отменог друштва, крупне прилике из угљених мајдана Енглеске, — сви су они само разбацани одломци једног великог живота који хуји кроз простор и векове. Мисао зацело смела и оригинална, доказ једног снажног талента који бежи

1 *Flamingo.*
2 Mary Borden: *Jehova's Day.* (Heinemann).

од баналности. Али тешко да можемо рећи да је успех раван замисли, да је тема уметнички до потпуности решена, да је основна апстрактна идеја скроз проживљена и кроз иманигацију отелотворена. Бежећи од чистог реализма, изнуреног већ и исцеђеног, али исто тако непотпуно решивши проблем нове уметности, која би сва била у области духа, Мери Борден је посредно поставила једно велико и, за уметност, судбоносно питање: могу ли замисли које су у основи апстрактне, и стога интелектуалне, бити предмет велике уметности; или уметност можда ипак, упркос својој теорији, живи од присног додира, сва је од крви и меса, а не од можданих ћелија, ма колика била ватра од њиховог сагоревања?

Слично лутање кроз столећа, сличну тражњу за полу филозофском и егзотичном темом, а можда и срећније решење, налазимо у *Орланду* Виргиније Вулф,[1] једној фантастичној биографији која се протеже кроз три века, и чији се главни јунак, испрва племић са двора краљице Јелисавете, после дугог сна, чудном метаморфозом, буди као женско. Списатељка је, изгледа, желела да реши више проблема: да у оквиру једне, испрва мушке, а доцније женске личности, постави питање вишеструког *ја*, да у облику једне фантазије временски нигде непостављене, уништи осећање времена сем душевног „трајања", да раскине са свим конкретним и људски присним, и да тај губитак надокнади чистом, светлом духовношћу, и изванредно живим, обојеним стилом. Ова фантастична биографија привукла је велику пажњу, и поздрављена је од критике као најуспелије дело ове талентоване списатељке.

Погрешно би било протумачити да надмоћност једне струје подразумева мртвило у свима осталим. Уметност, никад једнострана, но увек израз, поред духа, времена и темперамената, великог је срца и не зна за пасторчад. У њеној широкој поворци корачају раме уз раме са представницима најновијих и представници других схватања, људи друге душе, другог темперамента и другог уметничког стремљења; уз интелектуалне уметнике новог нараштаја корачају други, често истих година, који траже уметничко своје искупљење у другим, ма било то и старијим облицима. Од ових изабраћемо њих четири који нам изгледају да су најзанимљивији, и да су најбоље успели, у току прошле године: Хју Волпола, Франсис Брет Јанга, Срзану Гласпел и Ралфа Фокса.

---

1 Virginia Woolfe: *Orlando*, (The Hogarth Press.) Ово дело, на жалост, услед саобраћајних незгода, није нам стигло до руке, те смо приморани приказати га према енглеској критици.

Хју Волпол, познати романописац, широког приповедачког дара, лака, пријатна пера, и мајстор у стварању штимунга, реалист у души, са извесном примесом поезије, пошто је већ неколико година подбацивао, дао нам је ове године, поред једне збирке пријатних приповедака *Сребрни шрн*,[1] и једно много озбиљније, успело дело, роман *Винтерсмун*.[2] Главна вредност његова је у занимљивом и топлом испредању присне душевне драме Џанете Грандисон, фине и душевно отмене природе мало старијега кова, која се, жртвујући се за сестру, удаје за Лорда Пула, признајући му искрено да према њему сем пријатељства нема другог осећања. Лорд Пул прима њен услов једног брака из кога ће, по узајамном споразуму, љубав бити искључена, утолико пре што, и сам разочаран једном, не тражи од своје будуће ништа но да му осигура наследника. Лагано и прикривено буђење љубави према мужу у Џанети, и љубомора која се из ње рађа према детету, доводе до једног занимљивог драмског решења. Мање успео но ова присна историја је шири друштвени значај који је Волпол хтео дати своме делу, створивши контраст Џанети у њеној млађој сестри, типу новог полу-револуционарног а полу-декадентног интелектуалног покољења, и у њеном несрећно завршеном браку.

Шире, простије и једноставније, управо епски постављен је *Мој брат Џонатак*[3] Франсис Брет Јанга, повесница једног младог лекара који на својим снажним стрпљивим плећима целога живота носи крст своје породице и који, вазда у служби другоме, умире као жртва једног племенитог геста, у самом тренутку када је на видику његовог вечито сурог живота сапламтела богата и искрена љубав. Роман је обимно захватио живот, и у лепој галерији својих портрета, у чисто енглеском маловарошком поднебљу своме, дубље но многи приказао народну душу. Но крај свега тога, крај све добре композиције и јасног слободног стила, дело је мање успело но његов претходник *Кларин порШрет*,[4] снажно једно, у епском даху створено дело, које ће, уверени смо, временом бити уврштено међу класична. Али, ма да ово дело није достигло висину претходног, очевидни напор пишчев да слика на све ширем платну, да захвата догађаје епски и једноставно, утврђује у нама све више уверење да ће Брет Јанг, који је већ избио у први ред савремених писаца, можда много пре других, дати у будућности једно велико и зрело уметничко дело.

---

1 Hugh Walpole: *The Silver Thorn.* (Macmillan.).
2 Hugh Walpole: *Wintersmoon.* (Macmillan).
3 Francis Brett Young: *My Brother Jonathan.* (Heinemann).
4 *Portrait of Clare.*

Много ужа, мање јединствено компонована, више лично импресионистичка, у свежем лирском тону, са неколико веома снажних драмских сцена, јесте *Брук Евансова* Американке Сузане Гласпел,[1] прича о девојци која, рођена у љубави, до својих зрелих година за љубав није знала. Нарочито снажна истиче се сцена када Брук, која се ломи да ли да бежи са љубавником кога је отац одбио, дознаје од своје мајке истину о своме грешном рођењу. Смрт мајчиног љубавника приморала је ову да се уда за уског, затвореног, њој одвратног Калеба, и Калеб је, знајући да је то једина цена по коју може доћи до девојке коју воли, примио њу, осрамоћену, са чедом испод срца. Дрхтава, узбуђена, мајка јој открива тајну, наговарајући је да бежи, да би бар она сазнала за срећу која њој, мајци, није пала у део. Али Брук, у једној лирски узбудљивој сцени, решава се да остане, да одбаци свога љубавника, и да се сва, у новорођеној љубави, посвети своме „оцу", Калебу, том несрећном, презреном човеку, који је тако великодушно умео њој, детету свога супарника, поклонити сву своју љубав, и никада јој, ни једном речју, ни једним чином, не дати осетити колику је жртву за њу поднео. И поред слабе композиције, и недовољно израђеног последњег дела, ова сажета лирска новела оставља за собом једну топлину и успомену на узбуђење које је само из лично проживљеног могло изнићи.

Последње дело је снажни, мушки, безобзирни, у агресивном тону писани, животном вољом преобилни, снажно уметнички проживљен, и задихани *Јуриш на небо*[2] Ралфа Фокса. У ужем смислу речи једва роман, ова, јаким источњачким бојама насликана епска слика Русије одмах после бољшевичког преврата, кипти животом који делује као електрични удар. Неисцрпна поворка најразличитијих карактера, народности и раса, Руса, Монгола, Татара, Киргиза, Сибираца, и свих оних многобројних племена што насељавају руске степе, пролази поред нас увек ухваћена у свега неколико, али веома живих, из непосредног искуства створених црта. Но оно што остаје најдуже у успомени од овог бујног шаренила, то је епска ширина целине, упркос свих небројених појединости, то је изванредна душевност пишчева, која се умела издићи над свим овим сукобом расних, верских или политичких фанатика, која је, у нераздвојној смеси нарави, интереса, погледа и предања, умела осетити и издвојити оно што је општечовечанско. Сви ти људи, пожртвовни или себични, духовни или чулни, блатом умрљани или чисти, у међусобној љубави или смртној завади, за писца су само деца једне

1 Susan Glaspell: *Brok Evans.* (Gollancz).
2 Ralph Fox: *Storming Heaven.* (Constable).

велике мајке Русије, деца која, врла или порочна, сва деле једну заједничку особину: необуздану животну снагу, ужасну надчовечанску вољу да створе нешто ново, да као некада вавилонско покољење, упркос разнородним својим тежњама, освојили га или не, изврше један херојски јуриш на небо.

У драми, највећег видног успеха прошле године пожњео је млади Џон ван Друтен трима својим драмама, од којих се највише истиче *Млади Вудли*,[1] психолошка и реалистичка драма у којој се претреса буђење полне свести у младежи. Но крај свега бучног успеха, остао је код нас утисак старог реализма, са истина нешто вештог карактерисања, али без неке изванредне снаге или довољне новине у самом уметничком схватању да би се комад могао издвојити као нека уметничка добит. Једино што, у вези с њим, можемо са задовољством забележити, то је да је, опет једном, једна искрена и озбиљна драма могла продрети у самом центру Лондона, што је занимљива реткост.

Са уметничког гледишта, много су занимљивији, мада су релативно мање успели, Американац Евжен О' Нил и Ирац Шон О' Кези. Код ових некадашњих натуралиста осећа се искрена и грозничава тражња за новим изразима, за новом техником, не само облика ради, но да би исказали једну нову стварност, да би задовољили једну своју присно осећану потребу. Ако бисмо их морали некако обележити у две у три речи, ма колико таква обележавања у основи била нетачна, учинили бисмо то изразом „емоционални експресионисти", јер њих, за разлику од немачких експресиониста са којима имају само заједничку технику, а који сматрају људе као апстракције, пионе у једној математички израчунатој игри шаха, занима поглавито индивидуално човечанство, мада, како је то већ у духу експресионизма, у широј светлости космичког збивања. Тако, у *Марко Милиони*,[2] О' Нил даје горку сатиру на савремени материјализам амерички, кроз личност чувеног млетачког путника и морепловца Средњег Века, Марка Пола. Насупрот усвојеном романтичном схватању, које у њему види човека широке имагинације, авантуристу и пионира, О' Нил га представља као прост њифтински тип, газду из чаршије, трговца ограничено материјалистичког духа, који је добио надимак „Милиони" због свога баснословног богатства. Његов Марко Поло лишен је сваке духовне светлости, човек који путује кроз сјај и красоте шаренога истока, који живи у величанственом и богатом двору великога Кубла Кана, у кога се заљу-

1 John van Druten: Young Woodley. (Gollancz.)
2 Eugen O' Neill: *Marco Millions.* (Cape.)

бљује, и ради чије љубави умире, дивна и страсна Кукачин, ћерка Канова, и који, неспособан да ишта од тога осети, тумачи сав тај велелепни, чаробни и душевно ватрени свет у терминима ћемера и и ћепенка. Замисао је добра, оригинална и, местимично, великом снагом изведена. Али не можемо рећи да је на нас убедљиво утицало то што је О' Нил ишчупао Марка Пола сасвим из његовог века, ставио му у уста језик и фразеологију америчког паланачког трговца, дао му погледе, не вечитог материјалисте, но чисто америчког материјалисте из прве четвртине двадесетог века. Утисак је егзотичан више но убедљив, а колико је уметнички оправдан овакав покушај, било би можда лакше пресудити на даскама но из читања. У области експресионизма креће се и последњи комад О' Нилов *Чудна интерлуда.*[1]

Усвајање неке врсте експресионистичке технике налазимо и код Ирца Шон О' Кезиа у његовој *Сребрној кићанци.*[2] Занимљиво је да је и овај, некада натуралистички сликар Ирске, у доба револуције, и човек дубоког осећања, који је умео нераздвојено помешати конкретну драму са хумором, осетио незадовољство ранијим својим уметничким схватањем и, у последњој својој драми, која слика разорни утицај рата на човечанство, потражио нов израз и запловио у воде експресионизма. Како ће савремена енглеска књижевност, и роман и драма, решити овај велики, за њу нови проблем, калемљења експресионизма на енглеску душу, која је у суштини реалистичка, остаје да видимо. Покушај је занимљив, ма шта из ове тражње произашло.

А. Видаковић

Економско-социјални преглед

Зашто падају радње у Србији

Године 1927. било је у целој земљи 1060 стечајева, од чега 718, или 67.6 %, отпада на Србију. Године 1928. отворено је, међутим, 917 стечајева, а од тога 682, или 74.4 %, отпада на Србију. Ако уважимо и неједнакости стецишног поступка и законодавства

1 *Strange Interlude.* Cape.)

2 Sean O' Casey: *The Silver Tassie.* (Macmillan.)

које допуштају да у броју стечајева у Србији има и необртника, ипак, остаје и у том случају чињеница да на Србију отпада несразмерно већи број стечајева него ли на остале покрајине. Ова нас појава упућује на специјалан положај Србије који је детерминисан разним економско-социјалним и културним чињеницама.

Вал привредног застоја, који је целу земљу захватио по престанку инфлације, у Србији још није малаксао. Док се у свима осталим покрајинама извршила неке врсте санација привредног живота и привредни организам ослободио тешког инфлационистичког наслеђа уз мање или веће потресе, теже или лакше последице, дотле у Србији ситуација није још нормализована. Наслеђе из доба инфлационистичког периода просперитета у Србији је тако велико и обилно да се са њим не може тако лако ликвидирати. Овоме фактору треба још додати и остале болесне и ненормалне појаве цривредног живота у Србији па да се добије јаснија слика о садашњој привредној и општој ситуацији ове покрајине.

Послератна пустош изазвала је невероватну глад за сваковрсном робом. Тражило се све, ничег није било, сем новца. Повољна конјуктура за аграр доносила је сељаку знатан принос а овај је само гледао на што да га потроши и шта да купи. Требало му је све. Из тог разлога трговина је почела да цвета. Трговачки посао је у то време најрентабилнији. Свако је по мало трговац. Зараде одличне. Најбржи зарађује највише. Време је такво да свако може бити трговац. За трговца се не тражи никаква нарочита спрема, а још мање какво знање о роби и томе слично. Није требало имати у глави колико у ногама — како се то духовито изразио г. д-р Бајкић. Сва се трговачка вештина овога периода састојала у томе да се пронађе роба и што пре дотури до места потрошње. Конкуренција није постојала.

Број трговачких радњи растао је рапидно. И тај пораст траје све до 1925. год. Према једној статистици Трговачке Коморе, трговачких радња у Србији крајем 1926. год. било је 20.000 (само у границама предкумановске Србије). То значи да од прилике на сваких 130 становника долази по једна радња. У свима осталим покрајинама овај је однос знатно бољи, т. ј. на једну трговачку радњу долази знатно већи број становника. Јер у Хрватској, Словеначкој и Бојводини на једну трговачку радњу долази преко 200 становника. Ово нам показује превелики број трговачких радњи у Србији, који не може ни у ком случају остати, нарочито када се узме у обзир да још постоје и специјалне набављачко-потрошачке задруге и т. д. Према подацима Београдске Трговачке Коморе у унутрашњости

Србије има места у којима на сваких двадесет становника долази по једна радња!!

Специјално за кризу варошке трговине у Србији треба навести још две појаве. Прва се односи на огроман број сеоских дућана, који је све до 1926. год. растао, а од тада почиње по мало опадати. Одобрења за отварање сеоских дућана кретала су се овако: 1920. год. 203, 1921. год. 313, 1922. год. 456, 1923. год. 487, 1924. год. 714, 1925. год. 1022. 1926. год. 1518, 1927. год. 1120, 1928. год. 1145, Дакле, од 1920. до 1928. год. издато је 6.978 одобрења за отварање сеоских дућана што је несумњиво исувише много, поготово када се има на уму примитивност српске пољопривреде и низак стандард живота српског сељака.

Други узрок у оном збивању су три карактеристичне појаве средином 1925. год: доношење царинске тарифе, ојачање динара и пад цена аграрним производима. Наиме, почетком 1925. год. трговина је рачунала са доношењем нове царинске тарифе и гомилала стокове у намери да на разлици у цени заради. Отуда имамо карактеристичну појаву у увозној трговини 1925. год. да је увоз у првом полгођу био знатно већи од увоза у другом полгођу. Ова је појава остала усамљена у нашој спољној трговини све до данас. Због тих спекулативних набавака већ у 1926. год. имамо замашну цифру стечајева од 962, од којих више од половине отпада на Србију.

Судећи по горњим цифрама, период инфлационе коњунктуре био је најинтензивнији у Србији. Период депресије, који је после овога морао неминовно наступити, мора такође да буде јак.

Главни земљораднички принос у Србији представљају стока и кукуруз. Сточарство је врло примитивно, па је отуда и принос незнатан према оном колики би могао бити. Према подацима изнетим у делу *Наша народна привреда и национални приход*, у укупном приходу од сточарства 1925. год. северна Србија учествује са 19.02% (по вредности) или око 2.3 милијарде динара. Сточарског задругарства уопште нема.

Кукуруз, међутим, већ две године страховито подбацује. Нормални принос од кукуруза у ваљевској, врањској, крушевачкој, моравској, нишкој, подринској, тимочкој, пожаревачкој, ужичкој и шумадијској области обично је око 5.5 милиона. мет. центи. Међутим, у 1927. год. принос кукуруза у овим областима био је 2.4 милиона мет. центи, а у прошлој години једва око два милиона мет. центи. Подбацивање приноса кукуруза нагонило је сељака да пшеницу продаје „на зелено“ и да своје газдинство ограничи на најпотребнију стоку, распродајући

остало по ниској и багателној цени. То је још више смањило потрошачку моћ земљорадника у Србији.

Кредитни односи у Србији су посве ненормални. У статистици о оснивању нових новчаних завода у Србији наилази се на један апсурд. Оснивање новчаних завода врши се несметано и у годинама најтеже кризе. Тако је године 1924. основано у Србији 17 нових новчаних завода, 1925. год. 12, а 1926. год. 18 новчаних завода. Ради боље и потпуније илустрације ненормалних кредитних односа у Србији треба још и овај факт истаћи: У Аранђеловцу на 392 становника долази једна банка, у Бајиној Башти на 1.552 становника, у Бољевцу на 371 становника, у Врању на 1.504 станнвника, у Гор. Милановцу на 545 становника, у Јагодини на 969 становника, у Књажевцу на 689 становника, у Краљеву на 895 становника, у Младеновцу на 384 становника, у Обреновцу на 346 становника, у Рашкој на 343 становника, у Свилајинцу на 878 становника, у Трстенику на 299 становника, у Убу на 235 становника, у Ужицу на 815 становника. у Шапцу на 922 становника и т. д.

Већина ових места није ни у ком случају од толиког привредног значаја, да би им био потребан оволики број банака. За велики број банака у Србији имало се доста да се захвали и безмерном партизанству. У многим случајевима банка није било ништа друго до место око кога су сакупљани партијски кортеши и преко кога се материјалним везивањем утицало на грађанску свест и политичко опредељење. Појава великог броја малих новчаних завода имала је и те како тешких последица по развитак нормалног привредног, а нарочито кредитног живота у Србији. Она и сада долази у први ред узрока данашњој кризи. Велики број ситних новчаних завода у једном месту поскупљује режију, која изазива високу камату, а с друге стране између банака води се једна нездрава борба око привлачења улога. Све су то нездраве појаве и противне принципима савременог привредног живота, који почива на кредиту.

Основни услов за пољопривредни кредит — катастар не постоји. Сем тога, у многим окрузима развијено је зеленаштво, које у својим рукама држи сељака, ситног трговца и занатлију. У ствари и мали новчани заводи нису ништа друго но законом фаворизиране зеленашке установе.

Ратом уништена Србија у знак накнаде добила је одштету. Сем одштете, додељене и загарантоване уговорима о миру, приликом повлачења окупационих трупа у земљи је остала маса разноврсног материјала, чија се вредност цени на неколико милијарди динара (уопште није утврђено шта је и колико је остало). Тај материјал са боновима Ратне Штете требало је да послужи обеште-

ћењу и привредној обнови Србије. Међутим, резултат је испао сасвим друкчији. Ратни плен, и то све оно што је представљало неку вредност, разграбљено је. Уместо да послужи обнови и обештећењу, од ратног плена створено је неколико великих махом непродуктивних држалаца капитала од стране изабраних и повлашћених „патриота". Сличан је случај био и са боновима Ратне Штете. Највећи део оштећених, сељак није знао ни вредност ни значај добијених папира. Обнављајући своје газдинство, сељак је требао новац и зато је био највише вољан да прода папир који је добио. Овакво расположење, управо незнање сељака, спекуланти су врло добро схватили и настојали да га најлепше искористе. Благодарећи тој спекулативној агитацији, папир Ратне Штете је почео постепено да одилази из руку ситних људи, и то по невероватно јефтиној цени. Међутим, онога дана када се тај папир највећим делом нашао у рукама спекуланата, његов је курс порастао. И овај је акт извршен на штету привредног, културног и социјалног напретка Србије, и један је од главнијих узрока данашњој кризи. Задругарство, такође, било је неспособно да сељака спасе од малверзације организовањем ломбарда Ратне Штете. Због овога сељак и данас у Србији од целокупног усева 2/3 сеје руком, а само $^1/_3$ машином. Због тога на 100 хектара зиратне земље долазе ралице, и то у крушевачкој области 9.25, у ужичкој области 33.40, у рашкој области 28.25, у врањској 26,33, у нишкој 15.50, у тимочкој 7.61, у пожаревачкој 5.13. А потрошња вештачких ђубрива 1925. год. била је само 7 вагона (4208 вагона у целој земљи) и 1926. год. 26 вагона (у целој земљи 4875 вагона).

Саобраћајна средства у Србији су минимална, нарочито су рђави путеви. Читави привредни крајеви у саобраћајном погледу стоје тако рђаво да у њима сваке године пропадне извесна количина земаљских производа, јер се не могу дотурити до тржишта. Многа богатства остају неексплоатисана, нарочито шуме. Због недостатака саобраћајних средстава културно струјање је минимално, а о већим и значајнијим културним утицајима нема ни речи.

Сви ови узроци скупа делују на кризу у Србији дајући јој нарочито оштру форму. Падањем бројних радњи под стечај, оштрина кризе осећа се данас у Србији на свима пољима друштвеног живота; она је препрека сваком привредном, културном и социјалном напретку. Поправљање тешког стања захтева много веће жртве, него што би биле оне, да су употребљене, да до овакве ситуације не дође. За данашње жртве потребна је много већа материјална и духовна снага, која треба да искупи тешки недуг прошлости.

Влада Миленковић

Религија, социјализам и демократија

В. Рудневъ: „Религія и соціализмъ“, Ф. А. Степунъ: „Мысли о Россіи“. „Современныя Записки“ кн. XXXV 1928 г.

Пре бољшевичке револуције и обелодањења њених резултата најснажнија, победничка струја социјализма био је марксизам. Његов носилац у практичној политици била је социјал-демократска странка, а један од његових догми — непријатељски став према религији уопште, а нарочито према хришћанству. Победа руске револуције повлачи за собом идеолошки слом марксизма, јачање других струја у социјализму (ревизионизма гиљдејског социјализма, и др.) и почетак ревизије низа догми, које су сматране за апсолутне истине; ту спада и лозинка да је „религија приватна ствар појединаца“.

Ревизију односа социјализма према религији предузели су и поједини сарадници „Савремених Бележака“ (Современныя Записки), следбеници народњачког социјализма, али врло опрезно и са резервом да износе своје властите погледе, а не professoin de foi уредништва, које, изгледа, остаје у границама безрелигиозног слободњаштва, које одавно господари у круговима руске напредне интелигенције.

Двадесетих година прошлог века прелаз неколицине талентованих руских научника и филозофа (Берђајева, Булгакова, Франка) — који су били пре присталице социјализма — религији изазвао је нагло кидање између њих и левичарске интелигенције. Међутим, г. г. Рудњев и Степун, који су пошли истим путем, остају у окриљу „Савремених Бележака.“

Идеолошки преокрет у руском социјализму у правцу религије има интерес актуелности и за нас, јер се и код нас, у вези с питањем о томе коме се мора поверити верска настава у школи — свештеницима или световним учитељима, — водила полемика која је испољила сукоб двеју идеологија — непријатељског према религији слободњаштва и нових назора о културној вредности исте.

Г. Рудњев подвлачи буђење и јачање верских осећања у Русији не само код сељака, који су увек били одани вери својих предака, него и у срединама које су биле раније индиферентне, или чак непријатељске цркви — код радника и чланова комунистичке странке, у пркос страховитих прогањања православне цркве и пропаганде атеизма, који трају већ десет година, те вели да је схватање руског религиозног проблема и заузимање према њему одређеног става обавезно за све групације које рефлектирају на водећу

улогу у будућности. На западу, вели он, религиозност, чак и оданост цркви, сматрају се као потпуно спојиво са левичарским погледима; само, у Русији социјализам искључује хришћанство, а православље се схвата као атрибут конзервативног монархизма. — Тај навод пишчев није тачан. Доскора су социјалне демократе у Немачкој и социјалисти радикали у Француској заузимали према цркви став сличан руским социјалистима. То врло лепо приказује писац другог од цитираних чланака, г. Степун, кад наводи и осуђује демонстрацију приређену у 1928. години против једног протестантског свештеника на његовом предавању „о вери пролетаријата", намењеном радничкој социјалдемократској аудиторији; он види у њој изражај идеологије огромне већине немачке социјал-демократије. Исто то важи и за француске социјалисте радикале и њихове савезнике са левице. Њихово расположење према католичкој цркви и хришћанству уопште јасно се испољило у дискусији поводом одобрења католичким конгрегацијама да отворе своје школе за васпитавање мисионара, који шире ван Европе, нарочито на Истоку, не само католицизам но и француску културу.

Г. Рудњев оспорава мишљење П. И. Новгородцева и Н. А. Берђајева да је марксизам једини прави социјализам, чији је циљ „уређење човечанства на земљи без Бога и против Бога" (Берђајев). Што се тиче социјалиста — револуционара, ревизиониста, меньшевика, социјалиста следбеника Жореса и уопште социјалиста десничара, — они нису прави социјалисти.

Г. Рудњев признаје да је главна демонска идеја Марксова — водити остварењу позитивног социјалног идеала концентрацијом снага мржње и злобе (класна борба). Она је природно потекла из материјалистичког схватања историје и неминовно водила борби против религије, која је била проглашена за оруђе буржоаског света против ослобођења пролетаријата.

Г. Рудњев противставља Марксу Ласала, који позива не на рушење данашњег друштва ради диктатуре пролетаријата, но на социјално стварање у оквиру правне државе, и то демократским методама. За ово стварање потребно је не дељење и непријатељство класа, но уједињење и љубав. У овом правцу, вели г. Рудњев, крећу се не само француски синдикализам, енглески леборизам, руско народњаштво, но и немачка социјалдемократија, заступљена државницима таквог калибра као што су Шајдеман, Еберт, Носке. Ово кретање немачке социјалдемократије на десно испољило се већ одавно у толерантнијем, ма да ипак непријатељском ставу према религији, који је био формулисан у Ерфурту (1891.): религија је приватна ствар

појединца. У наше доба то се кретање продужује. Пољуљана је вера у свемоћ чисто материјалне културе. *Спасавање немачке душе* постаје лозинка данашњице. Међутим, Марксова школа је постепено довела до прогањања душе (Вилбранд).

На конгресу странке у Каселу (1920.) формула „религија је приватна ствар појединца" била је изложена оштрој критици, а г. Радбрух препоручио је да се унесе у програм нарочита тачка о развитку пролетерског погледа на свет и пролетерске религиозности. У другим земљама истакнути вођи социјалистичког покрета заступали су још раније и још одлучније гледиште за религију и против атеизма. Жорес је рекао: „Желим да се сви људи могу уздићи до релиогиозне концепције живота помоћу науке, разума и слободе. Хришћанство је једна узвишена форма религиозног осећања. Демократија, уместо да вређа и исмејава стару веру, дужна је пронаћи оно што је тамо криво и истинито, а Магдоналд наводи да социјализам није основан на *безбожју* и антихришћанству, него на Еванђелију.

Такви су путокази које су метнули вођи за будуће оријентисање социјализма. Али и данас, ако оставимо по страни англо-саксонске земље, у социјализму преовлађују религији непријатељске струје.

Горњи проблем још више проширује и продубљује г. Степун. Он испитује савремену демократију и њен став према религији. Бољшевизам, вели писац, непријатељски је расположен према позитивним религијама, али сам није безрелигиозан, него лажно религиозан. То је *сатанократија*, јер даје земаљском и релативном значење апсолутног. Напротив, западно-европска демократија јесте начелно безрелигиозна, јер није само индиферентна према питањима погледа на свет, но и брани тај индиферентизам као своје credo. Идеја водиља демократије јесте слобода, али не слобода истине, него слобода борбе свих истина. У пракси, то води безидејности политичког и друштвеног живота и замени идеја интересима. Али то не задовољава напредне и осетљиве људе, који траже позитивну идеологију не само у свом приватном него и у политичком раду. Отуда борба за везу између политике и оне идеологије која би стварно одговарала народном погледу на свет. Борба између ове нове струје и старог схватања води се претежно у области народне просвете и васпитања. Ту се испољава да код ортодоксних демократа и социјалиста средство постаје циљ. Неутралност према религији и слобода савести претварају се у пракси у непријатељство према религији а школа је намењена васпита-

вању људи који не верују у Бога, но верују у напредак и у чудотворну науку, ма да велики научници тврде да је њихова надлежност ограничена. Стога световна школа, која се тобоже уопште не заузима за какавгод поглед на свет, претвара се у школу, која пропагира једно потпуно одређено атеистичко-позитивистичко схватање света, те се јавља као оруђе за *борбу против слободе мисли у име слободоумности.*

Ова пракса не потиче из идеје политичке демократије, него је резултат њеног изопачења. Неутрални демократизам никако не претпоставља безрелигиозност државе, школе, политичког и привредног грађења. Ако већина захтева верско обележје наведених институција и деловања, истинска демократија треба да то прихвати. Нажалост, претежне струје социјализма схватају безрелигиозност као догму која је независна од воље већине, те су у овом погледу сличне са бољшевичком идеократијом. У ствари, позитивно значење демократије се не може остварити без васпитања народа које претпоставља неки идеал, а не неутралност према сваком идеалу.

Владајући социјализам (као такав, јавља се, без сумње марксизам) и поред очигледних политичких успеха, запао је у један мрачан ћор-сокак. Негирајући позитивне религије, дели се на лажно религиозни, безбожни комунизам, који мрзи слободу, и на безидејни социјал-демократизам. Оба су немоћни, јер се не могу духовно уздићи изнад свога непријатеља — буржоазије.

У Русији однос социјализма према религији или, прецизније, према православљу и православној цркви има још веће значење. Бољшевичко прогањење цркве потенцирало је верска осећања народних маса. Прогоњена и мучена, црква је постала још милија народу. За мисаоне социјалисте треба да буде јасно да су слобода, отаџбина и црква нераздвојиве у народном сазнању. Још више, православље је нарочити стил руске духовности и оригинални дух руске културе. Стога социјализам у Русији мора наћи за себе друге идеолошке облике него у Немачкој.

То су речи којима приказани писци формулишу незадовољство са традиционалном позицијом социјализма и левичарске демократије према религији, те обележавају нове струје у широком кориту социјалистичке мисли. Критика, којој је већ више од пола века изложена апсолутна вера материјалиста и позитивиста у интелект, у науку, у могућност чисто рационалног уређења друштва; критика, на којој су радили филозофи, историчари и књижевници, — постепено продире и у социјалистичке редове те спрема изгра-

ђивање нове идеологије, која ће допринети ублажавању bellum omnium contra omnes, коју је Маркс био прогласио за историјски закон, и ударању темеља бољем солидарном друштву, који ће подредити супротне личне и класне интересе једној вишој идеји.

Occidentalis

Нова књига о Робеспјеру

Henri Bérand: *Mon ami Robespierre.* Paris, librairie Plon; 283 стр.

Један сјајан публицист, романсијер, путописац, новинар, као г. Анри Беро, није могао да се отме жељи да, после толиких других, и сам напише једну биографију славног револуционара, говорника, законодавца и мајстора гијотине, Максимилијана Робеспјера. Потхват је био утолико примамљивији што су о овој личности остали најразноличнији описи, обично контрадикторни, махом неповољни, често неправилни. Један одушевљен демократ и републиканац, као г. Беро, није могао остати равнодушан према једностраном приказивању великог трибуна од стране више или мање благонаклоних историчара. Кад се у *Revue des deux Mondes* пре две године појавила опсежна студија „Robespierre et la Mère de Dieu" од Ленотра, познатог хроничара „Мале Историје" у париском *Temps*-у, где јунак Револуције није приказан у најповољнијој светлости, г. Беро је зацело осетио последњи позив уврежденога духа Робеспјерова, повукао се на једно острво близу Бретање и бацио се на писање своје дуго припремане књиге.

Цела ова душевна припрема пишчева се не види нигде у књизи. Напротив, из њега је искључен и сам писац. Једном лупком фикцијом, која је необично доследно спроведена, писац се заклонио иза једног Максимилијановог друга из детињства, који прича о „своме пријатељу Робеспјеру". Он осећа, вели у уводу, да је позванији него г. Тјер и г. Роден да пише о великом човеку. „Шта знају ови угледни писци о њему?" — „Бајке измишљености с рачуном". А он, он је поделио с њим „снове детињства", и „патио је од ужасне апстракције његове мисли". Пишчева фикција хоће да је књига писана 1825. године, тридесет година после Робеспјерове погибије на ешафоду. Г. Беро је мислио да не може нико дати тачније мишљење него строг пријатељ, руководећи се оном Паскаловом да би се „мало пријатељства одржало кад би свако знао шта његов

пријатељ каже о њему кад је он одсутан, ма да овај говори тада искрено и без страсти".

Максимилијанов друг из детињства, доцније адвокат као и он, скромнијих способности и мање страстан револуционар, прати Робеспјера од најраније младости све до смрти. Млађи за две године и слободан од свих политичких заноса тога бурног доба, он пролази кроз целу Револуцију и кроз прво Царство. Слика коју нам даје о Максимилијану врло је жива и упечатљива. Нарочито остају у успомени његове очи, боје бледог челика, очи које „пониру у човека" и којима он гледа са невероватном снагом. Обарао их је само пред својим оцем, а иначе старије личности у које би мали Максимилијан упро поглед морале би да се окрену, са извесним осећањем нелагодности и збуњености. И затим самоћа, самоћа срца и ума, која Робеспјера никад није остављала. Никад није имао оне топле и спонтане симпатије коју природа даје већини људи. Из њега је било увек једно унутрашње осећање непријатељства, покоравања и поштовања. Никад поверење, никад нежност. Што мисли и осећа, увек чува за себе. Остављен рано без родитеља, он је у главном сам, са сестром Шарлотом, која ће му некад досађивати својим старањем, и једним мање озбиљним братом. Стипендист у једном париском лицеју, Робеспјер се одваја од провинције, ма да никад не улази у прави париски живот. Цео његов живот ће се одигравати у његовој соби, чак и онда кад буде решавао о судбини милиона и руководио Француском Револуцијом. Његов строги изглед има да у гимназији добије надимак „Римљанин". Ту је упознао и заволео Камија Демулена, будућег друга у догађајима: веза чисто интелектуална, без интимности и без заборава. Друга, опет интелектуална веза, али дубља, то је одушевљење за Русоа, који је био његов учитељ и вођ кроз живот. У тим данима младости ишао је да га види, а доцније би у критичним часовима одлазио на његов гроб да се инспирише.

Главна особина, и можда једина слабост великог трибуна јесте охолост његова. Не охолост племића или господина, већ горак понос једнога који долази из низина друштвених, и који хоће и осећа да може да завлада светом, охолост и понос једнога Наполеона, отрована горчином једне тужне младости. Отуда код њега дубока скривеност и прождрљива амбиција, који ће учинити савршеног господара људи од овога човека наоружана стрпљењем и сазнањем да има да рачуна само на себе.

Велики спор се води у историји око његове речитости. Ово сведочанство каже да је говорио много. Своју мисао је усавршавао

изговарајући је, као многи говорници. Увек му је требао неко да га слуша, и тај није смео да прекида, ни да противречи. „Ова слабост, уосталом невина, објашњава много што шта из његовог живота", Презасићен Русовљевим делима, а навикнут на апстрактну правилну логику, он ће се изражавати у дугачким, гломазним периодима. У судници, у Скупштини, у клубу Јакобинаца, у Конвенту, пред узаврелом масом Комуне, неколико сати пред своју смрт, он ће хладно и пажљиво глачати периоде, као да полаже испит из класичне речитости. Добри познаваоци се нису варали. Под том хладном и емфатичном речитошћу, под тим привидно невиним и занесеним изгледом, скривала се дивља звер. Тако је мислио о њему Барнов: „Он крије своју амбицију под досадом којом нас дави; али не каже ни једну реч која не ствара један крволочан народ готов да му пружи секиру". (гијотину).

Друга његова велика особина јесте вера, дубока, апсолутна, бескомпромисна. Мирабо је рекао за њега: „Овај човек ће отерати далеко: он верује све што каже". Ретко је ко обележио правију линију од њега, и у животу који је био до крајности скроман, и у реду који је био пословички поштен („Неподмитљиви", тако су га звали), и у идејама које су полазиле од Русоа и утецале се у природно право, и у идеалима који су били демократски и републикански. Ово последње изгледало је у једном тренутку сумњиво његовом биографу. У очи Револуције, он као да је био монархист. Као Русо, мрзео је деспотизам, али је говорио са поштовањем о краљевој личности. Може се мрзети деспотизам, мислио је он, не вређајући владарево достојанство. „Није у краљевој власти да каже: Нећу да будем француски краљ!"... Паметан човек не треба да кида са својим временом... Уосталом, треба се по некад удаљити, у општем интересу, од стране чистоте апстракција". Уосталом, и сам Русо, његов учитељ, изражава се у *Исповестима* са снисходљивошћу како о краљу тако и о људима на двору. То му све није сметало да после 10. августа (иако није одобравао септембарски покољ краљевске куће), постане републиканац, и да у својој мисли изједначује Револуцију и Републику. У другим идејама никад није варирао. Строгост начела је стављао изнад свега. Поред охолости, сметало му је још и то што није имао ни мало оне *корисне сумње*, ни оне забринутости која одликује духове истински људске. Као Наполеон, он је био више чудовиште него човек.

Увек је сањао о томе како ће владати над људима, заузимати једно место у слави, сијати у првоме реду историјског достојанства. Сав у својој историјској улози, он је потпуно занемаривао земаљска

блага. Живео је изван света, са очима окренутим према своме узору, Жан Жаку. Знао је шта хоће, и зато је слушао своје резонерске и мудрачке инстинкте. Никад се није подавао одушевљењу. Све што не би одговарало његовим плановима изгледало му је безначајно, лажно, пролазно. Он носи у себи незнано богаство читавог једног политичког система. Зна у танчине слабости свога доба. Има апсолутно презирање за материјална богатства; верује у природно право, како га дефинише Русо; мрзи и презире неправичне људе и улизице; има стрпљивост човека који зна да ништа неће успети без борбе; и најзад, у њему гори љубоморни пламен једне душе која се не мири никад са владавином силних, и осветољубива мржња слабих, која од малог Давида чини победника над страшним Голијатом.

„Ни једна жена се не би могла похвалити да га је држала у својој власти", каже г. Беро. Међутим, жене су га волеле, и „многа је сањала да подели његову вратоломну славу". Масе, које имају извесних женских одлика, волеле су га због његова поштења и због његове вере. Кад је он понављао: „треба револуционисати Француску", гомила је предосећала једну неслућену срећу. Можда јој је импоновала и његова хладна маска, која је скривала његове намере. А није без дејства био и његов крајње скроман живот, на мансарди једне обичне занатлијске куће, за трпезом једнога столара, у доба његове највеће славе. Знао је Робеспјер: *res sacra miser*. Као што није био женскарош, није ни за масе био, супротно од Дантона, који је волео жене и опијао улицу. Робеспјер је знао вредност маса, али није све на њих полагао. „Дантон је веровао само у улицу, а служио се Скупштином. Робеспјер је све заснивао на Скупштини, али ју је застрашивао улицом". У народним врењима и гужвама видео је он средство, не циљ: средство да се утиче на себичност, тврдичлук и заслепљеност владајућих класа.

Његова револуционарност је чисто буржоаска. Ма да га неки узимају за претечу соцајализма (док га други сматрају за доктринара монархизма), он је био чист буржоа. Тражио је укидање сталешких привилегија, али је ипак веровао у нужност једне друштвене пирамиде. „Никад не би допустио рушење друштвене хијерархије". Увек је бранио својину. Био је бранилац реда. Једном речи, у социјалном и економском погледу, као ни у политичком, уосталом, никад није ишао даље од Декларације Права човека и Грађанина. Није одобравао Комуну, два пута је сузбијао, и трећи пут, последњег дана свога живота, послужио се њоме против своје воље. „Као прави буржоаски пуританац, имао је увек одвратност према гунгули и барикадама".

Робеспјер је остварио чудо. У то доба када се сумњало у сваког, и када су многобројна супарништва изазвала међусобно контролисање група, и када је та контрола била право револуционарно „вјерују", он је успео да сву власт сконцентрише у своје руке. Вешто је маневрисао између конвента, клубова и комитета, и увек је узимао све већу власт. Најзад је био на врху. После Жирондинаца, послао је у смрт и самога Дантона, и прославио је празник Највишег Бића, као полубог. Али тада почиње да губи равнотежу. Окружен ласкавцима, који су му скривали хоризонт, и везали га с догађајима и људима, он је страдао због своје неповерљивости као што други страдају због лаковерности. „Његов дух поче да се подаје оној врсти лености коју добро познају преморени политичари, и коју помаже стално одобравање". Убило га је одсуство критике, код њега сама и у његовој околини. Непријатељи су то искористили. Довели су Терор до апсурда. Париз се претворио у кланицу. После центра почела су се празнити предграђа. После великаша дошли су на ред обични људи, жене и деца. Све се радило у његово име, због њега, ради њега. Хиљаде људи намештених на свима угловима понављаху: *„Ето, што је хтео Робеспјер;"* Проналазили су завере, и хтели су „од џелата да начине анђела хранитаља за Неподмитљивог". Државни тужилац ће ићи дотле да тражи дозволу да се гијотина намести у самоме суду... „И све то што ће један запрепашћен народ пребацити Робеспјеру, организовао је један научник злочина, који се звао Фуше"... Рекло би се да је Робеспјер сам убрзавао своју несрећу.

Оборили су га ништавни људи. Срушили су последњи зид Револуције. Отворили су капију кроз коју ће ускоро ући Наполеон Бонапарта...

* * *

Ни после ове књиге, искрене и, рекло би се, истините, тајна Робеспјерова генија није још разјашњена. Сада боље знамо човека. Очишћен је од свега што је било смешно и карикатурално у његовом животу и ставу. Ослобођен је тешке сумње која је у једном тренутку пала на њега да је био у служби иностранства. Распршена је она претпоставка да је можда био члан једне тајне спиритистичко-месечарске дружине која се скупљала у јазбини Мајке Божје. Отпала е, ма да писац о томе не говори, и оптужба да се његова околина богатила на рачун његова имена. Прецизиран је сасвим његов став према Дантону: убио га је зато што га није познавао, и што му је била одвратна његова лакоћа, фамилијарност са улицом, крчмама и јавним женама. Јаснији је и његов идејни корен,

који иде директно из *Исповести* и из *Вјерују савојског свештеника*. Више знамо о механици његове говорничке вештине, и неће се више гутати од „збуњеног муцања" до „божанског узлета генијалног оратора". Најзад, обележено је његово политичко и социјално становиште у Револуцији: слобода са ауторитетом, једнакост са приватном својином, братство са дисциплином.

Г. Беро је радио марљиво, са познавањем свега што је досада објављено, иако нам је заштедео свој апарат ерудиције. Књига се чита као најбољи роман, са интересом и чак са нестрпљивошћу. Знамо крај, и перипетије знамо, па ипак, као и писац, делимо патњу уображеног пријатеља, који следи Голготу човека кога је увек сматрао бољим и већим од себе. Успомена Робеспјерова тешко се може боље служити него што је учинио г. Анри Беро. Говорио је као пријатељ коме се верује све што каже неповољно, али коме се не замера љубав и нежност.

Остаје ипак нејасно шта је управо хтео Робеспјер? Је ли он један неуспели Бонопарта? То се не би рекло, јер су се његове амбиције заустављале на границама Француске. Мрзео је рат, и бојао га се. Је ли он аутократ по начелу, или по нужди? Шта хоће он? Власт ради освете, ради само власти, или ради очувања револуционарних тековина? Можда је било од свега овога. Је ли он сконцентрисао сву власт зато што није могао да трпи јаке људе поред себе, или зато што је веровао да он, само он, зна и може да ради што треба за спас отаџбине? — Тајна многих јаких личности у историји. Тајна утолико већа кад је реч о једном бурном времену као што је Француска Револуција, чије последице су још живе, и око које се страсти још нису стишале.

Д-р Д. Јовановић

Спољни политички преглед

Наш Трговински Уговор са Француском

— његов значај —

Јануара 30. 1929. потписан је Трговински Уговор са Француском. Преговори су дуго вођени и најзад су са успехом завршени. Уговору се придаје велики значај и привредни и политички; у овоме правцу писала је и наша и француска штампа.

Да се види колики је значај и колика је добит овог Трговинског Уговора, морамо имати пред очима ове три ствари: (1) стање наших трговинских односа уопште, (2) правац наше трговинске политике и (3) изјаве меродавних, министара трговине Француске и наше Краљевине. — У погледу стања трговинских односа, ми имамо, у главном, три врсте трговинских односа: трговински односи регулисани Трговинским Уговорима закљученим после Рата; трговински односи регулисани Трговинским Уговорима закљученим пре Рата и, најзад, трговински односи који још нису регулисани уговором (неуговорни односи). У погледу трговинске политике ми имамо један правац: заштитни систем са начелом највећег повлашћења; заштита аграрних производа и домаће индустрије, то је руководно начело наше трговинске политике. Пре Рата, Краљевина Србија је у својој трговинској политици усвојила заштитни систем као јемство за правилно привредно развиће земље и као протутежу страној конкуренцији, која би угрожавала и спречавала њен привредни развитак. После Рата, Краљевина С. Х. С. усваја исти тај правац у трговинској политици, као што га је усвојила и већина европских држава. Све државе осећају потребу за заштитним системом, а нарочито младе државе и млади народи, привредно још неразвијени. А сад колико тај заштитни систем користи стабилизацији светске привреде, то је друго питање.

Специјално што се тиче наших трговинских односа са Француском, они су били регулисани предратним Трговинским Уговором, закљученим између Србије и Француске 1907. године, — закљученим у доба царинског рата који је Србија водила са Аустро-Угарском, у доба када је Србија тражила тржишта и ван пијаце Аустро-Угарске, и у доба када је у привредном животу Србије владала мала активност, и када привредни односи нису били тако сложени. Сада, после Рата, када су наступиле друге прилике и друге потребе, и када су наши трговински односи као и целокупан наш привредни живот постали сложенији, предратни Уговор није више одговарао стварности, постао је недовољан, непотпун, сувише узак, или, како рече Г. Д-р Мажуранић, рудиментаран. С друге стране, наши политички односи са Француском тражили су чвршћу и солиднију привредну основу, јер позната је ствар да су политички односи утолико стварно чвршћи уколико су чвршћи њихови привредни односи. Примери су за то многобројни. Због једног и другог разлога, у таквим трговинским односима није се могло дуго остати са Француском. Стварност је нужно наметала ново стање. Требало је што пре закључити један нов трговински уговор који

би задовољио и једно и друго. Са овим новим Трговинским Уговором, верује се да се обоје постигло.

Када се говори о добити које даје и пружа наш Трговински Уговор са Француском, треба имати у виду: (1) колико Уговор даје услова за привредно дизање и привредни просперитет наше земље; (2) колико задовољава финансијске интересе, и најзад, (3) колико задовољава политичке интересе, јер врло често трговински уговори стоје у најтешњој вези са политичким односима. Меродавни изјављују да Уговор задовољава у пуној мери све троје.

Са стране Француске и Бријан и Бонфус, министар трговине, изјавили су, да је Трговински Уговор од нарочитог значаја и са политичке стране. Бријан у Трговинском Уговору гледа: „првокласан уговор, који ће, нарочито на привредном пољу, имати да игра једну од најзанимљивијих улога у односима наше две земље". Бонфус подвлачи политичку и привредну добит овог Уговора, — политичку, јер „француско-српско пријатељство, које је коначно запечаћено на бојним пољима, учврстиће се у виду француско-југословенског пријатељства на мирољубивом, привредном пољу помоћу новог нашег Трговинског Уговора", — привредну, јер „Француска даје нашој земљи уопште највећу повлашћену и минималну царинску тарифу за све наше артикле без разлике". Са наше стране Господин Д-р Мажуранић изјавио је: (1) нови Трговински Уговор је последица сложености наше данашње привредне активности; (2) Уговор је закључен и заснован на узајамном респектовању узајамних интереса. Сви наши производи без разлике при увозу у Француску уживаће како најнижу, т.зв. минималну царинску тарифу, тако и третирање најповлашћенијег, у чему Француска, с обзиром на своју трговинску политику, није тако дарежљива, — то је први случај од 1892. па на овамо. Француски производи „код нас уживаће такође најповољнију царинску тарифу и највећа повлашћења која смо ми досада свакој другој уговорној земљи давали. Сем тога, за неких 75 специфично француских производа предвиђено је уз снижење и висина царинске тарифе"; (3) по материји, Уговор се не ограничава само на трговачка питања, него он обухвата „читав комплекс, од чијег правилног решења зависи моралан развој привредних веза ове две земље"; по територији, Уговор се не ограничава само на Француску, него се протеже н на све њене колоније; (4) нашим „традиционалним тесним и срдачним политичким и културним везама дајемо и солидну привредну основу"; политичка солидарност постављена и заснована на привредној солидарности пружа нај јаче јемство за учвршћење традиционалних веза и пријатељских односа. (5) „Уговор прелази границе

обичног трговинског уговора, јер се ту ради о једном универзалном економском, а не о чисто трговачком уговору".

Из ових изјава меродавних фактора види се јасно да нови Трговински Уговор са Француском за нас представља ове добити: (1) привредни односи се постављају на стварнију основу и узајамно повлашћен положај; (2) политички односи и политичка солидарност постављају се на привредну солидарност; (3) створени су основи за изградњу једног читавог привредног система односа између нас и Француске. Укратко, Трговински Уговор има велики и привредни и политички значај. Али по свему изгледа да се овом уговору придаје *већи политички* но привредни значај, јер у изјавама меродавних фактора више се говори о традиционалним и пријатељским везама, које су неразлучиве, о учвршћивању пријатељства путем чврстих привредних односа, да трајно и дубоко политичко пријатељство мора имати и јаче, дубље, привредне односе. Тако је исто овај уговор схватила и целокупна наша штампа, као што је некад схватила и Трговински Уговор са Аустро-Угарском Монархијом. Ово је један у низу оних уговора којима наше јавно мњење придаје велики политички значај.

Због свега овог, италијанска штампа је са великим неповерењем примила овај Трговински Уговор. Њој је пало у очи да се Уговор о Пријатељству са Француском закључује непосредно после закључења Другог Тиранског Пакта, а Трговински Уговор са Француском, опет, непосредно после престанка нашег Уговора о Пријатељству са Италијом. Италијанска штампа сумња и држи да овај Трговински Уговор има за крајњи циљ: организовање и стварање једног бедема против привредног продирања и заснивања привредне превласти Италије на Балкану. Зато је изјава Господина Д-ра Мажуранића да овај „Уговор прелази границе обичног трговинског уговора" била нарочито подвучена и у томе смислу коментарисана, иако ова изјава Господина Д-ра Мажуранића има други смисао.

Д-р Федор Никић

Књиге и листови

*

Див постаје пунолетан

André Siegfrièd: Amerika comes of age. Превели са француског на енглески Х. и Д. Хелинг. London, Jonathan Cape, 351. —

Са општечовечанског гледишта најзначајнији резултат Светског Рата несумњиво је: прелаз економског, политичког и моралног вођства из Старога Света у Нови, боље речено — из Европе у Северну Америку. Ова промена, којој се све последице данас још не могу сагледати, проузроковала је, сасвим природно, велике промене и у унутрашњем животу заинтересованих нација, а исто тако и у њиховој оријентацији према другим народима. Ове промене износи пред наше очи, ретком оштрином и увек занимљиво, Сигфрид француски научник Алзације.

Развитак америчког живота излаже нам у три дела своје књиге, са етничког, економског и политичког гледишта. Његова стручност и стварност излагања на сва та три терена упада у очи и ономе који, не испитавши ствар на лицу места, није у могућности да провери тачност сваке поједине његове тврдње. Али, по сведочанству америчке штампе, он је у пуноме смислу речи задивио оне којих се тичу његова излагања.

Пунолетност Америке, односно Сједињених Држава, констатује се оним моментом када је та моћна државна творевина на економском пољу пребродила експериментисање и пипање и када је прешла на свесну јединствену политику продукције, поделе и насељавања. Овај процес сазревања поклапао се са учествовањем Уније у Европском Рату, и тај је рат у великој мери убрзао тај процес. Пратећи излагања ученога писца, можемо одмах констатовати да то сазревање није прошло без криза — јер овако нешто, и код народа и код појединаца, представља увек један критичан период. Али је

Америчка Унија, то дивовско дете, по свима знацима судећи, победоносно пребродила своју кризу и сада се налази пред једним беспримерним историјско-индивидуалним животом. Све ово значи за један још неизрачунљиви број појединаца и генерација нечувено благостање и невиђен напредак, али, исто тако опет за појединце, генерације и читаве народе, и патњу запостављеност и застој у развитку. Штавише, и од самих оних срећника који уживају користи тог великог напретка траже се толике жртве да их ми само при површном посматрању можемо назвати маленима. Али човекова је судбина да никада и ништа не може добити бадава — па ни дарове судбине.

Са етничког гледишта, процес сазревања манифестује се у томе, што јавно мишљење Уније већ не сматра да је његова отаџбина нека божанска реторта, у којој сваки народ налази своју Обећану Земљу, сваки вредан човек свој напредак и сваки дошљак на загрљај раширене руке, које би за кратко време имале да начине од њега неки нов тип човека. То јавно мишљење, штавише, тражи да Америка, што се тиче народа, по могућности остане оно што је била у време Вашингоновог Рата за Слободу, или бар пре великог усељавања за последње четири деценије. Дакле: да амерички народ буде беле коже, северне расе, англосаске културе, протестантско-хришћанског, штавише пуританско-калвинског менталитета. Онима који су, са овога гледишта посматрајући, „сто процената" Американци, тима нека, колико је могуће, припада у држави све. Када су, већ од 1820. године, усељеници сачињавали 27% прираста становништва а и од она 73 процента сигурно већи део отпада на усељеничку децу, нека онда бар сада дође са стране само онолико људи колико је безусловно потребно за економски рад у држави. Али нека и ти, колико је могуће, дођу са других америчанских територија, из Канаде, или из Мексика. Из Европе треба пустити само онај број за који је извесно да неће моћи знатно изменити слику народа, и нека долазе само они који, да би постали прави Американци, морају превалити само кратак пут, тојест у првом реду Енглези, затим Скандинавци, па Немци, у још мањој мери Латини и Словени. Отупљујући истовремено увредљиву оштрицу нумерус клаузуса, америчко законодавство постигло је све ово тако што је одобрену квоту усељавања довело у склад са бројем усељеника из дотичних држава у години 1890. Тиме је циљ потпуно постигнут, јер је усељавање из јужне и источне Европе почело у већој мери тек после те године. На тај начин Сједињене Државе, и у овом редукованом броју усељеника, добијају 87% радо виђених становника Севера, само 13% нерадо

вићених становника Истока, док је ствар у времену од 1890.-1920. године стојала баш обрнуто.

Разуме се да ће се морати превалити још веома дуг пут док се доспе до изједначења народа у Североамеричкој Унији. Не може се избећи усељавање канађанских Француза и Ираца, нарочито услед жилаве солидарности католика, под вођством француског, ирског и пољског свештенства. И асимилација Јевреја успева само у почетку, у формалностима живота, да затим много пута запне, штавише пође и унатраг. Жута раса, коју амерички народ не би умео, а и не жели да асимилује, може се насилним одредбама скоро сасвим искључити, али зато стопроцентни американизам не зна шта да отпочне са оних 12 милиона Црнаца, који се тако исто не могу и не желе асимиловати. Јер ово питање није ни најмање решено тиме што се та велика маса људи стално контролише, прогони, спречава у економском напредовању, вршењу грађанских права и вређа, понижава н искључује, чак и у приватном опћењу.

Међутим, екстремни амерички пуританци, нарочито грађани мањих градова на југу и западу, у чувању или успостављењу чистоте расе и менталитета не бирају никаква средства, него се служе и оним најнасилнијим. Нећемо се позивати на велико поштовање еугенике, на околност да се број деце ограничава тако да их родитељи безусловно могу како ваља издржавати и васпитати, и да је неколико хиљада злочинаца учињено неспособним за даље расплођавање. Срећемо се ми и са много радикалнијим одредбама: свака љубавна веза између белих жена и црних мушкараца, па и брачна, спречава се свима средствима смртног терора. Гази се и слобода мишљења и учења тамо где она може бити долази у колизију са тим доминантним религиозним схватањем. Дарвинистички процес у Дајтону није била осамљена појава, јер чак и поједине државе забрањују распростирање идеја које су у Европи већ давно прихваћене на све стране, а универзитетски професори, које је врло лако кренути са места, пазе добро да не навуку на себе срџбу повереника оних кругова који издржавају њихове заводе.

Овај менталитет, који жели да искључи сваки страни физички и душевни елемент, не може да обори ни идеологија радништва. Не може једноставно зато што домаћи или одомаћени бели амерички радник у сваком новом усељенику, нарочито жуте расе (разуме се — и у домаћем Црнцу), види конкурента, који је са малим задовољан, па је зато наклоњен снижавању надница. Међу радницима разне боје и порекла једва је могуће чак и кооперација у стручним организацијама; услед тога, нарочито на југу, „сироти

бељци" остају потпуно робови капиталистичке класе, која им даје посла. Првобитне принципе Слободе — једнакост људи и њихово право на живот без обзира на еугеничке и економске погледе нових генерација — насупрот тесногрудом протестанизму, репрезентује понајвише католичка црква, која вешто штеди и помаже како идеје о општој једнакости људи, тако и националне традиције усељених страних елемената.

Становништво Сједињених Држава, које данас броји 120 милиона, подвостручиће се за 60 година ако диференција између броја рођених и умрлих (процент преживелих) буде и даље износио 11 пермила годишње. Ако се претпостави да ће број рођења опасти, Сједињене Државе ће ипак концем овога века имати на 200 милиона становника. Међутим, на основу података у књизи Сигфридовој, морамо јако да сумњамо да ће — крај све редукције усељавања — тих 200 милиона бити већим делом чистокрвни Американци по данашњим појмовима. Јер доброситуирани протестантски англосаски Американци тиме баш смањују своју расу што дозвољавају да дође на свет само толико деце колико могу однеговати без икаквог ограничавања удобности своје и своје деце Услед тога, нарочито у образованим круговима, рапидно расте број нежењених, породица без деце уопште и породица са једним, највише два детета. По једноме рачуну, од 1000 факултетски образованих Американаца живеће после 200 година 50, словом педесет, њихових потомака, а од 1000 румунских (свакако земљорадника) — 100.000 потомака. Дакле вишак Америчанског Народа ће се у све већој мери састојати из потомака плоднијих усељеника, а ти усељеници ни из суседства, Канаде и Мексика, не уносе чисту енглеску крв, нити протестантске народне масе. Неће се, дакле, моћи спречити ширење раса, које су првобитно имале другу оријентацију, а нису са том оријентацијом потпуно раскинуле. Раса се може заштитити само расом, а никако ма и најлепше смишљеним и најбруталније проведеним наредбама власти. А стари уски круг појмова брзо ће подлећи неопходности међународног саобраћаја, за који ће се, баш у самој Америци, морати образовати моћни центри. Узалуд гледа амерички провинцијски грађанин, који је остао старомодан крај све своје техничке спреме и слободоумља у пословима, са презиром и мржњом на Њујорк (у коме он, по једном другом опису, види уједињене градове Содому, Вавилон и Кијево) — развитак економског живота одржаће и учиниће и у самој Унији надмоћним онај шири и слободнији видокруг. Стопроцентни америчанизам може владати још неко време, али ће брзо бити постиснут у позадину и постати једна социјално-историјска епизода.

И тако смо дошли до другога предмета Сигфридове књиге: до американске економије. Слика је њена толико ружичаста да нас чисто хвата несвест. Имамо пред собом јединствену територију од 3 милиона квадратних миља (8 милијона квадратних километара), пуну плодне земље, руда, каменог угља, нафте, водених снага, дрвета, пловних река, језера, развијених морскнх обала са променљивом климом, скоро свуда здравом, а погодном за најразноврснију продукцију и прераду. Све то има да искористи становништво навикавано досада на нечувену енергију и проницљивост, а то је становништво, у сравњењу са величином територије, још увек ретко, тако да своје благостање може да повећава без сувише оштре борбе за свакидашњи хлеб. Осим тога, од Светскога Рата ту се налази највећи део новца целога света, овамо куља тај новац још увек, тако да је долар преузео улогу енглеске фунте, пошто је он једна заиста стабилна валута, погодна за прерачунавање. У Унији има толико новаца, толико злата, да ни зајмови иностранства нису у стању да га апсорбују у знатнијој мери. Да би се избегло штетно преобиље у новцу, траже се нарочити начини да се он извуче из редовне циркулације, да се „стерилизује" један део тог силног злата. Радничке плате далеко надмашују и најсмелије снове наших радника овде, јер тамо и неизучени радник добије дневно 3—5 долара (160—280 динара), а изучени двапута толико. Чак и онај понижени Црнац добија као пољопривредни надничар по 1—3 долара дневно (55—165 динара) и толико је зарађивао и у најгорим временима. Између капитала и радника нема борбе, као у Европи, јер није реч о томе да се подели богатство, које већ постоји, и готово да се и не може повећати, него је реч о томе да ће створе нове могућности за зарађивање и да се оне искористе. Услед тога предузимач радо плаћа радницима све веће наднице, а они у накнаду за то не само да раде најинтензивније, него иступају и као купци, односно потрошачи. Према томе је и трошење и начин живота америчког радника нама непојмљив. Не зна он за цицијашење, него дозвољава себи све што захтева хигијена и удобност. Осамдесет процената од броја аутомобила на целоме свету налазе се у Америци. У неким местима скоро нема радничке породице без једног, па и више, аутомобила.

То је лице медаље. А наличје? Дакле — постоји и оно. Ни у Америци није благостање подељено подједнако, на све елементе народа. И тамо се велике масе туже да их спречавају у зарађивању и да притисак великих предузећа угрожава основе њихове егзистенције. Ово важи у првоме реду за пољопривреднике, јер су се код

њих у ратним и послератним годинама трошкови производње много јаче повећали него цене њихових производа. Осим тога пате од свих невоља задужености и зависности од диктатуре жељезничких и индустријских предузећа. Баш зато су се у овом аграрном становништву, за које кажу да је најконзервативније на целом свету, појавили најекстремнији, комунизму врло слични, покрети, час ради стицања политичке власти, а час ради таког начина уновчавања продуката да би, ако би се он усвојио, класа пољопривредника била такорећи издржавана о државном трошку. Разуме се по себи да су се екстремни аграрни покрети сами од себе расплинули чим су цене пољопривредних продуката постале веће од трошкова производње. Проклетство индустријског радништва, пак, које је у најбољем положају и живи животом највишег нивоа, јесте баш оно што сачињава у исти мах и основ његовога благостања: стандардизација. Творнице скупу радну снагу и скупе стројеве могу потпуно да искористе само тако ако у највећим могућим количинама бацају на пијацу малобројне врсте робе једнакога типа. Више се мора штедети на људској радној снази него на стројевима и материјалима (у Европи је обрнуто), и зато се машинска техника развија тако да машине раде такорећи све, а човек има да учини само неколико лако научених и брзо увежбаних покрета. Он више и не жели да научи, а до душевног уживања европског индустријалца, који има иницијативе и укуса, мало му је стало. Међутим, за стандардизоване артиклове који су потребни за живот, требају и стандардизовани људи, и зато ће се у Америци осећати добро само онај који је вољан да се одрекне свог личног укуса и да, што се тиче начина живота и уживања, прихвати оно што имају око њега и они остали милиони људи. Индивидуалност је, дакле, како у продукцији тако и у потрошњи, потиснута у позадину. Исто важи за општење са људима, за уметност и књижевност, за разоноду, за верске, политичке и друге назоре. Американска маса, у садашњем заносу напретка, засада то још не осећа као неки терет, него и надаље сматра Европејце за заостале сиромахе, а Азијате директно за гладне беднике. Богаташ и сиромах не разумеју се — не само када је реч појединцима, него и ако су у питању народи. Ово је врло тачна констатација тог француског научњака. У Америци је данас завладао правац: херметично затворити и врата и прозоре, да не уђе она спољна сиротиња.

Разуме се да се ни моћна Унија неће моћи закључати од целог осталог света, јер и она треба извесне иностране сировине, штавише и фабрикате. Ни она не може одржати своје индустрије, а са тиме

у вези и зараде радне класе, ако томе увозу не стави на супрот одговарајући извоз. Зато Унија, хтела не хтела, мора одржавати сталну везу, с једне стране са Европом, коју стално и младићски помаже, а с друге стране са осталом Америком и крајевима Тихог Океана, за које је старији и напреднији брат. Овде можемо напоменути да, по констатацији Сигфридовој, сада већ више не прети онај толико перхоресцирани катастрофални увоз америчког жита, јер сада Унија у све већој мери троши своје властите пољопривредне производе, аграрци и тамо имају да се боре са повећаним трошковима производње, а и бројно су заостали за онима који се баве индустријом и обртним пословима. Било како му драго, — чим за Америку постане у већој мери потребна трговачка размена са осталим државама, наступиће, безусловно, изједначење зарада и надница. Младићка је, дакле, илузија, ако многи у Америци мисле да ће овај изузетно повољни материјални положај трајати вечито и да ће се, на штету осталога света, још и побољшати. Данас постоји једно изузетно повољно стање, које је запазио и искористио Хуверов организаторски гениј̌е, али и то стање има своје временске границе.

Питање економског додира са спољним народима преводи нас већ на трећи предмет Сигфридове књиге: на политику. И у овоме погледу књига садржи многе занимљиве податке, који ће код многих Европејаца изменити досадање мишљење о Америци.

Постоје, пре свега, две познате велике странке: републиканска и демократска, и оне се, већ више од једног столећа, управо још од времена Вашингтонових, Хемилтонових и Џеферзенових, као тањири на теразијама, наизменично дижу и спуштају, избацујући свагда са њихових положаја све чиновнике оне странке која је остала у мањини, и постављајући на њихово место штићенике победничке странке. Из Сигфридове књиге можемо да научимо да те теразије сада нису потпуно у равнотежи, да је републиканска странка прави представник заиста утицајних политичких и пословних интереса и да је она зато, у време повољне коњунктуре, дакле у срећној Унији, већином на влади. Демократска странка је, међутим, скупљач незадовољства, које је, иначе, тешко организовати, и она, баш зато, само онда долази изузетно на владу, када има много разлога незадовољству: дакле, у временима неповољним, критичним. Али баш зато демократска странка, која се појављује на управи увек у тешким временима, даје већи број истакнутих личности него републиканска, која влада увек у срећеним приликама. Деловање обеју тих странака, премда само привремено, са времена на време ремете поједини покрети, којима је циљ радикална поправка животних при-

лика, као, например, Бријанов, Рузвелтов и, у новије време, Лафолетов. Ти су покрети умели, додуше, да придобију за себе милионе гласова, умели су да изазову и велико одушевљење, али су коначно ипак, на задовољство свију, увек свршавали са поразом.

Размер политичких снага није исти у Савезу и у појединим државама. Тежиште политичког живота просечног Американца налази се више у овим последњима. Свакодневна је појава да у великим групама појединих држава није на влади она странка која влада у Савезу, а дешава се, штавише, и то да појединци на државним изборима гласају на једну странку, а на савезним на другу. Ова, на први поглед чудна, појава постаје разумљива чим сазнамо да организовани страначки живот у Америци не исцрпљује, него само у ограниченој мери представља политички живот. Странке нису ништа друго до ли агенти појединих група, које агитују некада гласно, некада тихо, али увек успешно. У представничким телима партијска дисциплина баш није сувише чврста и на дневноме је реду образовање мањих група или личних савеза у крилу самих партија. Баш на најважнијим питањима, као, например, приликом одлучивања о општој забрани алкохола и о ограничењу усељавања, гласови странака били су подељени. За спровођење појединих политичких и друштвених циљева постоје врло раширене и јаке социјалне организације (Сигфрид наводи један врло дуг списак тих организација), којима је циљ: почев од заштите америчке независности, чувања светскога мира, одбране од туберкулозе и заштите женских права, па све до најужих професионалних и националних интереса појединих група. То је већ, како Сигфрид каже, резултат америчког духа, који воли да је пуританац, пророк и апостол.

Најпознатији су, и по имену, у Европи савези који се, ради постизавања извесних циљева, служе свим политичким, економским, социјалним, законитим и незаконитим средствима, као, например, Ку-Кукс-Клан. То је удружење у последње време једном заиста нечувеном енергијом почело да спроводи идеје „стопроцентног" англосаског протестанског америкаизма, ради угушивања католичког и јеврејског духа, сваког другог језика осим енглеског, ради истискивања жуте и црне расе са свих поља и, разуме се, ради отклањања бољшевизма и анархије. Представници овога покрета били су приправни да сасвим одбаце традиције „домовине слободе", само да би осигурали расни карактер народа у њој, а са тим у вези и срећу његову, и да би, у највећој мери незаконитим средствима, очували постојећи поредак. У својој слепој ревности нису се предомишљали да ставе предлог да се потпуно забрани неенгле-

ска штампа и да се Црнци у масама учине неспособнима за расплођавање. Али овај екстремни правац могао је да ојача потпуно само у средњим и јужним државама, док је у североисточним индустријским државама са мешовитим становништвом више интернационалне оријентације нашао на велик отпор. Не само да није успео да се развије у неку врсту америчанског фашизма, него је Клан у последње време, чак и материјално, пропао.

У изборној борби за председништво Уније, вођеној између Хувера и Смита, која се свршила победом Хувера, веома је значајна околност, да Хувер представља принцип изолације и конзервирања, док Смит заступа правац веће либералности према странцима.

Спољна политика Сједињених Држава и оријентација те моћне државе у томе погледу већ је одређена подацима који су досада наведени о унутрашње-политичким, економским и моралним правцима. Циљ је те политике: што далекосежније искључење иностраног утицаја, па чак и додира, јер он се руши, осиромашује и заражује, и што потпуније и вечитије обезбеђење постигнутих предности. Својом интервенцијом Америка је одлучила судбоносни Европски Рат, али она таку интервенцију више не жели да понови, него, баш напротив — не жели ни да чује за противности и савезе међу европским државама. Приликом ступања у Рат, девиза је била спасавање европске културе. Онда се, на заповест, одушевљавао за ту Европу и њену културу свако ко је само хтео да важи као добар амерички патриота. Али година и по дана проведена на европском бојишту сасвим је отрезнила баш оне који су се тамо борили, и уместо одушевљења и пријатељства, ми имамо импресију омаловажавања и горчине.

По констатацији Сигфридовој, Унија и није ушла у рат ради Европе, или Француске, него због англосаске цивилизације Енглеске, јер није могла да дозволи да ова буде угрожена евентуалном немачком победом. Зато је после, због питања употребе подморница, загазила у рат, премда неколико месеци раније није хтела ни да чује за то.

Показало се да је заједничка цивилизација тако јака веза да, пре или после, савлађује све противности између тих двеју енглеских велесила. А имају оне доста противних интереса. Зар да енглеско јавно мишљење не буде огорчено што је господарство на мору, бар на једној половини земљине кугле, прешло у руке млађега брата и што ће доминиони Тихога Океана, заједно са Аустралијом и Канадом, једнога дана пре затражити помоћ Уније против све нестрпљивијег надирања жуте расе, него помоћ енглеске Круне.

Али се за то ипак, по Сигфриду, варају они који се надају да ће доћи до смртоносног сукоба тих двеју велесила. Енглези и Американци, додуше, већ и због прошлости, не могу бити богзна колико одушевљени пријатељи, али зато не могу бити ни безусловни непријатељи, јер ће се увек пре споразумети међусобно, него са којом другом расом. Што се тиче Француске, ту је ситуација скоро обрнута. Овде, из захвалности према Рошамбоу и Лафајету и из дивљења француском генију, невероватно лако прелазе на исмевање, штавише и омаловажавање, неких особина Француза. Писац са горчином констатује да су Французи, који су у Американцима и после закључења примирја увек гледали ратне другове тражећи додир са њима, уместо ратних другова налазили према дојучерашњем савезнику строге, а према бившем непријатељу намерно у највећој мери непристрасне судије. Ову појаву Сигфрид приписује и утицају великог броја Немаца у Америци, а томе се утицају нису одупирали ни Ирци, ни Италијани, па чак ни из Канаде усељени Французи.

Европејци када се уселе у Америку, крај све своје спремности и добре воље да постану што пре потпуни Американци, ипак нису у стању да сє баш сувише брзо откину од своје старе нације. Ако, например, која европска држава затражи у Америци зајам, може бити сигурна да ће јој помоћи њени сународници у Америци. Најразноврсније европске нације подржавају тамо своје канцеларије за заштиту интереса, а Сигфрид нам у томе погледу набраја и пољске и литванске, и украјинске, па чак и јерменске и кореанске, само не — југословенске.

Наши браниоци расе у разним европским државама сигурно са завишћу погледају Америку, у којој је идеја о заштити расе тако прожела целокупан и јавни и приватни живот. Али они се, ипак, не могу отуда надати ничему, јер Америка другу расу, своју властиту, брани од свих осталих раса, па и од европских. Наши домаћи заштитници расе не могу тамо научити ни начин борбе и рада, јер оно што је на оној огромној и економски јединственој територији могуће, сасвим је немогуће овде, у сиромашном и тескобном оквиру, у коме се сваки час очешемо о суседа. Сигфридову књигу можемо оставити са импресијом да смо из ње научили више онога што је код нас немогуће, него онога што би било могуће и што би требало да чинимо. Сасвим је тачно видео гроф Кајзерлинг у спектру Европе: Америка има други правац развитка, други задатак него Европа; и није још ни најмање сигурно ко је изабрао лепши задатак и добио бољи део, Европа или Америка.

Гејза Фаркаш

Рационализам у савременој немачкој филозофији

Милош Ђурић, *Рационализам у савременој немачкој филозофији. Излагање и критика.* Издање Геце Кона. Београд, 1928.

Ово је несумњиво једна од најлепших и најкориснијих књига филозофске литературе последњега времена. У њој се даје жив и полетан преглед немачких филозофа који припадају садашњици. И оно што одмах издваја ову књигу од Д-р В. Дворниковићеве *Савремене Филозофије* јесте интуитивност са којом је писана. Док је Дворниковић у својој, иначе врло доброј, књизи споља описивао, и то редом, детаљ по детаљу, савремене филозофе, Ђурић једним скоком, са неколико реченица, улази у оно што је нерв доктрине и једном речи сугерира језгро филозофије сваког мислиоца о коме говори. Још вешто одабирајући и наводећи извесне речи самих филозофа, Ђурић зна да дочара саму унутрашњу интимност живе мисли Коена, Наторпа, Касирера, Маха, Авенариуса, Килпеа, Фолкелта, Месера, Винделбанда, Рикерта, и т. д. Тако, са Ђурићевом књигом у руци, дато је читаоцу да, кроз оштре погледе савремених немачких мислилаца, бачене са разних тачака гледишта, завири са многих страна у дубину загонетке света и човека. Ова дубока интуитивност пишчева и учиниће да ће књига имати своју врло широку публику.

Оно што би се могло пребацити овој врло доброј књизи, јесте пре свега недостатак нешто чвршће и критичније синтезе. У њој се, на пр., духови деле на Французе, Енглезе, Немце, Кинезе, Словене, и т. д. Етнопсихолошке разлике међу народима могу несумњиво бити врло велике, али то ништа неће сметати да њихови научници и филозофи, решавајући исти проблем света, допуњавају се и своја учења настављају једна на друга, да Рус Спир настави Канта, Шопенхауер Индуса Буду, Ниче Перзијанца Заратустру, а основна мишљења Бергсонова да се поклапају са оним што је толико хиљада година раније мислио Кинез Фу-хи. Стваралачко филозофско искуство о тајни света и човека не зна географију и вештачке границе већ се прелива кроз цело човечанство и сваки народ и појединац му доприноси колико је то у његовој моћи. Произвољна Ђурићева класификација филозофа у нарочите врсте и типове према њиховој народности повлачи за собом и произвољну карактеристику тих типова. Ево, на пример, шта о енглеским филозофима вели: „Кад вам пану на памет Енглези, читате на етикети њихова духа: емпиризам, по-

зитивизам, утилитаризам. То стоји у основи њихова погледа на свет". Међутим, у енглеској филозофији имате на сваког Стјуарта Мила и Спенсера по двојицу Берклија, Брадлија, Бозанкета, на сваког емпириста по двојицу метафизичара. И док је појединачно излагање у овој књизи танано и прецизно, класификација и синтетичка карактеризација појединих праваца ретко је кад сигурна.

Недостатак критичкијег упоређивања филозофа постао је нарочито озбиљан у последњем одељку, у коме Ђурић хоће да изводи словенско филозофско становиште од свих других погледа на свет и да са овог становишта зада последњи удар немачком рационализму. И као словенску концепцију света Ђурић истиче оно мишљење које је исказано речима Достојевскога: „Све је као океан, — све тече и додирује се, — на једноме месту додирнеш, оно се одазива и разлеже на другоме крају света", и речено мишљу Д-ра Светомира Ристића: „Стварност је целина пре делова". Али ово схватање није ништа специјално словенско. Оно има данас свога представника чак у сваком народу, од најкултурнијег енглеског или француског до полукултурног јапанског. И не само да се њиме не може окарактерисати филозофија ни једног народа у садашњости, већ не може оно бити никаква карактеристика ни филозофског момента садашњости, па чак ни саме модерне филозофије. Сва филозофија Ренесанса је у знаку овога схватања. И, још много даље у прошлости, ово схватање је у основи неоплатоновске филозофије III века. Оно је полазна тачка Сагасове и Плотинове доктрине. Ту идеју налазимо и код оснивача стојичке филозофије почетка III века пре Хр. Апсолутна стварност за Зенона Цитијског, тај извор и утока свега, то стојичко божанство јесте целина која симпатише са самом собом, παν συμπαθὲς εαυτῶ, целина „која од најмањег дотицаја једног њеног делића задрхти сва" и у којој се сваки део поступно прелива у све друге. А и шта је Парменидово *биће*, та апсолутна јелејска стварност, ако не целина пре својих делова.

Овој, иначе врло доброј, књизи Милоша Ђурића готово сасвим недостаје снажнија и боље документована синтеза, а са синтезом и сигурна карактеристика. Но ако се ова књига не одликује синтетичношћу, она се издваја од свих себи сличних дубоком интуитивношћу којом је у њој разложена мисао појединачно сваког филозофа о коме је била реч, интуитивношћу која би могла бити основа најмоћнијих монографија о појединим филозофима, али која не може бити довољна за овакав један систематски преглед.

Д-р Душан Недељковић

Преписка Толстоја и Тургењева

Толстой и Тургеньев. *Переписка.* Москва, 1928.

Иван Тургењев био је већ прослављен писац, и у својој отаџбини и далеко ван њених граница, кад се 1852. године појавио Лав Толстој својим књижевним првенцем *Детињство.* Нема сумње, Толстој је тада био под значајним утицајем Тургењева, коме се Толстој у то доба дивио. Исте године кад се појавило *Детињство*, Толстој, прочитавши понова *Ловчеве записе*, уноси у свој *Дневник* ово: „Како је тешко писати после њега!" То неколико речи говоре много и морају се узети у обзир у даљем развитку односа млађега према старијем.

Иван Тургењев био је у Русији, на своме сеоском имању „Спаском", кад му је, у септембру 1852. године, дошло до руку *Детињство*, потписано само почетним словима имена и презимена. Велики руски писац, прочитавши ту ствар, очаран, искрено се обрадовао и није могао мирно очекивати одгонетку личности тајанственог писца. Помагао му је песник Некрасов, у чијем је листу и штампано прво дело Толстојево. Он је у октобру месецу исте године саопштио Тургењеву да је тај нови писац „некакав граф Толстој са Кавказа". Тургењеву је то било мало. Он трага даље, и сазнаје да, на двадесетак врста од њега, живи на сеоском имању нека породица Толстоји. То је био срећан случај. Иако у Русији има више породица, па шта више и грофовских, истога презимена, а које нису међу собом у сродству, та породица у селу Покровском на коју је Тургењев случајно наишао, била је баш блиска родбина Лава Толстоја, дотле непознатога писца *Детињства.*

Тургењев је у прво време био спречен да оде у посету Толстојевим рођацима, али је ступио с њима у преписку, и у једном писму он им о Толстоју вели: „Ако тај млади човек буде продужио као што је почео, он ће отићи далеко". До ближега познанства између Тургењева и те породице дошло је тек 1854. године, кад је Лав Толстој служио у Дунавској руској армији, у 12-ој артиљеријској батерији. После прве посете учињене родбини Толстојевој, Тургењев пише Некрасову, између осталог, ово: „Видео сам Толстојеву слику. Ружно, али умно и енергично лице"... У даљим везама са поменутим домом дошло је до узајамних симпатија између Тургењева и удате Толстојеве рођене сестре Марије Николајевне, што је свакако још више удубило интересовање Тургењева према младоме писцу. Године 1855., 21. марта, Толстој уноси у свој *Дневник* ово: „Добио

сам од Маше писмо, у коме ми она описује своје познанство са Тургењевом. Мило, славно писмо; оно ме узноси у властитим очима и побуђује ме на даљи рад"...

Године 1855., 9. октобра, будући у гостима код Толстојеве сестре у селу Покровском, Тургењев пише прво писмо Толстоју. Оно је од особитога значаја, јер нам осветљава душевни однос Тургењева према Толстоју пре сваког њиховог зближења. Ево главних реченица тога писма:

„Већ сам се давно спремао, да барем писмено отпочнем с Вама познанство, љубазни Лаве Николајевичу, кад — за сада није могло бити друкчије; сада, полазећи у Петроград из куће Ваше сестре, хоћу да испуним ту своју давну намеру.

„Пре свега, захваљујем Вам од душе што сте ми посветили Вашу приповетку „Сеча шуме"! — још ништа, у свој мојој књижевној каријери, није толико било пријатно моме самољубљу. Ваша сестра вероватно Вам је писала каквог сам ја високог мишљења о Вашем таленту и како много од Вас очекујем; — у последње време сам особито много мислио о Вама. Страшно ми је кад помислим где се Ви сада налазите. С друге опет тачке гледишта, радујем се што имате нове утиске и искуства; али све има своју меру, — не треба саблажњавати судбину: и без тога она је спремна да им шкоди на сваком кораку. Врло би добро било кад би Вам пошло за руком да напустите Крим; Ви сте довољно доказали да нисте плашљивац, а војна каријера ипак није Ваша, — Ваш је позив да будете књижевник, уметник мисли и речи. Ја сам се решио да Вам о томе говорим зато што се ви, баш у последњем писму које је данас овамо стигло, дотичете могућности изласка из војске; поред тога, и моја љубав према руској књижевности испуњава ме жељом да Вас видим ван сваких глупих и неразбирљивих куршума... Понављам: Ваше је оружје перо, а не сабља; Музе не само да не трпе сујете, него су и љубоморне...

Неколико недеља после тога писма, Толстој је стигао из Крима у Петроград и одсео у прво време у стану Тургењева. Већ то је доказ да је тежња за зближењем постојала са обе стране. Али већ тај први лични састанак двојице великих руских писаца показао је да су се сусреле две духовно разне природе, међу којима је била немогућна потпуна хармонија. Њихова преписка се продужује до 1861. године, када наступа сукоб и прекид блискости и познанства на читавих седамнаест година, да се обнове 1878. и да трају све до смрти Тургењева (1883.).

Према рачуну библиографа, свега је било писама Тургењевљевих Толстоју око 53 и Толстојевих Тургењеву око 48, али је до данас сачувано Тургењевљевих 42 и Толстојевих 7. Ма да ова врло важна преписка двојице великих руских писаца није велика, она ипак омогућује представу о њиховом међусобном односу. Разуме се, она се много може допунити на основу *Дневника* Тургењевљева и Толстојева на основу њихове преписке с другим лицима; најзад на основу саопштења и успомена њихових блиских савременика. Но ако би се човек ограничио и само књигом поводом које пишемо ове редове, — књигом која садржи необјављену преписку између Тургењева и Толстоја, — то је већ и на основу тога материјала могућно добити довољно тачну преставу о њихову узајамном односу.

После првог личног сусрета у Петрограду, унесена је извесна дисонанса у даље одношаје Тургењева и Толстоја, Заједничко њихово пребивање у Петрограду трајало је око пола године, и за то време била су постојана колебања у њиховим односима. То се најбоље види из кратких примедаба у *Дневнику* Толстојеву, где се често сусрећу овакви изрази: „Завадио сам се с Тургењевом"; „Ручао сам код Тургењева, опет смо се зближили"; „Изгледа да сам се с Тургењевом завадио на свагда"; после тога, опет: „Био сам код Тургењева и весело смо се разговарали". Тако је то једнако ишло. Зашто? У једном свом писму упућеном Толстоју, из Француске, Тургењев даје овако објашњење: „Ја никад нећу престати да Вас волим и да ценим Ваше пријатељство. Ја сам уверен да ћемо се ми често виђати... Ви сте једини човек с којим сам ја дошао до неспоразума; то се догодило због тога што ја нисам хтео да се ограничим у односу према Вама само простим пријатељством; ја сам хтео поћи дубље и даље; но мој покушај у томе био је неуспешан, закачио сам Вас и нанео Вам непријатност, и, опазивши своју погрешку, одступио сам можда сувише брзо. Ето, зато се и створила провалија међу нама..." Даље, Тургењев додаје да улогу у њиховој несхватању и неслагању игра и разлика у годинама: „Ја сам се уверио да осим заједничких књижевних интереса међу нама мало има чега заједничког. Сав је ваш живот упућен у будућност, а мој се ослања на прошлост. Ја не могу да идем за Вама. Ви сте сувише од мене удаљени а осим тога Ви и сувише стојите чврсто на својим ногама, а да бисте могли постати нечији следбеник. Могу Вас уверити да ја никад нисам мислио да сте Ви злобни, никад нисам подозревао у Вама књижевничку завист. Ја сам у Вама — извините за израз — предвиђао много неупућености (руски *безтолковаго*), но никад ништа рђаво; а Ви сте довољно проницљиви, да

можете знати да, ако би ко од нас имао другоме да завиди, то свакако не ја Вама. Једном речи, пријатељи у смислу Русовљеву ми никада нећемо бити, но ми можемо волети један другога, радовати се узајамно успесима, — и кад се Ви умирите, кад се у Вама заврши превирање, ми ћемо, ја сам уверен, опет весело и слободно пружити један другоме руку, као онога дана кад сам Вас први пут видео у Петрограду".

Не треба бити дубок психолог да би се увидело да је сав садржај овог разборитог писма потпуно искрен; без икакве зле намере, без жеље да се нанесе увреда Толстоју. А прецизност и јасност израза, категоричан тон, доведен до сухости и оштрине, изазван је, без сваке сумње, држањем самог Толстоја, који је у то доба био још врло недисциплинован у смислу држања према људима и пун сувишна и неумесна самопоуздања.

Јасно је да је Тургењев искрено високо ценио Толстојев талент, и да му је од све душе желео успеха. Он је волео Толстоја и као човека, али му је била одвратна она ругобна страна Толстојеве душе која се у то време често и силно испољавала и која никоме није могла бити пријатна. Толстој је у то доба, — ако се на страну остави његов високи књижевнички талент, — био морално двојак, двојак у себи, унутра. Правилно је опазио Тугењев да је то било време духовнога превирања. Испод Толстоја првобитног, ако се може тако рећи, „земаљског", сазревао је и, с времена на време, испољавао се други Толстој, човек више духовности, онај који је, после дуге и мучне борбе, истиснуо Толстоја младих година и заменио га новим, препорођеним човеком. Толстој је у то доба свога превирања био несимпатичан и није чудо што је Тургењев био принуђен да му у идућем писму, исте 1856. године, из Париза, напише ове оштре речи: „Ја осећам да Вас волим као човека (а као писца поготову), но много што-шта ми се у Вас не допада и ја сам нашао, најзад, да је боље да сам подаље од Вас". Поред свега тога, Тургењев ни најмање није био флегматичан према Толстоју; напротив, он је горео од жеље да помогне томе високо обдареном човеку, да изиђе на правилан пут. Ево, шта он пише даље у том писму: „Ви сте свршили први део *Младости*, — то је дивно. Како жалим што не могу да се упознам с том ствари! — Ако Ви поклизнете с правилнога пута, (а ја мислим да се тога не треба бојати), Ви ћете отићи врло далеко. Желим Вам здравља, радљивости и слободе, слободе духовне".

И ако су се изгубила многа писма Толстојева упућена Тургењеву, ипак се из сачуваних види доста, — види се како је и о

чему је писао Толстој. То је, углавном, била систематска заштита неких настраних и нездравих идеја, тако да је Тургењев, из љубави према њему, био принуђен да му даје брижљиве, очинске савете. И како се Тургењев радује кад опажа да се Толстој ослобађа од неправилних погледа и предрасуда. Како се он радовао кад је сазнао, на пример, да Толстој, најзад, озбиљније почиње судити о Шекспиру и да га почиње читати! Тургењев му тада даје савете: „Не дозвољавајте спољашњим недоумицама, да Вас одбијају, проникните у средину, у срж творевине, и Ви ћете се задивити хармонији и дубокој истини тог великог духа.“ Нажалост, такви су савети мало помагали. Као што је спољашњи живот Толстојев у то доба био раскалашан и неуравнотежен, тако је исто и његов духовни живот био хаотичан. Писмо Толстојево Тургењеву од 28. марта (9 априла) 1857. године, из Женеве, запрепашћује својим невероватним цинизмом, да се човек мора да запита је ли био Толстој у том тренутку при здравој памети.

Из једног даљег Тургењевљева писма Толстоју, исте 1857. године, види се да је Толстој сухо одбио савет Тургењева да напусти све остале послове и да се свом душом ода књижевности. На то му Тургењев одговара: „Ви пишете да сте врло задовољни што нисте послушали мога савета и нисте постали искључиво књижевник, Нећу да спорим, можда сте у праву, али ја, грешни човек, ма колико лупао главу, никако не могу да решим шта сте Ви управо, ако нисте књижевник; официр, великопоседник (помћщик), филозоф оснивач нове религиозне науке, чиновник, спекулант?... Молим Вас изведите ме из потешкоће и реците која је од тих претпостављака тачна...“

Даље је ишло онако како је морало ићи, док није дошло до оштрог судара, који је био неминован.

Лав Толстој тога времена постаје све оштрији и нетолерантнији у свом понашању. Он не трпи никакве авторитете. Песник Фет-Шеншин, пријатељ толико исто Толстојев колико и Тургењевљев, саопштава, у својим успоменама, да се Толстој разилазио са свима и у свему — у стварима које су биле опште признате. Пред њим нико никога није смео похвалити, јер би се Толстој одмах накострешио и почео би грубо опонирати. За ручком код песника Некрасова, пред многим највиднијим руским књижевницима тога доба, Толстој, најмлађи по годинама, напада списатељку Жорж Сандову најпогрднијим и најгрубљим речима, не водећи рачуна да ли то вређа кога од присутних или не. За њега је Шекспир најобичнији писац. Хегел, Херцен, и други значајни мислиоци средине XIX века, нису

нико и ништа. Уколико је противни говорник био јачи и од већег ауторитета, утолико је Толстој у спору бивао раздраженији, желећи пошто-пото да одржи своју. Једном речи, прави кавгација. Он све и свакога подозрева у неискрености. Он сам никога не воли, а друге криви да немају вере и љубави. У своме *Дневнику* из тога доба, он стално даје оцену Тургењева оваким изразима: „Тургењев је славољубив и плитак"; „Тургењев је тежак и досадан"; „Тургењев је рђав човек"; он више не говори, већ брбља", и т. д. и т. д. И после свега тога, — ускоро, и непосредно после такве грдње, — Толстој уноси у свој *Дневник*: „Ја га (Тургењева) волим, он је градио и гради од мене другог човека"!

Разуме се, с таким човеком није било лако одржавати дружбу и пријатељство. Што му Тургењев ипак није сасвим окренуо леђа, већ му је много што-шта прогледао кроз прсте и праштао, то је само доказ да је Тургењев Толстоја заиста волео, сажаљевао га и желео му добра. Но бивало је и тренутака кад се губило стрпљење.

Сукоб је наступио 27. маја 1861. године, на имању и у кући песника Фета, коме су и Тургењев и Толстој у једно исто време дошли у госте. Први дан прошао је на миру. Другога дана ујутру, за доручком, повео се разговор о васпитању Тургењевљеве кћери, од које је њена васпитачица захтевала да у слободним часовима крпи околној сиротињи одело. Тургењев ја одобравао то васпитно сретство. Толстој се није с тим слагао; разуме се, нико му не би бранио да има различито мишљење; али је он, по својој навици, то своје мишљење изразио грубо и увредљиво, рекав да „та госпођица изиграва неискрену позоришну сцену." Тургењев, коме је вальда уопште додијало да слуша стално увреде од Толстоја, замолио га је, тоном увређеног оца, да се не изражава тако грубо. Толстој није могао да се обузда, него је одговорио: „Зашто да не говорим тако, кад је то моје убеђење?" То је било довољно да Тургењев плане и да се и сам толико заборави да, у присуству домаћице и домаћина викне: „Ако ви будете тако говорили, ја ћу вам опалити шамар!". Рекав то, он је отишао од стола у другу собу, али се брзо вратио, пришао је г-ђи Фет и замолио је да га извини зе „безобразни поступак" (то је било његово признање), — и одмах је отишао из куће.

То је био непосредни узрок што су се, на читавих седамнаест година, прекинуле везе између та два велика руска књижевника.

Толстој се сматрао увређеним, и одмах је позвао писмом Тургењева да се извини или, ако неће, да му изиђе на двобој револверима. На тај позив, Тургењев му је писмено изјавио да му је нанео

увреду без сваког стварног повода и да они, због потпуно разних карактера, морају прекинути сваке везе. У допуну томе писму, Тургењев је још изјавио да признаје Толстоју право да га изазове на двобој, и да је он готов да прими, али напомиње да он и сам осуђује свој поступак, јер је он „далек од обичних његових навика". и да се увреда нанета Толстоју може објаснити само постојаним међусобним антагонизмом. Таквим признањем, Тургењев је, без сумње, узео на себе већу кривицу но што је стварно имао. Али све то Толстоју није било доста. Он пише Фету: „Тургењев је подлац кога треба бити, и ја вас молим да му то тачно саопштите".

Даље подробности овог жалосног сукоба нису важне и није потребно у њих улазити. Као што је речено, настао је дуги прекид сваких одношаја, све до године 1878. У току тог дугог времена, Толстој је, мора се признати, преживео велику душевну кризу, и свакако се много што-шта у његовој души изменило. За то време је сазревао у њему онај *други човек*, виши, духовнији, човек који је у њему превирао мање-више још од ране младости. Тај *нови човек* се у мукама рађао.

Године 1878. не могући више да издржи непријатељство с Тургењевом, Толстој му је написао писмо, сигурно у једном од особито добрих тренутака, који су, како тврди његова жена, понекад наступили. То писмо је толико важно да заслужује да се у целини наведе.

Иване Сергијевичу,

„Сећајући се, у последње време, наших узајамних односа, ја сам, на своје изненађење и радост, осетио да не гајим према Вама никаквога непријатељства. Дај Боже, да је и код Вас тако. Истину да кажем, знајући Вашу доброту, ја сам готово уверен да је Ваше непријатељско расположење прошло пре него моје.

„Ако је тако, онда Вас молим да пружимо један другом руку и да ми потпуно опростите све што сам скривио пред Вама.

„За мене је природно да Вас се сећам по добру, јер сте Ви били према мени добри веома. Ја знам да сам Вама захвалан за своју књижевничку познатост, ја знам како сте Ви волели и мене и моје писање. Можда ћете и Ви наћи такве успомене о мени, јер је било време кад сам Вас ја искрено волео.

„Ако ми можете опростити, искрено Вам нудим пуно пријатељство, за које сам ја способан. У нашим годинама постоји само једно благо: љубавни односи између људи, и ја ћу бити врло рад ако се он међу нама оствари.

Гр. Лав Толстој."

Ањенков тврди да је Тургењев заплакао читајући писмо и да је одмах одговорио Толстоју овако:

„Љубазни Лаве Николајевичу,

„Тек данас сам добио Ваше писмо, које сте послали poste restante. Врло ме је обрадовало и дирнуло. С највећом вољом готов сам да обновим наше прећашње пријатељство и чврсто стежем Вашу пружену ми руку. С пуним правом не претпостављате у мени непријатељска осећања према Вама; ако их је и било, давно су ишчезла, и остала је само једна успомена о Вама: као о човеку коме сам ја био искрено предан, и као о писцу чије сам прве кораке ја поздравио пре других, чија је свака нова књижевна творевина изазивала у мени најживље интересовање. — Од душе се радујем прекиду нашега неспоразума.

„Надам се да ћу овога лета доћи у Орловску губернију, и тада ћемо се ми, разуме се, видети. А дотле, шаљем Вам најлепше жеље, и још једном пријатељски Вам стежем руку.

Иван Тургењев."

То је био загрљај двојице људи који су се волели и онда кад су се мрзели. Сразмеру, степене и снагу тих њихових осећања тешко је одредити, но с поуздањем се може рећи да међусобно интересовање никада није престајало и да их је нека потајна сила увек привлачила. Та тајна свакако је лежала у висини и снази њихових уметничких генија и у њихову властиту сазнању велике улоге коју су они, донекле једновремено, одиграли у руској књижевности и руској духовној култури. У томе је била њихова блискост и сродство. Али и у том другом периоду обновљенога и уравнотеженог пријатељства, постоји разлика између држања Толстојева и држања Тургењевљева. У оцени међусобних односа Тургењева и Толстоја не постоје једнака мишљења. Има људи који су склони да више осуђују Тургењева. Важно је то да је Тургењев имао огроман утицај на књижевни развитак Лава Толстоја. То признаје и сам Толстој; још више, он признаје да је Тургењев од њега начинио другог човека!

Последње писмо Ивана Тургењева, које је из Француске, 1888., на смртном одру написао своме књижевном наследнику Лаву Толстоју дише пророчанским духом и никада неће бити заборављено. Оно гласи:

„Мили и драги Лаве Николајевичу. Дуго Вам нисам писао јер сам био и, говорећи отворено, јесам на самртном одру. Оздравити ја не могу, — о томе не треба ни мислити. Пишем Вам сад управо

зато, да Вам кажем како сам био задовољан што сам био Вашим савремеником, и да Вам изразим своју последњу, искрену молбу. Драги мој, вратите се књижевном послу! Тај Ваш дар је отуда откуда је и све остало, Ах, како бих ја био срећан кад бих могао помислити да ће моја молба имати успеха! Пријатељу мој, велики списатељу Руске Земље, услишите моју молбу! Саопштите ми ако добијете ову хартијицу, и дозволите да још једном *силно*, силно загрлим Вас, Вашу жену, све Ваше — не могу више, уморио сам се."

То је био заиста очински загрљај, то су биле очинске речи са самртнога одра, упућене љубимцу — сину; то су биле велике речи, које и данас дубоко дирају не само душу свакога Руса, него и сваког човека.

Др. Иван С. Шајковић

БЕЛЕШКЕ

Никола Вучетић

На отаџбинском жртвенику, I књига, Београд 1928.

Писац назива овај низ својих успомена из ратова за ослобођење и уједињење сликама и причама. У самој ствари то су догађаји који су се збили. Писац сам каже: потпуна истина, дакле не само приче, него историја, само су имена појединаца измењена. Имамо, дакле, у овој књизи важне историјске грађе од једног доброг познаваоца догађаја светлих а и, у повлачењу кроз Албанију и Црну Гору, тамних, човека који је као учасник у сва три рата отворених очију пратио и спољашње догађаје, а као лечник и унутрашња збивања код појединаца. После оболења од пегавог тифуса за опорављања у Француској, а и пре и после тога, савесно је бележио све што је видео и доживео дајући израза осећајима према Роду и Отаџбини који су код њега силни.

Писац је већ досад написао и издао низ дела патриотске тенденције, већину у стиховима. Критичарима у листовима који у књижевности тон дају није се допала форма, које захтеве не може увек да задовољи човек коме је поезија ипак само побочно занимање, а она данас тражи целог човека. Али се превиђа важност садржине. Спев пишчев Крв и сузе за уједињење, на пример, у којем су најважнији догађаји Рата опевани десетерцем, садрже грађу величанственог епоса, и делом јесу то, које ће широки читалачки кругови пре узети у руке него рефлексије и штимунге наших новијих песника који ретко стоје у каквој вези са славним догађајима недавне прошлости. Од овакве грађе, дотериване и глачане, може се створити Илијада.

Наша стручна али једнострана критика по рђавом маниру уопћавања прелази ћутањем и преко других дела г. Вучетића, нпр. преко „Душице", једног феномена ђачке омладине, којој је ојађени отац дивном књигом подигао споменик. Па и преко горе наведене врло важне и занимљиве књиге Д-ра Вучетића прешла је наша критика ћутањем на дневни ред. Зато је ми препоручујемо пажњи најширих читалачких кругова, јер то заслужује због важности градива и патриотске тенденције.

Морали смо запитати, на крају, наше строге критичаре, шта ће наш пук да чита кад му се дела овако одличне садржине и тенденције не препоручују?

Милутин Јакшић

Милош Црњански:

Сеоба. Роман. Београд, 1929 (Издање Г. Кона).

Мало је у чијој књижевности толико рђавих „крилатица" колико их је у нашој. Стално се говори и пише код нас да немамо

романа. А сви наши велики приповедачи XIX века оставили су их по неколико; Игњатовић није друго шта ни писао. Вероватно је да се хоће рећи да у нас нема романа из данашњег, специјално београдског живота, о савременом грађанину и интелектуалцу. И вероватно је да немамо ни лирике, ни приповетке, ни есеја: свуд се код нас говори мало о проблемима модернога човека, и нигде ми немамо књижевних горостаса.

Роман се код нас пише и данас и, по свима изгледима, убрзо ће потиснути кратку приповетку. Редакције наших књижевних часописа муку муче да дођу до добре приповетке, — не само зато што је нема у изобиљу и што се поједини приповедачи повлаче, него и због тога што се многи окрећу ка роману. Сви знаци говоре да ћемо у наредним годинама добити цео низ романа од писаца који су после Рата ушли у књижевност.

И у том погледу, на челу наше послератне књижевне генерације данас стоји Г. Милош Црњански: још 1922., он је објавио свој први роман, *Дневник о Чарнојевићу*, чија је вредност много већа но што се онда мислило, а књижевно—историјски значај већ сад неоспоран. Ту се код нас први пут и, све до данас, најпуније изнео тип и душевно стање младог човека и интелектуалца нашег времена, донела ратна атмосфера и показао њен утицај на нашег младића.

Други роман г. Црњанског, *Сеобе*, који је изишао ових дана, има историјску позадину и дочарава наше људе из XVIII века. Не може бити никакве сумње да је, од свог првог романа, г. Црњански сазревао и развио се у сваком погледу. Код нас неупоредиви дочаралац душевних атмосфера и сликар предела, сензитивнији него ико, и широк, и благ, г. Милош Црњански је овом књигом дао најбољи роман који је код нас изишао после Рата и најзначајније књижевно дело које се појавило после *Нечисте Крви*.

М. Кашанин

Књижевне награде Српске Академије Наука

Код нас има само једна стална годишња награда за дела из лепе књижевности. Ту награду је основао Г. Љуб. Михајловић, наш бивши посланик у Вашингтону, а дели је Академија Наука. Већ више година, оцењивачки суд сачињавају г. г. Богдан Поповић, Марко Цар и Вељко Петровић. По жељи оснивачевој, награђује се најбоље дело из лепе књижевности штампано ћирилицом у последњој години.

Како 1927 године награду није добио нико, то су ове зиме поделене две награде, за 1927 и 1928, свака у висини од близу 6000 динара. Награду за 1927 годину добила јо Г-ђа Даница Марковић, за своје сабране песме, које је издала Књижевна Задруга. Награда за 1928 подељена је између два писца: једну половину је добио г. Милан Кашанин, за збирку приповедака *Заљубљеници*, а другу половину г. Сибе Миличић, за роман *Величанствени бели брик „Свети Јурај."*

Све три књиге су опширније приказане у прошлим свескама *Летописа*.

Л.

Гете и Југославија

Познати немачки часопис *Das Prisma* посветио је три своје свеске питању *Гете и свет*. То је једна врста анкете у којој су учествовали најпознатији светски писци или познаваоци Гетеа. Између Немаца, чланак је послао, са оста-

лима, професор универзитета из Хајделберга Д-р В. Хелпах; од Француза, Ромен Ролан и Министар Просвете Е. Херио; од Данаца, Георг Брандес; од Енглеза, професор лондонског универзитета Д-р Ц. Г. Робертсон; од Руса, народни комесар А. Луначарски; готово сваки европски народ има по једног или по једног или по више заступника који говоре о односу своје земље према великом немачком песнику. Тему *Гете и Југославија* израдио је г. Д-р Милан Савић.

У свом кратком и сажетом (простор је био ограничен), али врло садржајном чланчићу, Г. Савић је изложно колико, када и на који начин је упознао наш свет Гетеа. Пошто је прво истакао Гетеов интерес за српске народне песме, Г. Савић је хронолошки побројао српске преводе Гетеових дела и главне студије о Гетеу изишле на српском језику. При томе, Г. Савић није могао бити исцрпан, нарочито кад је била реч о хрватским и словеначким преводима и расправама. Тема је и сувише велика да се обради у једном малом, пригодном чланку. Г. Савић је, међутим, довољно и лепо указао колико је она занимљива и важна.

И. Н.

Н. О. Лоски:

Логика књига, I и II, прев. *Р. Мајсторовић*. Београд, 1928. Изд. Рајковић и Ћуковић.

Иако носи назив Логике, ова књига је са две своје трећине теорија сазнања, иста она теорија сазнања коју је Лоски претакао и преточио у стотине својих чланака и књига, од којих му је најсистематскији спис *The intuitive bazis of knowledge*. Сама ова књига и није ништа друго већ покушај да се пишчева теорија сазнања угура у логику. Па уколико је ова књига логика, она с једне стране не значи апсолутно ништа ново, а с друге, као понављање старог. као евентуални уџбеник, непотпуна је, јер поред многих појединости савремене логике. Лоски је изоставио читав њен други део: методологију. Као уџбеник ова је књига сасвим излишна, јер нам је исти издавач већ одавна дао, додуше мању, али и концизнију, јаснију, потпунију, далеко бољу логику Д-р Светомира Ристића. Као теорија сазнања, ова књига је врло занимљиво еклектичко систематизирање оног онтолошког интуиционизма, који се у модерној философији развијао од Спинозе преко Шопенхауера до Бергсона, и ништа више. Нарочито је занимљив овај еклектизам због тога што се у њему интуиција описује и ближе одређује помоћу геометриских кругова и логаритамских слова. И тај просечни модерни интуиционизам, овако парадоксално, да не кажемо наивно и противуречно, формулисан математички, назива Лоски својим „интуитивизмом". — Овом књигом у два тома добио се добар превод и брижљиво издање, и ништа више.

Д-р Душан Недељковић

Константин А. Фењин

У овом броју *Летописа* доносимо у преводу одломак из романа *Браћа* од Константина А. Фењина, једног од најдаровитијих младих руских књижевника и писца већег броја врло занимљивих дела. Сам писац овако излаже свој живот у једној аутобиографији: „Родио сам се у Саратову, 1892. године. Отац ми је био сељак родом, а дед „крепосни" племићске породице Боборикина из Пензенске губерније. Мати ми је била племићскога порекла. Детињство сам провео на Волги, готово једнако у вароши. Школско образовање добио сам у почетку у саратовској, а

затим у козловској трговачкој школи, коју сам свршио 1911. године.

Од 1911. до 1914. био сам на економском оделењу Московског Трговачког Института. Године 1914. рат ме је задесио у Баварској, те сам био задржан као грађански заробљеник до краја 1918. године, кад сам се вратио у Русију. Од године 1918. до 1921. радио сам у Москви, Сизрањи и Петрограду, у разним организацијама и надлештвима, уредништвима, — био сам и у црвеној војсци. Од 1921. године занимам се искључиво књижевношћу. По спољашњим доживљајима, мој живот се не може сматрати сиромашним. Рана младост прошла је уопште спокојно, ако се не узму у обзир два бегства од куће и путовање по Волги, од Њижњег Новгорода до Астрахана и по степи до Ураљска.

„За време боравка ван граница Русије (у Баварској, Саксонској, Шлеској и, делимице, у Пруској), био сам музикант, учитељ руског језика, хорист, глумац. Вративши се у Русију, прошао сам кроз обичну школу нашега времена: кроз разне дужности и професије, кроз гладовање у Москви и Петрограду.

„Почео сам писати 1910. године. Прве моје „ситнице" штампане су у *Новом Сатирикону* 1913. године. Сразмерно много радио сам у заробљеништву, но све је то била само грађа. Озбиљнији мој књижевни посао отпочео је 1919. године у провинцији где сам уређивао новине и књижевне листове. Године 1920, у Петрограду, упознао сам се с Максимом Горким, који је за мене учинио неизмерно много; између осталога, помагао је да се прекине моје сарадништво у новинама и књижевним листовима. Горки ме је 1921. године увео у круг „Серапионове браће", чије ми је пријатељство — радост".

У.

Књижевне награде у Пољској

Пољаци чине врло много за подизање своје националне књижевности, која је данас од првих у Европи. Ма да је читалачка публика у Пољској многобројна и потрошња књиге знатна, тако да добри писци живе искључиво од књижевног рада, ипак пољска држава и поједини градови снажно помажу књижевнике, и материјално и морално. То се најбоље види по наградама које се дају писцима. Оне изгледају фантастичне за наше прилике и нашу земљу, где је књижевних награда мало и њихова висина незнатна. Не бројећи ситније, ово су у Пољској главне награде за књижевност:

1. Државна награда. Износи око 75.000 динара и даје се сваке године. Добива је она књига за коју оценивачки суд нађе да је најбоља од изишлих за последње три године. Не дели се, него је целу прима један писац.

2. Награда друштва пољских издавача. Износи око 45.000 динара. Даје се сваке године, и обично се дели на равне делове између тројице писаца. Не добивају је само песници и романсиери, него и критичари и есејисти.

3. Награда вароши Варшаве. То је највећа пољска награда за књижевност. Износи око 100.000 динара. Издаје се сваке године и целу је добива један писац.

4. Награда вароши Лодза. Износи око 75.000 динара. Даје се сваке године и цела једном писцу.

5. Награда вароши Познања. Износи око 75.000 динара. Први пут дељење 1928 године и дата једном писцу.

6. Награда вароши Лавова. Износи око 40.000 динара. Даје се

сваке године, једном или двојици писаца.

7. Награда вароши Сосновјеца. Износи око 40.000 динара.

Можда ће се наћи неко ко ће се замислити над овим књижевним наградама у Пољској и покушати да и код нас пропагише овакав ефикасан начин помагања савремене књижевности. Издашна материјална и морална помоћ нашој књижевности је потребнија него и једној другој, нарочито кад се узму у обзир узак круг наших читалаца и тешки услови под којима живе и раде наши писци.

Л.

Из савременене ишалијанске књижевносши

За ово последњих неколико недеља бачено је на италијанско књижарско тржиште читав низ књига прозе, романа и приповедака, чија је појава привукла пажњу критике и публике. Масимо Бонтемпели је издао роман *Син двеју машера*, Ђ. Комисо роман *Људи с мора*, Лучано Цуколи, Орио Вергани, Марино Морети, М. Фраскини, сваки по један роман, — да наведемо само оне који су на себе обратили већу пажњу. Ада Негри обелоданила је, у издању књижаре Мондодори, књигу приповедака *Сесшре*.

Лучано Цуколи, који је у загребачкој Забавној Библиотеци заступљен са неколико превода, издао је код Тревеса већи роман *Саблазан са Баханшкињама*, али је углавном подбацио. Док су његови романи досад износили ликове већим делом из савременог монденског живота, дотле је овог пута Цуколи прешао на историјски роман, са радњом која се дешава у староме Риму, и дао једно дело развучено и неубедљиво. У упоређењу са његовим предратним романом *Лоредапина љубав*, и са некима који су за њим следовали, овај најновији роман Лучана Цуколија не представља никакву добит.

Марино Морешши је један од писаца који су највише *er vogue*. У последње време написао је и објавио врло много и наилазио на одличан пријем. Његов недавни роман *Прешо сиромаха*, забрањен у републици Сан Марино, на чијем се тлу развија радња романа, подигао је много прашине. Сада је код Тревеса објавио роман *Срешно доба*. То су, као што их сам писац назива, „успомене из детињства и из других доба". Написано топло, сугестивно, ово најновије Моретијево дело је италијанска критика нарочито истакла. Фернандо Палаци наглашава како је у свима романима Марина Моретија јасно ударен печат његове личности, „а у овом роману, сасвим природно, та личност добија највише замаха"... Можемо рећи да нам, између његових дела, ово износи највише њега самог и да нам се зато највише и свиђа. Писан на њему својствен начин, помало и елегичан, овај Моретијев роман, као и досадашњи већи, афирмисао га је, још једаред, као једног од првих представника данашњег италијанског романа, у генерацији авангарде из првог деценија овог столећа".

Орио Вергани дао је роман *Jo, povero negro*, у коме износи живот једног црнца који ће стицајем околности постати боксер. Писан доста фрагментарно, и поред све интересантности појединих поглавља, као целина овај Верганијев роман не одушевљава.

Ада Негри сакупила је у својој књизи *Сесшре* низ уморних прича, у којима даје галерију женских ликова. Књига је доста монотона, али славна списатељица има своју публику, како за своју поезију тако и

за своју прозу, и њој ће се, зацело, и ова збирка приповедака свидети.

„L' Italia che scrive". У фебруарској свесци овог одличног критичког и библиографског часописа што га издаје римски књижар Формиђини већ дванаест година, Адриано Тилгер објављује врло интересантан чланак о потреби писца да пише, сликара да слика, вајара да ваја, и т. д. Тилгер износи најпре концепцију филозофа Крочеа о потреби уметника да дозове у памет, после извесног времена, „несигурни фантом" који се родио у њему, као песма, као слика и т. д. По Тилгеровој концепцији, међутим, то је потреба уметника да тај фантом „задржи у стварном животу, да сачува од поплаве „блажено острво" на чије тле је ступио ногом, за један тренутак, и да осигура себи мост који ће му омогућити, да се тамо врати, кадгод зажели".

Винћенцо Монти. Поводом стогодишњице песникове обелодањен је у Италији врло велик број монографија и чланака о његову животу и раду. Једно интересантно дело о Монтију, на близу 400 страна, изишло је сада у издању књижаре Цоникели. Написао га је Артуро Помпеати, који истиче код песника смисао за артизам, звучност, формулу, али исто тако и одсуство јачег унутрашњег замаха.

Г. Т.

Колонизација у Јужној Србији

Студија г. Ђорђа Крстића, под горњим насловом, прва је опсежнија студија на српском језику о нашем проблему колонизације.

Писац ове књиге је бивши аграрни повереник у Скопљу, који је и сам више од годину дана сарађивао на колонизацији Јужне Србије, те је тако имао прилике да се до танчнна упозна са стањем наше аграрне политике, са њеним приликама и потешкоћама, као што је имао и прилике да се увери о значају и успесима рада на колонизацији. Писац је, поред познавања предмета о коме пише, врло отворено и искрено изнео све што је битно, и понеки његови ретци звуче као тешка оптужба противе експонената нарочито управних власти и бивших народних посланика. Г. Крстић долази, сасвим правилно, до закључка да је даља колонизација Југа не само апсолутно могућа, него да је и потребна како са гледишта националног тако и са економског. Са националног гледишта колонизација је првокласно државно питање, јер она већ и сада показује лепе резултате националног препорода тих крајева. А колико је препородила економски те крајеве, о томе износи довољно сређених података од неоспорне вредности и далекосежног економског значаја. Из пишчева излагања се даје осетити да наша аграрна политика још нема свој јасан правац и да је потребна чврста рука за спровођење колонизације, али се у више махова наглашује да је она у последњим годинама кренула снажно напред. Из неких примера види се јасно у коме правцу ваља да се креће наш законодаван рад, нарочито што се тиче организације општина, јер општински закон, овакав какав је, штетан је по наше интересе. Као велики недостатак спомиње писац одсуство школе и цркве у нашем колонизационом раду, и надлежна Министарства би морала у интересу напретка колонија што пре напустили своје пасивно држање према раду на колонизацији. Књига је писана јасним и разговетним стилом, тако да ће је и шири народни кругови радо читати. У целини, ова књига је и кратка

историја јужне Србије за ових десет година, и велика је штета што није могла изаћи илустрована. У Министарству Аграрне Реформе има многобројних снимака колонија које је требало и широј јавности приказати. По нашем мишљењу најхитнија је потреба да Министарство Пољопривреде узме у своје окриље постојеће колоније како би се избегла експериментисања у раду око подизања пољопривреде у колонијама. Као прилог даје прегледну карту о досадашњој колонизацији као и списак лица у разним крајевима на које се ваља обратити онима који желе да се населе у Јужну Србију.

Д.

Две књиге о нама

1.

Camillo Morocutti: *Gross-Deutschland Gross-Südslawien* (Wien, Leipzig 1928. VII-103. цена 45 дин.

Др Морокути, Немац из Марибора, познат је врло агилни члан одбора за народне мањине, који се интензивно бави проблемом народних мањина и његовим решењем. У овој књизи настоји да докаже да темељи ли нове, праведне Европе треба да почивају на Великој Немачкој и Великој Југославији. Велика Немачка му је немачко царство уједињено с Аустријом, а Велика Југославија данашња Југославија с Бугарском. Југославија је мост који веже Запад с Истоком. Тај мост може бити само онда чврст ако један стуб почива у Аустрији а други у Бугарској. Савез Немачке с Југославијом значио би почетак нове, праведне и сигурне Европе. Та Европа може само онда настати ако се праведно реши питање народних мањина. Том питању посвећује Морокути већину страница своје књиге; оно му је заправо главни садржај. При том оштро напада фашистичку политику однарођивања мањина као политику сурову, анахроничну, која не води циљу, него међународне односе само заоштрава и спрема нове потресе и катастрофу.

Оштро критикује и нашу политику према мањинама и обара се нарочито на Словенце. При том испушта из вида да је многи предратни Немац Словеније чистокрвни Словенац, којега је Аустрија однародила и који се сада опет враћа у свој род. Зато му и статистика о опадању немачког становништва у Словенији ништа не вреди.

Јасно је што се он као Немац буни против мировних уговора и против данашње Европе, али није јасно што не види да је предратна Европа била далеко неправеднија. Он појаву Mitteleurope спомиње тек узгред, и не може да у њој види јасни доказ немачке империјалистичке тежње. Њему је још увек жао за бившом дунавском монархијом, јер је она била економска целина, а данашња подела Монархије на наследне државе бацила је све те државе у безизлазно економско стање. Зато су му основи данашње Европе проблематични, поготово ради тога што је пољуљан ред и право.

Светски Рат, вели Морокути, решио је питање Алзације и Лорене, али је поставио на дневни ред велики број нових Алзација и Лорена. То су питања Мемела, Вилне, Данцига, Горње Шлеске, Западне Украјине, чешко-немачко питање, питање Мађарске, Јужног Тирола, талијанско-југословенско питање, албанско, македонско, бесарабијско питање. Затим присаједињење Аустрије с Немачком, Солун, Црна Гора, питање српских мањина у Грчкој, фламанско питање и, најзад, аутономија Алзације. Сва су та питања, вели, остала нерешена и прете новим конфликтима. Она се могу решити само решењем питања мањина и ствара-

њем једне средњеевропске-југоисточноевропске федерације, којој би основа била Немачка и Југославија.

Ова књига спада у групу оних многобројних књига које се баве питањем одржања мира у Европи. Морокути главну опасност за мир види у нерешеном питању мањина (две књиге је већ о том питању штампао). Мир може осигурати само солидарност народа. Да би се та солидарност постигла, Морокути тражи у првом реду културну и националну аутономију мањина. Заинтересован, највећу пажњу посвећује решењу тога питања између Аустрије и Југославије. Што се Италије тиче, Морокути верује да фашисти неће имати успеха и да ће доживети слом, јер се народне мањине јаче групишу, постају отпорније, а фашистички режим, као неприродан, мора пасти.

Темељна мисао је Морокутија да народне мањине имају у својим државама живети као лојални грађани и не смеју се бавити иридентом. Али имају право да траже да не буду грађани другог реда. На тај начин ће се избећи сукоби између суседа и уклонити европска катастрофа. Политика истребљења има се сасвим забацити. Пребацује и Словенцима да такву политику воде.

Најинтересантнији је трећи део његове књиге („Велика Немачка — Велика Југославија"), у којем предлаже јаку југословенску федерацију с Бугарском — чиме би било решено и македонско питање (он говори о бугарским мањинама у Македонији) — са ослоном на Немачку, у коју би ушла и Аустрија. То би била природна геополитичка заједница у којој би се Југославија решила оног обруча који је притиште, а који је састављен од самих непријатељских и непоузданих суседа (Румунска).

Главну сметњу политичке, економске и културне сарадње види Морокути у нерешеном питању мањина. Највећа сметња је, свакако, Италија.

Морокути пледира за политику сарадње суседа. За успех те политике највећа је гарантија сарадња немачко-југословенска.

2.

Југословенски проблем. Студија о Балканској политици од Фридриха фон Тајзена, пеш. генерала у пензији, у преводу Александра Андрејевића. Београд 1928. XIII—110, цена 20 динара.

Књига писана са пуно топлине и смисла за предмет који обрађује, и са љубави и поштовањем према нама на основу непосредног проматрања.

На основу исцрпних студија (побуда у главном долази од Хермана Вендела), приказује писац генерал у главним цртама историјски развитак и данашње стање Југославије. Тангира економске, прометне, друштвене, организацијске и политичке проблеме. Разуме ее да се највише задржава на војничком питању. Нашу војску приказује у врло повољном светлу. У чланку о Соколству види се, нажалост, да не познаје суштину његову.

Опширно му је поглавље о нашој спољној ситуацији, коју у главном правилно оцењује, и жали што Немачки Народ пре Рата није схватио југословенски проблем.

Он осећа дубоко значење југословенског народног и државног јединства.

Ова се књига лепо попуњује с Морокутијевом књигом. Заједничка јој је црта што и генерал Тајзен тражи привредно-културну заједницу Југославије и Немачке. И Тајзен и Морокути, оштро критикују политику Италије, која кује ланац непријатеља око Југославије.

Како је књига написана историјски тачно и објективно а за нас повољно, она значи за нас једну велику добит.

Очаран лепотама Далмације, он зове Немце к нама, да нас упознају.

Књига се састоји из три дела: I Кратка историја појединих делова нове државе, II У новој држави, III А ми? Додати су статистички подаци и мапа Југославије.

Најинтересантнији за нас је трећи део, Писац истиче како су Немци мало знали о Југословенима, а Југославија је мост за будућност, зато треба Немци да иду што чешће у Југославију.

Изгледа да жеља за сарадњом Немачке с Југославијом добива замаха.

Обе књиге су за нас од великог интереса, те их треба прочитати.

Фрањо Малин

Оснивање Гајеве штампарије

У Народној Енциклодениј s. v. Гај Љидевит на стр. 70. чита се: „Привилегиј за штампарију добио је тек 7/6 1937." На ово се позива у Летопису Матице Српске књ. 311. св. 1—3. 1927. и госп. Љуб. Стојановић осврћући се на моје белешке у Прилозима (VI. страна 165—169). Морам признати да се веома нерадо служим Народном Енциклопедијом, поготово у стварима које се тичу нас Хрвата. Не за то што је тај део много мањкав, већ за то, што је баш у том делу много нетачности, које се не би смеле јављати у таквим и скупим и трајним издањима.

Но овде није питање Народне Енциклопедије, већ, у поводу чланка г. Стојановића, питање оснивања Гајеве штампарије. И то с овога разлога.

По писму од 1. септембра 1850. (Вукова преписка VI. 514) Дим. Владисављевића, српскога учитеља у Трсту, Јован Гавриловић је рекао, да би „Србија радо даровала, као и Гају што је, тако и општини овде (у Трсту)," кад би се ко нашао да тискару води. Из ових речи, писаних 1850. године, изводи г. Стојановић ово: „Штампарију је, дакле, Гају даровала Србија, а он јој се одужио својим извештајем о путовању по Србији 1846 г. који је поднео Бечкој влади!"

Гај је започео озбиљно да спроводи своју културну и литерарну задаћу с издавањем новина и Данице — у неку руку белетристичкога листа у нашем поимању. То је било 1835. године. Оба ова листа штампао је у првој и другој години, чини ми се без веће сметње од стране штампара, заједно с немачким листом Луном. У послу као да је долазило до неких размимоилажења. Још нешто. Строге цензурске прилике и одредбе, ваљда поради писања у Даници, претиле су евентуалним одузимањем привилегија за штампарију. Онда до штампарије није било тако лако доћи. Гаја су подупирали у његовој молби за дозволу оснивања штампарије сви компетенти кругови. Ипак је требало више од годину дана, док је, на многе интервенције, дакако бесплатне, дошло до тога да је цар Фердинанд дне 22. *јуна* 1837. бр. 8802/582, потписао диплому за Људевита Гаја као издавача Ephemeridum Politico — Literarium Illyricarum у Загребу. Диплома је, као владарски акт, опремљена великим печатом и одређује тај привилегиј као лични Гајев до његове смрти с упутом за одржавање свих прописа о цензури с претњом да ће му се, у противном случају, привилегиј одузети.

Штампарија Гајева почела је радити 1838. године. Пола године од привилегија требало је спремати све, да се може почети с радом. Положај Гајев у ово доба спрам Србије био је скроз неутралан. У ово доба поче на њега да удара загребачки литерат кајкавац каноник Кристијановић у друштву с Копитаром у Бечу. Давно је већ позната та хајка, коју су на Гаја и његове другове дизала ова два угледна противника. Нису бирали баш лепих речи, а у ону хрватску неосвештену и још национално полумртву средину бацале су се девизе да Гај на једној страни хоће с Чесима Коларом и Шафариком да уведе протестантизам у хрватски католички свет; на другој, пак, страни су му подмећали — јер је у свом програму прихватио и пригрлио једнако Хрвате и Србе — да хоће католике повлашити. Управо онако како су разни Хаџићи и Стратимировићи Вука прекоревали, због слова јота, да их хоће пошокчити! А сви су другови Гајеви били у оно доба уз правац Вука Караџића; нико баш нигде се није јављао за правац Милоша Обреновића и оних које је он спрам Вука заштићавао. То је ситуација за литерарно гледиште.

Политичка је, пак, ствар са Хрватском и Србијом била 1837. год. и даље оваква. Хрвати су од 1836. год., дакако господа племићи, који су онда били репрезентанти народа, започињали борбу с Мађарима, јер су Мађари хтели да продру у Хрватску са својим језиком, али да и протестантима отворе слободна врата за улазак у Хрватску. Са Србијом, каква је била у то доба под Милошем, политички није нико водио никаквог рачуна. Литерати Гајева кола нису имали у политици баш никакве речи. И скроз одани Вукову правцу нису могли нити имали на кога да се обрате у Србији, која је више била у Крагујевцу него ли у Београду. За тадашње комуникације од Загреба до Крагујевца било је толико удаљености, узевши све остале прилике као скроз повољне, па и саму царину, да је од јуна до децембра 1837. год. било готово немогуће превести штампарију, коју је, по речима г. Стојановића, Србија даровала Гају.

Ако би и то било могуће претурити, онда би се морало да помишља на Гајеве везе с кнезом Милошем, који би једини био могао дати Гају штампарију. Али ту треба знати да се до 1837. год. знаде готово за све веће путове Гајеве, зна се с ким је он или ко од његових другова дописивао, и о чему су дописивали. Код Гаја је за нас толико тога, па и у најмањим ситницама, сачувано, да бисмо, ма од кога, бар нешто нашли прибележено и о дару за његову штампарију од Срба из Србије. Можда би који Србин „Шваба", пречанин, оставио бар какав глас о својој интервенцији код кнеза о том. Али нигде ништа! Па и међу предбројницима и у разашиљању Гајевих Новина и Данице тако су ретки Срби, а у животу Срба тако незнатни, да им се данас ни име нигде не спомиње, па се не може помишљати да је било тада каква начина, а будимо искрени, и правога разлога, да би ради политике будућности могло доћи до дарована штампарије у латинском писму.

Наше су књижевне везе данас још преслабе, кад нас вежу дневно бржи возови и телефонски спојеви. А како је било тек пре деведесет година! Треба само погледати Летопис Матице Српске, Вукове пренумеранте, па друга издања, особито што се тиче Срба из Србије, па ће се видети сва оправданост овога мога писања. Хрвати су онда помишљали, можда више сањали о књижевном

јединству. Али тога у Срба није било. Аустријски Срби су имали своје погледе на будућност, а они из Србије мишљаху на ослобођење својих срезова и округа од Турака и не обазирући се на оно што је 1836. и 1837. она шака млађарије у Хрватској, заправо само у Загребу, радила. Истом је 1848. година први пут Србију извела преко границе; дотле је она излазила преко емиграната на страну. Дотле она није водила никакве бриге ни о Србима у аустријским покрајинама, а камо ли о шокцима Хрватима.

Аустрија није била баш у то доба особито наклона Хрватској. Она је имала границу; у њу се поуздавала. Кад је такозвани провинцијал почео да резонира о народности, о свесловенству, није особито била одушевљена. Из моје радње Почетак Гајевих новина, која је изашла још пре 25 година, види се колико је муке требало да се уложи само у то да Беч допусти издавање новина. Из радње д-ра В. Дежелића: Људевит Гај, која је рађена по кореспонденцији Гајевој, јасно је, да је готово исто толико муке требало Гају, да дође до привилегија за штампарију. Из Гајеве, пак, аутобиографије сазнајемо и постанак његове штампарије 1837. године.

Кад је Гај у Бечу напокон, у јуну, дознао да ће добити тај привилегиј, он се упутио у Праг, с којим је већ од прије имао веза и одакле је примио толике идеје, те сазнање о свесловенском покрету и потребама словенске узајамности. У Прагу је преко пријатељства ушао у преговоре и погодбе са фабриком за типографске послове браће Хазе (Haase). Ова је фабрика дала по наређењу Гајеву писмена у дидотском типу приложивши тому све што треба за онакву штампарију какву су могли тад имати у Загребу. У Загребу није било изучених типографа, па Чеси послаше и своје веште људе у тој струци у Загреб. Ти су стручњаци све у Загребу урадили, да је штампарија могла да почне радити већ 1. јануара 1838. год. и да преузме штампање Илирских Народних Новина и Данице Илирске. Тако је и Богослав Шулек дошао у Загреб.

Колико је год било пријатељства и братства Хрвата са Србима у првих десетак година у Загребу, ипак у Загребу код Гаја није била штампана ни једна књига ћирилицом. Разлог једноставан као и код оног владике кога у селу нису дочекали звоњавом — јер нису звона имали. Тако ни наши „Илирци“ нису дуго имали ћирилских писмена, па нису њима могли ни књига да штампају! Није ми познато кад су загребачке типографије наручиле ћирилска писмена. Само знам да је негде 1848—9 било и у Загребу моћи штампати мање ствари и ћирилицом. Да ли је то дошло из Србије, како је навео Дим. Владислављевић преко уста Јована Гавриловића — то може да буде. Онда, пре 1850. године, биле су и прилике сасвим друге. Гајеви су другови свагда у новинама, па и за тешкога Халерова апсолутизма и веома оштре цензуре, били на бранику Александра Карађорђевића и његове владе. Оштро су нападали кнеза Милоша Обреновића. Сам Бечки двор је Гају 1845. године претио да ће му одузети привилегију за новине и за штампарију ако буде даље нападао Милоша или којега члана његове фамилије. Вероватно је да се тада и у Србији започињала политика ширих видика, која је почињала да добива неке везе. Знам да су преко Хрватске долазили пољски емигранти у Србију. Тако су долазили у везе са д-р Шафариком и другим одличнијим Србима. Беч је почео већ да приго-

вара, јер се бојао панславистичких интрига итд. Да ли су Вучић, Петронијевић, Гарашании, Симић и други тадашњи представници Србије и у Загреб што послали, то може да буде. Али никако није оснивање Гајеве штампарије.

„Мени није познато да ли су писци који су писали о подизању (Гајеве) ове штампарије прво постављали себи питање: је ли тај био толико имућан да о своме почетку може подићи штампарију, а ако није, откуд му паре? — На то је питање одговорио госп. Стојановић писмом Дим. Владисављевића, како сам га горе споменуо. По своме досадашњем разлагању, држим да ту није било одговора. Али има други одговор.

16. новембра 1837. године, дакле у години оснивања штампарије, опуномоћује (Vollmacht) мајка удовица Људевита Гаја Јулијана, да он може учинити новчане позајмице на њезину кућу и да веровник може, ако се дуг не врати, кућу и продати. А ту би био директни одговор на горње питање: одакле паре? Гај је плаћао камате на ту и на друге позајмице још и 1848. године.

Толико о оснивању Гајеве штампарије било би доста према нештампаним актима, који се чувају у Загребу у универзитетској библиотеци. У том питању, међутим, има и штампаних докумената, који јасно говоре о оснивању народне, како су је онда звали, штампарије.

У књизи госп. Стојановића „Живот и рад Вука Стеф. Караџића", на стр. 361. и даље, приказано нам је оснивање штампарије у Србији. Тамо, на стр. 362, читамо колико је кнез Милош давао за штампарију, а Милошево настојање око државне штампарије у Србији тек је после пуне две године могло да доведе до рада. Ако је тако тешко долазило до тога да се у приликама у којима државна власт ради послови тешко одвијају, како би било могуће да од јуна 1837 до 1. јануара 1838. у Загребу Србија учини тако брзо оно за што је код куће требала преко две године? Изгледа ми да наше непознавање тече још од оних времена кад се први пут озбиљније није почело радити на упознавању — дакако према тадашњим приликама.

У Грађи за повијест хрватске књижевности, која је штампана као 6. књига од Југослав. Академије 1909. године, има неколико драгоцених прилога за овај наш препорни посао. У тој књизи, на стр. 83., штампано је писмо Јована Гавриловића од 16. фебруара 1847. год. из Београда. Јован Гавриловић у том писму се обраћа на Гаја као свога знанца по питању католичкога свештеника у Београду. Онај тадашњи „прави је фанатик (за католиштво), који је са својим фанатизмом још више распирио ватру антипатије према свем католичанству па и илирству." За то га треба што пре уклонити. И то је готово све што од Јована Гавриловића доби Гај, изузевши писмо од 1. јула 1849. год., у којему му каже да не може сарађивати у његовим новинама.

25. јуна 1842. год. послао је кнез Милош из Беча Гају, у знак признања за његове новине, 25 дуката као припомоћ за отплаћивање трошкова око издавања новина и Данице. Даље о каквим припомоћима нема говора у тој књизи.

Али има говора у тој књизи откуд пара Гају за штампарију.

Антун Вакаловић, јаки политички сарадник Гајев све до 1843. год., пише 23. јануара 1838. Гају ово: „Никола Врањицан објави ми, да полег договора својим братом Амброзом иматог, остале 700 фор. посудити не може. Ако ти дође до

живога, тад приопћи ми, јербо ја, ако ми само могуће буде, никакве жртве не бојим се теби припомоћи". Да буде још очитије како је долазило до оснивања патриотских институција у оно доба у Загребу, изводим из Вакановићева писма да је Гај скупљао и прилоге међу тадашњим родољубима, од којих су многи радије отварали кесу, да буду међу угледним људима него из самога патриотизма. Осим тога, Вакановић пита Гаја да ли је примио новце од Клобучарића и Малина. — Исти Вакановић у писму од 8. фебруара 1838. год. вели Гају да му је избројио 700 фр. Ти новци остају код Гаја уз 6 од сто камата до 3. фебруара 1839. год. Из истог се писма види да је Гај на обвезнице позајмивао новце баш у доба оснивања своје штампарије. Гај је 1839. год. тражио рокове за продуљивање позајмица, како се то види и опет из писма Вакановићева од 12. априла 1839. и из писма од 27. јула исте године, само што у та доба својим повериоцима није могао ни камата да исплати. 6. новембра 1842. год. и опет Вакановић пише из Карловца, где је била главна каса Гајева, да га невоља тера да га поради своје код њега посуђене главнице позове на коначни обрачун, јер је пре пет година и он друкчије био новчано расположен него 1842. Ово писмо и није друго већ истеривање дуга од Гаја, што га је учинио онда кад је оснивао своју штампарију. И други одлични политички и „илирски" радник Амброс Враницани (Vranycrany) 28. маја 1841. пише о старим подужицама Гајевим. Он је за за исплату неких нашао Иву Малина као жиранта, ако се посао уреди с Вакановићем.

*

Кад сам већ код овога посла, треба да споменем како су наши људи веома неповољно просуђивали рад Теодора Павловића. По том се лако може да просуди да из Србије не би никако дошло до отварања штампарије. Вакановић 28. јула 1839. год. вели да је Павловић само узбунио жуч — дакако између Срба и Хрвата тадашњег времена. — 1843. год. су већ сви били за кнеза Александра Карађорђевића. Купећи прилоге за Матицу Илирску, коју су основали у Загребу по узору Матице Српске, препоруча Амброз Враницани ово: „Добро би било кнезу Александру, Вучићу и Петронијевићу српским слови писати." Рачунали су, дакле, да ће им из Србије у ове дане од представника Србије — ма да су Вучић и Петронијевић морали оставити домовину — доћи помоћ за литерарно друштво.

Ово сам написао не да полемишем, већ да дадем један прилог који ће помоћи упознавање наше прошлости, на којој створисмо своју садашњицу. Ипак, можемо је и ми учинити лепшом, ако не стварамо пребрзо закључака о непознатим стварима.

Д-р Ђуро Шурмин

Д. Г. Росети

Dante Gabriel Rossetti: *The Blessed Damozel and Love's Nocturn.* The Helicon Series. The Bodley Head. Цена 2 шилинга.

Стогодишњица Росетијева дала је повода за многа нова издања његових дела, а таква је и ова мала уметнички илустрована књига шест, његових најбоље познатих песама, која нам сада даје прилике да несрећном песнику посветимо реч две. Росети, је несумњиво, једна од најтрагичнијих личности енглеске поезије, извесно један од оних песника који нису успели дати пуну меру

свога генија. Испитајмо састојке његове поезије, њену бујну сликовитост, њено мајсторство језика, ужасну страст њихову, дубину самих мисли, и слободно се питајмо да ли је један од његових сувременика дао исто толико или више. Па онда пређимо на целину, на општи утисак њен, и осетићемо одједном колико је његово постигнуће мање од Тенисонова, од Браунингова, од Свинбернова. Зашто? Зашто његов италијански страстан гениј није умео наћи меру у савршено брушеној енглеској форми? Да ли се двојство његове крви и постојбине, латинство и германство у њему никада није хтело слити, или је то само био неки паклени усуд, личан и недокучљив, који га је омео? Питање сложено и мучно, али питање човечански тако занимљиво да бисмо били захвални његовом тумачу код нас, Д-ру Светиславу Стефановићу, када би га хтео још једном покренути и разветлити.

А. В.

Поводом приказа књиге „Војвођани о Војводини“

Поводом отвореног писма г. Д-ра Станоја Станојевића, упућеног Председнику Матице Српске, а објављеног у „Политици“ Бр. 7465 од 11. II. 1929., Књижевни Одбор у данашњој својој седници утврђује да у пасусу приказа књиге „Војвођани о Војводини“, (Летопис, књига 319. свеска 2.), увреда за г. Д-ра Станоја Станојевића уопште не постоји. Тај пасус у целини гласи.

„Уопште је занимљиво како и Војвођани из Београда друкчије гледају на ствари у Војводини него Војвођани из Загреба и Љубљане. Сви они који се окупише у Београду-било да су доценти са вилом на отплату, било смирени академици са облакодерима на ренту, министеријабилни посланици (књига је изашла пре Туциндана) са регулисаним личним положајем у удобном сопственом дому-не признају да је Војводина индивидуалност, нека засебна целина, (а кладио бих се да када би нешто лудом историјском случајношћу Војводина постала нека „Швајца на Дунаву“-као што то сањаре они који верују да се може бити алпиниста у Фрушкој Гори-сви би се они отамали о дипломатско заступништво Војводине у Београду), да има ма каква разлога-осим „психолошких“ или „моралних“, а разуме се да и стварни разлози делују кроз психу и у укрштању са психом-да буде незадовољна.“

Као што се из предњега види, у том је пасусу само утврђена чињеница која утиче на опредељење људске воље уопште и та чињеница није ни с које стране опровргнута.

Летопис Матице Српске је часопис чији су ступци отворени мотивисаном мишљењу његових сарадника. Летопис ће штампати и друго мишљење, које може бити и супротно овоме, уколико буде мотивисано, тим пре што је Књижевни Савет у својој IV седници од 14 септембра 1928. г. донео закључак у том смислу.

Из седнице Књижевног Одбора Матице Српске, држане 27. фебруара 1929. године.

Издаје Матица Српска у Новом Саду Уређује Д-р Марко Малетин

САДРЖАЈ

		Страна
Једна Шездесетгодишњица	Васа Стајић	1
Из интимних написа	Гвидо Тартаља	8
Рука о којој сниева путник у возу	Гвидо Тартаља	8
Три песме (Мирис доласка, Сазнање номадства, Адхезија)	Новак Симић	9
Сновиђења за живот прави	Стеван Томић	11
Наши смо! Комедија у три чина	Светислав Предић	13
Браћа	Константин А. Фењин	26
Лаза Костић	Д-р Милан Савић	37
Урош Предић	Милан Кашанин	50
Религија и Култура	Д-р Душан Стојановић	58
Излаз из привредне кризе	Д-р Драгољуб Јозановић	67
Питање Правног Факултета у Суботици	Д-р М. Константиновић	74
Резултати Међународне Конференције за Прив. Статистику	Д-р Лаза М. Костић	87

Књижевни преглед:

Енглеска књижевност у 1928. г.	А. Видаковић	99

Економско-социјални преглед:

Зашто падају радње у Србији	Влада Миленковић	103
Религија, социјализам и демократија	Occidentalis	113
Нова књига о Робеспјеру	Д-р Драгољуб Јовановић	117

Спољни политички преглед:

Наш Трговински Уговор са Француском	Д-р Федор Никић	122

Књиге и листови:

Див постаје пунолетан	Гејза Фаркаш	126
Рационализам у савременој немачкој филозофији	Д-р Душан Недељковић	136
Преписка Толстоја и Тургењева	Д-р Иван С. Шајковић	138

Белешке: Никола Вучетић — Милош Црњански — Књижевне награде Српске Академије Наука — Гете и Југославија — Н. О. Лоски — Константин А. Фењин — Књижевне награде у Пољској — Из савремене италијанске књижевности — Колонизација у Јужној Србији — Две књиге о нама — Оснивање Гајеве штампарије — Д. Г. Росети — Поводом приказа књиге „Војвођани о Војводини“ 147

Штампарија Јовановић и Богданов у Новом Саду, 1929.